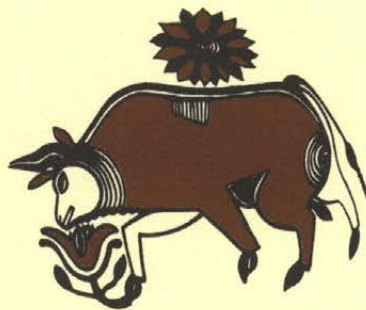

ISSN 0257-1951

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ IV, 2001

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
2001

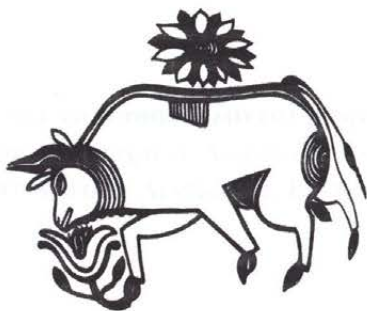
ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Β.ΒΛΙΘΗΚΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ

ΑΡ. ΜΗΤΡ. 436

ΤΟΜΟΣ IV, 2001

ΤΑΞ. ΑΡ. _____

ARCHAEOLOGIA CYPRIA

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Λευκωσία - Κύπρος
2001

Επιστημονικό Περιοδικό Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης,
έκδοση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

Γενική Επιμέλεια Έκδοσης:

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D.

Άρθρα για δημοσίευση πρέπει να αποστέλλονται στην πιο κάτω διεύθυνση:

Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων
Τ.Κ. 20058, 1600 Λευκωσία, Κύπρος

Το ήμισυ των εξόδων της έκδοσης καλύφθηκε από δωρεά
του Ιδρύματος «Αναστάσιος Γ. Λεβέντης»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος από τον πρόεδρο του Σ.Κ. Αρχαιολόγων δρα Ανδρέα Δημητρίου

G.R.H. Wright	: The Legality of the Consular Excavations in Ottoman Cyprus.....	1-11
G. - Bonny Bazemore	: ICS 464: Archaeological Fraud or Inscribed Heirloom?.....	13-27
A. Bernard Knapp	: Archaeology and Ethnicity: A Dangerous Liaison.....	29-46
Ελένη Μαντζουράνη	: Η Κόσμηση κατά τη Νεολιθική Εποχή στην Κύπρο: Η περίπτωση του Καντού - Κουφόβουνου (Πιν. I-III).....	47-70
J.M. Webb and D. Frankel	: Clay Cattle from Marki. Iconography and Ideology in Early and Middle Bronze Age Cyprus (Pl. IV).....	71-82
Andreas G. Orphanides	: The Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Cyprus: Women's Child Caring Role	83-94
Σοφία Αδρακά	: Το περιστέρι σε προϊστορικές παραστάσεις (Πιν. V)	95-98
Πίτσα - Χαραλαμπία Κέντη	: Η Γυναίκα στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού: Ενδείξεις από τα ευρήματα των Τάφων στην Έγκωμη.....	99-113
Paul Aström	: The Travels of Opheltas. Catastrophes in Greece and Cyprus c.1190 B.C.	115-122
Παύλος Φλουρέντζος	: Η Δεντρολατρεία στην Αρχαία Κύπρο (Πιν. VI-XVI).....	123-128
Walter Fasnacht in callab. with Marianne Senn:	: Experimental Copper Smelting at Ayia Varvara - Almyras. A Contribution to the Controversy of Ancient Iron Production in Cyprus (Pls XVII - XIX).....	129-133
Andreas Demetriou	: Phoenicians in Cyprus: The case of Kition (Pl. XX-XXIII)	135-144
Antoine Hermary	: Les statuettes en Bronze a Chypre a l' Époque des Royaumes (Pl. XXIV-XXXI).....	145-164
Marguerite Yon	: Ancient Military Port at Kition (Pl. XXXII-XXXIV)	165-170
Anne Destrooper - Georgiades	: Τα Νομίσματα του Μαρίου στην Κλασική Εποχή (Πιν. XXXV)	171-185
Ανδρέας Δημητρίου	: Έλενα Καλλίση - νεκρολογία.....	186

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων νιώθει την ανάγκη να ευχαριστήσει θερμά το Ίδρυμα “Αναστάσιος Γ. Λεβέντης” για τη γενναία οικονομική συνεισφορά του, η οποία κατέστησε δυνατή την έκδοση του τέταρτου τόμου του επιστημονικού του δελτίου Κυπριακή Αρχαιολογία - Archaeologia Cyprica.

Το Ίδρυμα Λεβέντη είναι πια γνωστό ανά το παγκόσμιο, αφού η δράση του δεν περιορίζεται μόνο στα στενά πλαίσια της μικρής μας πατρίδας. Σύμφωνα με την επιθυμία και τους όρους του Αναστάσιου Γ. Λεβέντη, το Ίδρυμα που καθιέρωσε με τη δωρεά του θα υποστήριζε την παιδεία, τον πολιτισμό καθώς και καλλιτεχνικές και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις στην Κύπρο, την Ελλάδα και αλλού. Πιστό λοιπόν στις υποθήκες του ιδρυτή του, το διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος με επικεφαλής τον καθ’ όλα άξιο κ. Κωνσταντίνο Λεβέντη στάθηκε πολύτιμος αρωγός σε πλείστα όσα έργα που φέρουν έντονη τη σφραγίδα του.

Η Κύπρος δέχτηκε και δέχεται καθημερινά τον ευεργετικό αντίκτυπο από τη δράση του Ιδρύματος. Όπου στραφεί το βλέμμα, η δράση αυτή είναι εμφανής: Μαά - Παλαιόκαστρο στον κόλπο των Κοραλλίων, Λέμπα, Καλαβασός-Τέντα, Κούριο-ναός Απόλλωνα Υλάτη, Οικία του Αιώνα με τα περίφημα ψηφιδωτά στην κάτω Πάφο, Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, Μονάδα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, Βυζαντινό Μουσείο Παλαιχωρίου, Φικάρδου είναι μερικά μόνο από τα έργα που φέρουν τη σφραγίδα “Αναστάσιος Γ. Λεβέντης”.

Εκτός του χώρου της Κύπρου, απευδής μάρτυρας της δράσης του είναι και οι ομώνυμες αίθουσες στο Βρετανικό Μουσείο και το Μουσείο Φιτζγουίλλιαμ του Κέμπριτζ, το διδακτικό μουσείο στο Δίο της Μακεδονίας, το ωδείο της ρωμαϊκής αγοράς Θεσσαλονίκης, οι Φίλιπποι κ.λπ.

Όμως και η θρησκευτική μας κληρονομιά ωφελήθηκε τα μέγιστα από το Ίδρυμα Λεβέντη. Αναστηλώσεις εκκλησιών, καθαρισμός και στερέωση τοιχογραφιών, όπως στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο, την Αψινθιώτισσα, τον Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι, τον Άγιο Μάμα στο Λουβαρά, τον Άγιο Γεώργιο Αρπεράς στην Τερσεφάνου, τον Τίμιο Σταυρό στο Όμοδος, είναι μερικά από τα πάμπολλα μνημεία που συντηρήθηκαν από το Ίδρυμα.

Πολύτιμη εξάλλου είναι η συμβολή του Ιδρύματος στη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς της πατρίδας μας, καθώς πολλά κινητά ευρήματα του πολιτισμού μας, όπως αρχαία αντικείμενα και βυζαντινές εικόνες που κλάπηκαν από τους Τούρκους εισβολείς, επαναπατρίστηκαν χάρη στη γενναιοδωρία του Ιδρύματος.

Δεκάδες είναι και τα πνευματικά ιδρύματα που ευεργετήθηκαν καθώς και μεμονωμένα άτομα από την Ελλάδα και την Κύπρο που πραγματοποίησαν μεταπτυχιακές έρευνες με τη βοήθεια του Ιδρύματος.

Αναμφίβολα Κύπρος και Ελλάδα οφείλουν πάρα πολλά στο Ίδρυμα “Αναστάσιος Γ. Λεβέντης” για τη συνεχή και αδιάλειπτη προσφορά του, κατά κύριο λόγο στον τομέα του πολιτισμού, τον οποίο προβάλλει ποικιλότροπα αλλά και μέσα από αξιολογότερες και πολυτελείς εκδόσεις. Ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων εύχεται συνέχιση του λαμπρού αυτού έργου επ’ αγαθώ της επιστήμης, του πολιτισμού και του ελληνισμού γενικότερα.

Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος
Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων

G.R.H. WRIGHT

THE LEGALITY OF THE CONSULAR EXCAVATIONS IN OTTOMAN CYPRUS

To the memory of C.R. Tyser,
D.G. Demetriades, Ismail Haqqi,
three Kyrenia residents a century ago.

Latterly the propriety of archaeological activities has become a matter of everyday interest, particularly as concerning activities during the nineteenth century in the Eastern Mediterranean and the Middle East (where discussion is largely motivated by contemporary prejudices about imperialism). Here be it noted virtually all areas of archaeological concern were then under Ottoman rule. In this way much has been and now is said taking seriously to task severally European archaeologists or Ottoman officials. In this debate it is not made explicit that the plane of discussion is a social one, or an ethical one, or an administrative one. Very rarely indeed are the matters discussed questions of law or questions which were referred to the law. No one wishes to say that legality is the be-all and end-all of every (or any) matter. However it is manifestly unsatisfactory to discuss social matters entirely without reference to the law governing them - i.e. whether or not the proceedings under discussion were legal. Accordingly in this preliminary notice some attempt will be made to suggest what legal provisions might have been applicable to archaeological activities carried out in Cyprus during the nineteenth century when it was part of Ottoman domains. NB The administrative status of Cyprus under Ottoman rule was changed continually back and forth. From being at first an independent province (*vilayet*) it passed and repassed variously into a private (*khass*) domain (fief, we might say) first of the Lord High Admiral (*Kapudan Pasha*) and then of the Chief Minister (*Vizier*). In 1849 Cyprus was made a subsidiary division (*Sanjak*) of the Aegean Islands (*Jezair - i - bahr - i - sefid*) governorate but there were further changes, so that at times its true status was not clear. However these administrative vicissitudes did not, in principle, affect the law applicable in the Island.

Cyprus was a late acquisition to the Islamic world, being conquered by the Ottomans in 1571 AD (= 979 AH). However it was immediately thoroughly Islamised, which meant in law and religion since the latter two aspects of social life are closely connected — Islam being in considerable measure theocratic. This process conditioned completely attitudes towards the ancient past of the region. Islam did not comprehend a concern for pre-Islamic society as expressed in the material remains of its art and architecture. Absolutely to the contrary. Such a contrary attitude is implicit in other religions (e.g. a similar tendency was manifest in Early Christianity and has regularly resurfaced in fundamentalist revivals), however in Islam it is stated explicitly and emphatically.

Muhammad (like many visionaries) was a shrewd, practical man. He realised that his revealed faith (standing as it did on a marginal, provincial origin) was liable to censure on grounds of cultural limitation. It was thus very wise of him to characterise as essentially ignorant (hence boorish, barbaric) all cultures and civilisations (with a certain narrow exception) prior to his religious revelation. This particular revelation has the force of all Koranic scripture, and thus in any discriminating judgement it is always possible to characterise the history of pre-Islamic times as of no consequence because it is essentially ignorant/foolish; (except, that is, for the history of the "people of the book" (*ahl al kitab*), i.e. biblical history).

The concept evolved by Muhammad is the *Jāhiliyya*, the verbal root of which, *Jahila*, means to be ignorant (not to know something), thus to be irrational, foolish, to behave foolishly. The noun *jahl* is ignorance; and the adjective *jāhil* is ignorant, uneducated, illiterate, foolish (which used as a substantive = a fool). From this root Muhammed evolved *Jāhili* as indicating all things pre-islamic and *Jāhiliyā* to signify the institutional state of ignorance — i.e. pre-islamic religion and equally pre-islamic society and its age and day. The concept resembles the Early Christian pejorative, heathen (rustics, dwellers in the heath) or pagan (peasants, workers of the fields); and cf Acts 17.30.

This incisive concept had to be continually tempered (or dismissed) in practical dealings, however it is dogma and its basic influence on Islamic attitude has been great — although not often specifically acknowledged. In the first instance Islam did not receive Graeco-Roman history and remains into what we now call its "cultural heritage"). On the contrary it regarded the material remains as spoils and was struck with wonder at their fantastic wealth; originally to be seen above ground and forever afterwards to be found below the ground. This was so different from the sands of the Arabian desert. This sense of the imminence of treasure out of the *Jāhiliyya* remains a striking feature of Islamic literature (cf in the Thousand and One Nights). The consequence of this is that Islamic governments never concerned themselves in practice with pre-islamic antiquities. Even more significant and directly relevant to present concerns is the fact that as Islamic Law came to be formulated out of religious principles, in principle, it did not address itself to questions concerning what we call antiquities. And the latter question must now be considered in more detail.

An outline of the origin, principles and working of Islamic Law evokes some incredulity in the first instance. To a modern European "The Conflict of Laws" is something real enough but it refers to the legal systems of different nations when (and as to when) they may be applicable in a given instance. It is in fact an alternative name for what is known as Private International Law. It is somewhat untoward to realise that this situation is endemic in Islamic Law within the one jurisdiction. Half a dozen sources (*usul*) of law may well be available in any one jurisdiction comprising customary law, secular (state) law, religious law (in four parallel recensions). Only the legal fiction is maintained that there is no conflict (or that apparent conflicts are always reconcilable).

Essentially the legal system obtaining in any Islamic land is based on the religious precepts of Islam — or such is the traditional position. However this has been qualified during the last century or so by the adoption in many jurisdictions of European legal provisions in a codified form, going back to the Code Napoléon. Nonetheless the traditional position is still revered in principle and was operative in Cyprus during the period under discussion. The effect of this religious basis is that Islamic law often does not define impersonal categories and concepts as a Western trained jurist would expect, but expresses itself rather in provisions regulating the conduct of persons so that they remain in a state of grace with God.

This religious Islamic Law (*Sharia*, *Shari*^ع) was developed during the second and third centuries of the Hegra (ca 780 AD - 850 AD) at the flourishing period of Islamic scholarship, and thereafter, like much other Islamic thought, has tended to remain static. Several religious scholars during the period in question concerned themselves with studies (*fiqh* = intelligence, knowledge, specifically jurisprudence) to provide a legal system for the community. Eventually four such systems became accepted as orthodox religious law. The several systems have acquired preference or preeminence in various different geographical regions of the Islamic world — but in theory all are mutually acceptable and binding, on the legal fiction that they are all reconcilable by *ijtihad* = exertion (to form an opinion on a case). In practice what happened was that while the Judge (*Qadi*^ع) would listen to any rule, he gave his decision in terms of the system to which he

adhered. These systems (*madhhab*) are called rites (because of their religious origins) but perhaps schools seems a more appropriate term. The essential difference between them is the sources of law (*usul* = roots) they admitted, or the emphasis placed on these various sources. These sources were first and obviously the Koran (Quran) itself the direct word of God (*nass*); next the words of Muhammad accepted by tradition (*Hadith/Sunna*); then the statements of the companions (*ijmā* = agreement of those qualified) i.e. contemporaries of the prophet, later extended to cover men of the succeeding two generations; and finally, applied human reason (*ray* = intelligence), i.e. legal interpretation (*qiyās* = analogy).

While all schools of course accepted the Koranic material, the most rigid school (the *Hanbali* or *Hanabila*, that of Ahmad ibn Hanbal) sought to avoid virtually everything else. The school which was received by the Ottoman rulers and became the official doctrine of the Ottoman Empire (the *Hanafi* school or the *Hunafiya*, that of Abu Hanifa and his followers) was prepared to make use of rational, legal interpretation (*qiyās*) and accorded it more weight than some other schools. Fortunately Cyprus had no previous tradition of Islamic law when it was brought under Ottoman rule, therefore the *Hanafi* system did not encounter in Cyprus a previously established rival school of law (as, e.g. in Syria and Egypt).

So much for what has always been held to be the essential body of Islamic law. However such law could not totally exclude, and thus was supplemented by, two other types of law: customary law (*urf, āda*) and secular, state law (*qānūn*). Custom has a very strong force and Islamic law had to take cognisance of this willy nilly. Thus early Islamic jurists were much concerned with the question of whether customary law survived islamisation or was rendered invalid and needed to be confirmed by Islamic law. Equally, on occasion, secular rulers must be empowered to issue regulations and decrees. Often there was a connection. Such a law or ordonance might embody a custom or confirm a custom. In principle at first this process was reserved for circumstances where the *Sharia* was little relevant, e.g. fiscal administration and criminal law. The Ottoman regime considerably developed *Qānūn* law, especially in a particular instance. This was the *firman farman*: a decree issued in the name of the Sultan bearing his official cypher (*tughra*), sometimes endorsed or annotated by the sultan himself in his own hand to render it more august (cf *Khatt - i - Humayan, Khatt - i - Sherif*). It was thus a *qānūn* but its characteristic was that it concerned itself with an individual affair rather than a public issue. In terms it was directed to specified officials or bodies ordering them *sub poena* to facilitate a certain specific activity or operation. In all this again the theory was that conflicts did not arise since customary and *Qānūn* law dealt with matters outside the *Sharia* law. However as the needs of Ottoman administration became more complex there was an increasing recourse to state law and conflicts inevitably ensued with religious law.

It now remains to attempt some rationalisation of the legal position of acts concerned with antiquities in nineteenth century Cyprus under Ottoman rule (i.e. 1800 AD - 1878 AD). And initially it must be re-emphasized that the concern is to assess the position at law (i.e. *de jure*) not what might have ensued in practice on the ground (i.e. *de facto*).

To begin with a simple issue. If the activities were carried out under the provisions of the Sultan's *firman* then *de jure* no complications arise. The *firman* was in effect a *qānūn* and was thus part of the organic law of the land. And from the moment of its issue it superseded (repealed, suspended, amended = *raskh*) all law relating to this particular instance. *Firmans* were as a rule very well draughted and they enjoined all those concerned to see that the holder was able to carry out the activities desired without let or hindrance. So far as antiquities were concerned this, in general, meant not only to acquire them by excavation or other means, but also to take them out of the country — i.e. it granted exemption from whatever customs

regulations may have been in force concerning such object. Very frequently antiquities operations in Ottoman lands were carried out under the terms of a *firman*, e.g. Lord Elgin's removal of the Parthenon sculptures at the beginning of the century. However for one reason or another some of the Antiquities work in Cyprus during the middle of the 19th century was done without a *firman*. What was the position here according to the law of the land? That is the question.

In view of what has been said about the complex nature of Islamic law, it might be thought impossible to offer a brief résumé of this issue on an elementary approach. However for the present purposes certain assumptions can be made fairly reasonably. First of all it is possible to limit somewhat the body of law applicable. There is nothing to indicate the existence in Cyprus of any custom referring to antiquities. Equally nothing is known of any Ottoman *qānūn* specifically regulating antiquities. If such existed, logically, it might be mentioned in *firmans* issued to cover antiquities work — and so far as is evident it never was. In particular there is no evidence for any *qānūn* specifying that it was forbidden (*yasak*) to carry out activities connected with antiquities in Ottoman lands unless in possession of the Sultan's *firman* authorising such activities. This in itself would have constituted an Antiquities Law *sui generis*, of which there is no record. Therefore it is Sharia law which comes into question.

Cypriote antiquity has always remained of interest because of the Aphrodite connection in mythology. And in this way Western Europeans who visited the Island in Turkish times were interested in its ancient remains. They looked out for them and copied inscriptions etc. However it was only after the middle of the 19th century that Western Europeans began to seek for antiquities in Cyprus by way of excavation. This work was in great measure carried out as a side line by consular representatives, notably the British Consul Hamilton Lang and Cesnola, the American consul. In fact this phase was of short duration — continuing only for a decade or so ca 1865 - 1875 before it was ruled out by the British occupation of the Island in 1878. Nonetheless during this period intensive work was undertaken at many sites in the Island and great quantities of antiquities were recovered. It has now become general to deprecate this work and represent it as spoliation and destruction, in which event odium also attaches to the Turkish authorities. Here the archaeological merit or propriety of this work is not in question, there is only the question was it legal according to Ottoman *Shariā* law.

There are analytical digests published in European languages (French, English and Italian) of Ottoman *Shariā* law — and this law was also partly codified by the Ottoman authorities themselves. The code (*Mejelle Mecelle*) has been translated several times into both French and English. From these various instruments it is possible to gain some initial idea of the contents and concerns of *Shariā* law. As suggested initially when considering the concept of *Jāhiliyya*, no concern is evident in the *Shariā* for antiquities as such. Therefore any judicial consideration of acts concerning them could only have proceeded by way of analogy (*qiyās*). In the present instance this could only arise out of land law, the law of real property (*aqar*); its ownership (*milk, mulk*), possession (*yad*), and its usufruct (*manfaā*). In turn the various legal incidents attached to real property vary according to the legal category of the land — and this in Cyprus was clearly defined and differentiated.

A question precedent is the capacity / incapacity of non-moslems to own and dispose of land. It appears that the post conquest settlement of Cyprus did involve some concession to the Christian populace on this score. There was a capitulation in their favour enabling them to continue in the ownership, possession and enjoyment of their land and to deal freely with it by way of alienation etc. On occasions, in practice infringements to this occurred, but these were incidental. Allied with this is the question of land

ownership by foreigners (i.e. European residents). This in Ottoman lands at large was a contentious matter, with the underlying understanding that foreign nationals (i.e. Europeans) were debarred from enjoying such a privilege and the general right was specifically accorded only in the Tanzimaat legislation, and not promulgated until 1867. However, in Cyprus, at least for members of the consular corps, it appears there was little of concern here. Both Cesnola and Lang possessed real property in Cyprus which they owned or leased. Lang, indeed, made a success of agriculture on a fairly large scale, being the proprietor of a chiftlik in the hinterland of Larnaka. It may therefore be taken that during the period under consideration European residents in Cyprus stood on the same footing as others with respect to the enjoyment of landed property.

It is now necessary to indicate the several legal categories of land obtaining in Cyprus since these materially condition rights of user. For practical purposes at the period under discussion these are (together with their Turkish designations):

- (1) Private Land (*Arazi Memluké*)
- (2) Crown Land (*Arazi Mirié*)
- (3) Common Land (*Arazi Metrouké*)
- (4) Waste Land (*Arazi Mevat*)
- (5) "Chantry" Land (*Arazi Mevkufi* = land in mortmain)

In principle significant antiquities might be found on any of the above categories of land. Indeed, in some regions, e.g. Syria, Iraq, it is very possible that important ancient remains stand in the desert", i.e. occurred in the remote wilderness far from human habitation and thus were on *Arazi Mevat* (= Dead Land).

However the local circumstances in Cyprus are such that the great bulk of ancient remains brought to light were on privately owned land (*Milk/Mulki land*) with a residue on Crown Land (*Miri land*). Cyprus comprises, in the main, closely settled agricultural terrain; or at least the areas inhabited in antiquity were of this order. And in general during the period under discussion the activities of European investigators were not concerned with visible standing remains but with remains buried under the earth, located during cultivation, well digging etc on private property (generally in fields). Thus either by purchase of these parcels or by leasing them or simply by operating under the license of the owner the European Excavator was legally entitled to exercise the property rights of ownership (*mulk*) or possession (*yad*) of the land. What then were these rights according to Sharia law?

In the absence of any specific recognition of antiquities the relevant provision of Sharia law are probably to this effect. In principle the land owner owns what lies beneath his property (i.e. *cujus est solum* etc), thus he is entitled to dig up the ground for whatever purpose — e.g. to sink wells. Therefore there is nothing forbidden (*yasak*) in excavating for antiquities on private land. However all rights are subject to the legitimate interest of others and control by the state. Were there conditions or limitations to the excavator's enjoyment (*tasarruf*) of any antiquities he finds when digging up his land? Here since the *Shariā*^c does not know antiquities, analogy (*qiyās*) must be applied. The closest analogy to excavated antiquities considered by Sharia law are:

- (1) Mines (*mādin*^c)
- (2) Treasure (*rikaz*)

With respect to mines, according to the Hunafiya, the owner of the ground owns the mine and enjoys its produce, but he must remit one fifth of this to the public treasure (*bait al mal*). If the ground has no owner, the mine belongs to the finder, with a similar condition as to the fisc. But other schools differ. The second instance, that of treasure, is obviously very close to that of antiquities, indeed well nigh congruent. The treasure belongs to the finder but (*de jure*) this belonging is heavily charged with conditions.

A treasure comprises precious materials (precious metals, precious stones, etc) hidden away under the earth. Here Sharia law makes a sharp distinction according to the origin of the treasure, viz Islamic or non Islamic. If the treasure belongs or belonged to Moslems then an *animus revertendi* is presumed and the rights of the original owner are given priority. The finder has only possession and he must "cry" the treasure for a reasonable time. He then may use it, but is always liable to the original owner for its value when ownership can be proved (all very unrealistic if e.g. the treasure consists of Abbasid coins!). On the other hand if the treasure is non-Islamic in origin (i.e. from the jāhiliya, which was the case with antiquities unearthed in Cyprus at the time) then the finder acquires ownership of the treasure. If the treasure was found on public land then the finder must remit 1/5th of the value to the State. However if found on private land, he takes all and the state has no claim — but the authorities differ on details. In any event if excavated antiquities in Cyprus were assimilated in law to treasure trove, then clearly the excavator was in a good position.

The gist of this rapid survey is to indicate that the archaeological activities carried out by e.g. Lang and Cesnola on mulki land in the possession of the excavator were not illegal according to Ottoman law in force at the time. There remained the question as to the liability of the excavator to render up to the public treasury a share of his finds depending on the legal interpretation by analogy of his activities; but in any event, this was not an onerous one. As a matter of law Lang was probably quite correct when he told his friend the governor that the latter would need a firman to stop him (legally) from continuing his excavation.

This, however, is certainly not the end of the story (from the excavator's point of view, that is). Both Lang and Cesnola make it clear that a significant motivation for their work was the benefit accruing to both art and history from transferring their finds to centres of Western European civilisation so that they could be properly studied and appreciated. They did not disdain financial reward to cover their expenses incurred in excavations, but they maintained that their basic aim and contribution was to keep the material intact and together, properly provenanced and made readily available for enlightened research by scholars. All this standing in contradiction to what would otherwise be the case looting and chance finds smashed and abandoned with the items of commercial value dispersed into private hands without record of provenance. The merits of Cesnola in this connection are only now being made properly manifest after a lapse of more than a century, as the material is being exhaustively restudied in the research galleries of the Metropolitan Museum.

Now to achieve this aim it was necessary to export the material from Cyprus, and for this it had to be cleared through customs. In this question the preceding analysis is entirely irrelevant. The customs everywhere are and always have been a law unto themselves. Thus, saving possession of the Sultan's firman specifically authorising export, excavators of antiquities were in bad case, being subject to the regulations (and whims) of the Cypriote customs. This situation they circumvented by various (illegal) devices. For smaller items they could manage fairly readily but large items (i.e. valuable statuary) taxed their ingenuity. And they report, with a measure of professional pride, their success in these undertakings. Outwitting customs (in a good cause) always appears to have been reckoned fair game.

It is now advisable to close this account of a decade's activity in Cyprus, and to put it in perspective by referring to its immediate sequel. Precisely at the period (1865-1875) the European inspired reformist movement (the Tanzimat, the Destur) was struggling to gain expression in Ottoman governmental policy. Enlightened legislation on the broadest scale was expertly prepared. However there was frequently a considerable lapse of time before it was actually promulgated. So it was with legislation concerning antiquities covering both excavations and museums. The Ottoman Antiquities Law (Asar i-Atika) was promulgated in 1874 when Lang had ceased his connection with antiquities and Cesnola was about to leave the Island to return to America and install both his collection and himself in the Metropolitan Museum.

The Turkish Antiquities law with its subsequent amendments and revisions incorporated all the provisions which have subsequently become canonical in regulating antiquities: vesting of all antiquities in the state; establishment of a responsible Department; no excavation without a permit issued by the Department and under the supervision of an appointed commissar (departmental representative); proper recording and handling of finds; no export of antiquities except with special permission of government etc. Under the terms of this act the work of Lang and Cesnola during the preceding decade would have been illegal. Subsequently excavators in other parts of the Ottoman Empire, e.g. Iraq, publicly complained that it was vexatious and sighed for the good old days (of the Sultan's firman).

Was this act duly administered without delay by the Ottoman authorities in Cyprus? There are some items of evidence on this score. When Cesnola was arranging for the dispatch of his second collection to America in 1876, he records that he made a donation of a representative selection of this to the Imperial Museum in Istanbul. This material certainly made its way to Istanbul, where some of it is still on exhibition. However was it a gift or was it a squaring off under the terms of the New Antiquities law? Recently it has been reported by Turkish publicists as a "confiscation". On the other hand when Cesnola left Cyprus in 1876 his younger brother Alexander took on his mantle and continued with the same style of operations in and about Salamis. There is nothing to suggest that this work was carried out under the terms of the new law. Accordingly in 1878 when the British occupied the Island and administered it for the Sultan (according to Ottoman law) they immediately stopped Alexander di Cesnola's work on the grounds of its contravention of the 1874 act. Legal proceedings were taken against him and a part of his finds was confiscated. Since then Antiquities work in Cyprus has always been subject to proper legislation — originally to the Ottoman Act and then subsequently to new Cypriote legislation.

Now after more than a century has passed the activities of 1865-75 are difficult to assess in an utterly changed world without technical knowledge and experience coupled with an extensive understanding of (local) history. Whatever view may be held of them now depends on personal historical bias. Concerning what is, perhaps, a minor issue, the present study indicates that these activities were not illegal according to the law then prevailing.

APPENDIX: Judicial practice and procedure

It is very reasonable to question why the preceding enquiry into the legality of archaeological excavations according to Ottoman law is cast in a theoretical form. Why should it not be conclusively established through reference to actual adjudication of the issue by the courts? This introduces the subject of judicial practice and procedure in the Ottoman legal system — a subject so extensive and diversified that brief remarks are derisory. Nonetheless the circumstances bear materially on the previous discussion and something should be said of them here:

Two European attitudes towards the process of Ottoman law which have been often repeated are:

- (1) admiration of its functioning during the 16th, 17th and early 18th century on account of its simplicity and swiftness.
- (2) denigration of the corruption which beset it in later, e.g. 19th century, times.

It is possible that both these appraisals are warranted — however general ignorance prevails as to their basis. For example in Cyprus at the period under discussion when the first branches of codified law were promulgated, European observers were quick to note that the *Qadi* had no knowledge of their contents but that, e.g., Greek merchants knew their provisions exactly (they were published bilingually). This of course *per se* was regrettable; and it was taken as corroborating the second of the above mentioned attitudes. However it is also not unconnected (historically) with the first, which may sound surprising. The basic fact here is that Ottoman legal process was founded on and motivated by considerations very different from European procedure.

On several occasions it has been remarked that affinities appear between the process of law in the Ottoman Empire and that in the Chinese Empire — and there may be some reality behind this appearance going back to Turkish origins in Central Asia. In fact the principle issue here is the bent to discourage and limit litigation. A social stigma was attached to any involvement in litigation, and the Chinese courts treated all parties who came before them as suspect in a certain measure. Thus observers of Ottoman society in its floruit (16th-18th centuries) noted that it was non-litigious compared with Europe. From this they went on to observe (accurately or not) that it was very law abiding.

To cut a long story short the essential difference is probably that Ottoman courts of law were designed in the first instance to serve the interests of the community by securing and maintaining good public order. They were not set up to be the bulwark of individual freedom; to maintain and secure every man his rights. Ideally if people came to an Ottoman court they got swift and simple justice — most hearings were concluded in one sitting. It was unlikely that the parties had it made clear to them what were the grounds of the decision or what rule of law had been applied in their case. However, generally the verdict was seen to be in the public interest. Indeed the public interest could be laid directly before the court and was at times the principle issue in disposing of the case — e.g. malefactors (murderers, robbers, etc.) were sentenced to death not on the facts of the case before the court, but on representations by delegates of the community that their habitual misdeeds constituted a threat to public security and welfare.

In deciding the issues before it Ottoman courts made *ad hoc* use of whatever rule or principle of the law reckoned most apposite (e.g. *Shariā*, *Qānūn*, *Urf*). There were no barristers and solicitors in Ottoman legal practice. The parties presented their own case and the court made use of witnesses (cf expert witnesses) to establish the law, just as much as the facts. In this process judicial precedent had small place — very little was readily available and even less was made use of (*exit* “freedom broadening slowly down

from precedent to precedent"). Put broadly in this fashion it would seem that the rule of law was not strongly developed in the Ottoman Empire. This appraisal, however, neglects entirely a crucial factor — one for which there is little parallel in modern European legal system. This is the institution of the juriscounsel, who authoritatively lays down the law in advance of and, so far as is possible, to avoid legal proceedings before the court.

Devolving from the original identity between law and religion in Islam, a class of learned men (*ulema*) were recognised as capable of laying down the law on application (*iftā*), i.e. of giving a response to a legal question (*fatwa*, *fetva*). Such a person was a *Mufti*, and he played a rôle at least the equal of a judge (*Qadi*) in Islamic law. It was the concern of the Ottoman government (inevitably a centralising regime) to institutionalise this practice. Where originally the status of the mufti was an entirely personal affair, dependent only on public recognition of the individuals' character and learning, the Ottoman government appointed official muftis (moreover for all the relevant schools of law) in all major centres culminating in the Hanafi Grand Mufti of Istanbul who was given the title of *Sheikh ul Islam* and who wielded the only potency in any way independent of that of the *Satlan* Caliph.

Recourse was had to the *mufti* by both public and private interests to validate proposed policies or activities, and also to support legal proceedings before the courts. If a party to an action obtained a *fatwa* in his favour, the proceedings could be little more than rubber stamping this decision by the Qadi. Equally the Qadi might call in the Mufti to provide a ruling in a case before the court. On the other hand a *fatwa* was not legally binding on the Qadi if he chose to go against it.

European "archaeologists" active in Ottoman lands before the promulgation of the antiquities law record turn and turn about friendly assistance from authorities and vexatious interference or molestation. These circumstances arose out of dealings with government officials and also with those possessed of no governmental authority — e.g. religious leaders, tribal leaders, etc. There are no commonly recorded instances of court summonses or involvement in legal proceedings on account of archaeological activities. Ottoman courts would not have adjudicated readily on the legality of archaeological excavations and would not have provided the basis for any decision in this connection. Moreover in the unlikely event of such litigation involving a European, the matter would not have rested with the court decision but inevitably would have been taken up at diplomatic level in Istanbul.

The legality of the consular excavations in Cyprus (and by extension contemporary archaeological excavations in other parts of the Ottoman Empire) was not tested in the Ottoman courts for the good reason that Ottoman courts did not function well in this concern. Such a case would have involved considering a notable innovation (*bid'ā* - a strong perjorative in religious contexts) where the Qadi would not have been comfortable. If the legality of (European) archaeological activity in Ottoman dominions had been of significant public concern it would have been decided by applying for a *fatwa* from the Grand Mufti. Since this was not done it was evident that the question was not regarded as an important public issue and was left to be dealt with by administrative processes supplemented by the issue of *firmans*, as was convenient or politic.

OUTLINE BIBLIOGRAPHY

Ottoman Cyprus and its Antiquities in the 19th Century

- H.Luke Cyprus under the Turks, Oxford 1921.
- Sir George Hill A History of Cyprus Vol W The Ottoman Province, The British Colony 1571 - 1948, Cambridge 1952.
- R.Hamilton Lang Cyprus: Its History, its Present Resources, and Future Prospects, London 1878.
- R.Hamilton Lang Archaeological Researches in Cyprus Blackwood Edinburgh Magazine No. MLXXV, May 1903, Vol. CLXXVII, pp 622-39.
- L.Palma di Cesnola Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs and Temples, London 1877.
- O. Masson Les Inscriptions Chypristes Syllabiques, Paris 1961 pp 17-24 (Early activities listed).
- E.W.J. Orr Cyprus under British Rule, London 1918 (Brief account of the legal system as operating at the time of the British occupation and maintained by them).
- Ronald Storrs The Antiquities of Cyprus. The Near East and India, Jan. 31st 1935 (Brief account of the Ottoman Antiquities Law as applied in Cyprus from the beginning of the British occupation).

Islamic Law. General Introduction

- L. Milliot Introduction à l' étude du Droit Musulman, Paris 1953.
- J. Schacht The origins of Islamic Jurisprudence, Oxford 1950.
- J. Schacht An Introduction to Islamic Law, Oxford 1964.
- E. Tyan Organisation Judiciaire en Pays d'Islam, Beirut 1943.
- N.J. Coulson A History of Islamic Law, Edinburgh 1964.
- Custom, Customary Law (urf ada)
Encyclopedia of Islam 1, pp 170-71.
- Secular, Statute Law (qanun)
Encyclopedia of Islam IV, pp 557-61.
- Gibb and Bowen ed, Islamic Society and the West II, Oxford 1957 Chap. X Administration of Law.

Ottoman Law and Law Reforms in the 19th Century

- M. d'Ohsson Tableau Général de l'Empire Othoman, Paris 1820.
- C. Imber Studies in Ottoman History and Law, Istanbul 1996.
- C.Imber Ebu S- su ud The Islamic Legal Tradition, Edinburgh 1997.
- H. Gerber Sharia, Kanun and Custom in the Ottoman Law. International Journal of Turkish Studies 2, 1981, pp 131-47.

- C.R. Tyser D.G. Demetriades Ismail Haqqi
The Mejelle (Mecelle) The Ottoman Civil Code tr. Nicosia 1901.
- G. Young
Corps de Droit Ottoman. Recueil de Codes, Lois, Reglements, Ordonnances et Actes
les plus importants du Droit Intérieur, et d'Etudes sur le Droit Coutumier de l'Empire
Ottoman, Oxford 1905 - 06.
- Farman / Firman
Encyclopedia of Islam II, pp 804 - 05.

GEORGIA BONNY BAZEMORE

ICS 464: ARCHAEOLOGICAL FRAUD OR INSCRIBED HEIRLOOM?

At some time before 1955, an inscribed bronze sword carrying two lines in the Cypriote syllabary was bought on the antiquities market in Cairo by Mr. G. Michaelides, a Cypriote businessman living there at the time. In 1955, drawings and photographs of this object were sent to Olivier Masson, from which he published his analysis of this inscription, to be found in his great compendium of syllabic inscriptions, *Les inscriptions chypriotes syllabiques*,¹ as no. 464.

The number system of Masson from no. 456 onwards indicates his section on *Dubia et Spuria*, and indeed Masson considers this inscription as such. His doubts have been raised by the many extraordinary attributes of this piece, which is unique in almost every respect. This new examination of ICS 464, however, considers the prospect that, rather than a modern forgery, this inscription is a valuable document concerning Cypriote culture outside of the island of Cyprus itself.

This inscribed bronze sword is described as 40 cm in length, with a maximum width of 4.5 cm. While the sword is of a type dated to the Middle Bronze Age, 2100-1600 B.C.,² the syllabic inscription incised on this blade is to be dated firmly to the Iron Age. The inscription consists of 17 signs in line one and 15 signs in line two. The two lines of the inscription are arranged on each side, top and bottom, of the midrib of the blade, written sinistrograde, or from right to left, placed so that the signs are read with the sword held horizontally, point to the left and handle to the right. The first sign of each line is placed near the edge of the wide, upper end of the sword blade out of which the tang extends; each line occupies approximately one-third of the length of the blade. The syllabic signs are clear and are easily read. ICS Plate LXXII no. 5 shows the complete blade with the tang, and no. 6 gives a close-up of the inscribed signs. The line drawing given in Figure 1 below was made from the photograph provided in ICS Plate LXXII no. 6, and does vary, as regards signs 1 and 2 of line one, and in several minor details, from the line drawing found in ICS fig. 153. These differences can only be resolved by the much-needed examination of the object itself.

For the aid of modern readers, the syllabic inscription is given here in dextrograde reading, or from left to right.

a pi ti mi li ko o a pi ta i ne o pa pi o se

ta i te o i a se ta ra ta i ka te te ke

Αβδιμλλκο(ς) ὁ Απ?ιτ?αιν ὁ Πάφιος

τᾶι θεῶι Ἄσ(ε?)τάρται κατέθεκε

Abdimilk, (son) of Ap?it?ain, the Paphian

to the goddess Astarte dedicates (lit. "places or sets down")

1. Masson, 1983: 391-92, figure 153 (line drawing), plate LXXII.5-6. When referring to an inscription found in this catalogue, the abbreviation ICS is used, followed by the inscription number.
2. Masson, 1983: 392 and n. 1.

Grammatically and epigraphically, this inscription is quite interesting. The final consonant of the dedicator's name has not been written. This is a commonly accepted practice within Cypriote syllabic orthography, where both internal and final sigma can be omitted in graphic representation.³ The grammatical form of the initial name as masculine nominative singular is confirmed by the following article. The patronym, however, is uncertain. This is not because of any ambiguity in the signs themselves, but rather results from the ambiguity of phonetic representation inherent within the syllabic script itself. For the Cypriote syllabary does not disambiguate between the voiced, unvoiced and aspirated forms of dental, labial and velar consonants. Thus, the dental consonants represented in Greek by τ, δ, and θ receive but one series of signs in the Cypriote syllabary, as do the labials π, β, and φ, and the velars κ, γ, and χ.⁴ On the other hand, the e-grade vowel attached to the final consonant of this name is considered as a mute, or dummy, vowel, the e-grade being the form of choice to complete, or fill out, final consonants, allowing them to be represented by a sign within the syllabic writing system.⁵ Furthermore, nasals, μ and ν, occurring before consonants are often not noted in writing,⁶ and thus the possibility that a nasal must be reconstructed at one or more places in this name does exist.

With these phonetic variables, there are a multiplicity of possible readings for this name:

A(ν/μ)π/β/φι(ν/μ)τ/δ/θαιν

which can be expressed more fully as:

Αβιδαιν	Απιδαιν	Αφιδαιν	Αν/μβιδαιν	Ανπιδαιν	Ανφιδαιν
Αβιταιν	Απιταιν	Αφιταιν	Αν/μβιταιν	Ανπιταιν	Ανφιταιν
Αβιθαιν	Απιθαιν	Αφιθαιν	Αν/μβιθαιν	Αν/μπιθαιν	Ανφιθαιν
Αβιν/μδαιν	Απιν/μδαιν	Αφιν/μδαιν	Αν/μβιν/μδαιν	Αν/μπιν/μδαιν	Αν/μφιν/μδαιν
Αβιν/μταιν	Απιν/μταιν	Αφιν/μταιν	Αν/μβιν/μταιν	Αν/μπιν/μταιν	Αν/μφιν/μταιν
Αβιν/μθαιν	Απιν/μθαιν	Αφιν/μθαιν	Αν/μβιν/μθαιν	Αν/μπιν/μθαιν	Αν/μφιν/μθαιν

Masson attempts no transliteration of this name, and says that "le patyonyme du dédicant...est bizarre".⁷ Indeed, this patronym serves as an instructive example in illustrating that the inexact phonetic representation inherent in the structure of the Cypriote syllabary does not allow for the certain rendering of lexically new or previously unknown items.

It is important to note that no other word in the Cypriote syllabary displays the ending -a-i-ne.⁸ In Greek grammar, however, for first declension nouns, the masculine and feminine dual in the genitive and dative singular cases is indicated by the ending -αιν.⁹ Grammatically speaking, the dual is used when speak-

- See Masson 1983: 71, §35.3-4; see also *JCS* 11c and 86 for other examples of the absence of the final sigma in a masculine nominative singular second declension anthroponym.
- Discussed only briefly by Masson 1983: 52, §27. 2, see also figures 1-5.
- See Masson 1983: 71, 73 and nt. 4, §35. 4, §39. 3.
- Masson, 1983: 74, §40.
- Masson 1983: 392.
- Egetmeyer 1992: 251.
- Smyth and Messing 1963: 48-52, nos. 211-227.

ing of "two persons or things which, by nature or association, form a pair".¹⁰ The dual can be used, as Homer shows us, to refer to two brothers.¹¹ A dual is not expected in the position in the dedicatory phrase which usually accommodates the patronym of the dedicator, and such a usage is certainly not paralleled in the Cypriote dialect. In trying to parse this word for grammatical form and root, it must be noted that the dual is often accompanied by ἄμφω, which indicates that the two things referred to by the dual belong together.¹² In this regard, one of the possible phonetic rendering of the first two signs of this name is αμφι. Although such a reconstruction of the name would seem to carry the preposition, ἀμφί, rather than the numeral ἄμφω, without further grammatical parallel, and lacking firm knowledge of the root to which this prefix is attached, we cannot be sure what the Cypriote dialectal treatment of such a name element would have been.

A second interpretation of this patronym is that it is an indeclinable noun, a foreign loan word which has one form for all cases.¹³ If the patronym here is to be considered as a foreign loan word, then the shape of the word is meant to reproduce, as far as the limits of the syllabic writing system would allow, the phonetic shape of the word.

The name of the goddess Astarte appears in no other syllabic inscription. Here, the spelling is unexpected. Rules had to be adopted among syllabic writers in order to provide for the notation of consonants within clusters or at syllable or word end, so that the assignation of vowel grades, and thus sign forms, could proceed in a systematic and orderly manner. The general rule was that each consonant in a cluster would be expressed with the vowel grade of the syllable to which the consonant belongs; ancient Cypriote ideas of syllable division, however, are sometimes surprising to modern eyes.¹⁴ In the spelling of the goddess' name as a-se-ta-ra-ta-i, the writer has shown no regard, in creation of the second sign, for the surrounding syllable vowel grade. Given the vowel grade throughout the inscription (but for the dative termination), one fully expects the form to have read a-sa-ta-ra-ta-i. Yet, the writer of this inscription has used the sign for the e-grade to represent the s-consonant of the goddess' name. As mentioned above, Cypriote syllabic convention reserved the e-grade of signs to note final consonants, the most common of which were -ς, -ν, and -ο.¹⁵ Indeed, final /s/ is one of the most common and easily recognizable of all the syllabic signs.

With these considerations, two interpretations for the spelling of the goddess names may be put forth. The first, that this spelling does accurately reflect phonetic information in the form of a dialectal variant of the name of the goddess. This argument is strengthened by the fact that the writer of this inscription carries a Phoenician name, and presumably speaks that language as well as Greek. The second, that the spelling represents an orthographic mistake, a misspelling, if you will. Implications of this interpretation include the idea that the writer of this inscription was relatively unfamiliar with the syllabic script, and when faced with the need for an s-sign, used the most common and well-known, the e-grade form. Such considerations could then lend credence to the interpretation that this inscription is a forgery.

10. Smyth and Messing, 1963: 45, no. 195; 269, no. 999.

11. Goodwin and Gulick 1930: 187, no. 838.

12. Smyth and Messing, 1963: 269, no. 999.

13. Goodwin and Gulick 1930: 62, no. 290; Smyth and Messing 1963: 71, no. 284.

14. Masson 1983: 74-74, §41-43

15. Masson 1983: 71, §35.4; 73-74, §39.3.

Abdimilk uses a demotic to refer to himself as a Paphian. Demotics are rare in syllabic inscriptions, found in texts created by persons identifying themselves when far away from their native city.¹⁶ If this inscription were seen to be authentic, the use of a demotic strongly suggests that this inscription was created outside of Paphos, and probably even outside of Cyprus, a suggestion which its appearance on the antiquities market in Egypt supports.

This demotic, however, presents a curious disjunct with the epigraphy presented by this inscription. Within Cyprus, syllabic sign forms fall within two distinct repertoires: that of Paphos and that of the rest of the island. These distinct regional sign repertoires are known as signaries: that of Paphos known as the Paphian signary; that used throughout the rest of the island known as the Common signary.¹⁷ While Abdimilk tells us that he is a Paphian, the signary which he uses to express himself is the Common one, rather than the distinct sign forms belonging to the Paphian repertoire. Indeed, when listing his reasons for regarding this inscription as a forgery, Masson remarks, "Du point de vue épigraphique, une première objection est fournie par l'emploi pour un Paphien du syllabaire commun, et non du syllabaire paphien."¹⁸ This observation is based on the fact that the four examples of /o/ found on the sword are all of the Common repertoire. Despite the indications given by Masson's sign chart for the early Paphian,¹⁹ the sign /ke/ is not diagnostic for the Paphian signary, as the distinctive Paphian form is found side-by-side with the Common form in Paphos itself from the earliest times.²⁰ None of the other signs distinctive to the Paphian signary are contained within the inscription on the sword, and as the rest of the signs of this inscription are among those forms shared by both signaries, there exists no other point of comparison to determine the signary of preference for Abdimilk.

Masson seemed to firmly believe that the epigraphy of Paphos would not allow for the occurrence of a Common /o/. Not only did it lead him to reject the authenticity of *ICS* 464, but, based on the appearance of this Common variant form in *ICS* 335, Masson rejects Cesnola's account of this inscription having been found in Paphos.²¹ After the appearance of the first edition of *ICS*, publications of excavated inscriptions combined with new archaeological findings have produced two examples of the use of the Common /o/ in inscriptions of secure Paphian provenance: *Kouklia* no. 4,²² found in the siege mound outside the city walls, and *ICS* 18g,²³ the obelos of Opheltas, from a tomb in the necropolis of Skales. Therefore, we now know that, although rare, the use of the Common form of the /o/ was not unknown in ancient Paphos. A further consideration is the direction of the writing. Although the sinistrotic direc-

16. Aristila from Salamis was buried in distant Marion, *ICS* 166; while in Egypt, Cypriote soldiers incised their names and home cities on the stone walls of the temples at Abydos, *ICS* 385, 392, 393, 395, 403, and Karnak, Traunecker, le Saout, and Masson 1981: 6, 9, 15, 16, 18, 19, 20, 29, 30, 31, 42, 43a, 43b, 44, 49, 55, 59, and 60.

17. Masson 1983: 57-67, §29-31, figs. 1-6.

18. Masson 1983: 392.

19. Masson 1983: 66, fig. 5.

20. Masson and Mitford 1986: 40, fig. 4, no. 17 bears the distinctive Paphian form, no. 18 the Common form.

21. Masson 1983: 333 and nt. 2, 334; Masson says of the provenance of *ICS* 335, "En principe, l'écriture et le contenu du texte vont à l'encontre d'une attribution à Paphos."

22. Masson and Mitford 1986: 27-28 no. 4, 32 fig. 2, Plate 5, nos. 4a-b.

23. Masson 1983: 408, *Addenda Nova* s.v. no. 18g.

tion of this inscription is generally associated more closely with the Common signary than the Paphian,²⁴ the sinistroke direction of writing is found in several inscriptions from Paphos, including the dedication of King Onasicharis, *ICS* 15. Paphian writing habits, it would seem, were not as rigid as once was believed.

Several remarks can be made about the signs in this inscription displaying distinct variant forms. First of all, the form of the /mi/ is remarkable. The upper part of this sign is created by four intersecting diagonal strokes placed so that the two central strokes intersect at the bottom. In the example of /mi/ found in this inscription, a long vertical stroke has grown from this central point of intersect, and the upper part of this sign has been placed on a stalk, as it were. This form of /mi/, while not unknown, is not widely found.²⁵ *ICS* 118 from Marion does display a short stalk, but this variant form does not otherwise occur in the western part of the island. *ICS* 327, from Akanthou west of the Karpas, gives a variant cursive form where the stalk has become part of the right side of the divided upper part of the sign. The example in line 3 of *ICS* 193 from Amathus provides a much closer analogy to the /mi/ found on this inscription; other inscriptions from Amathus cannot be evaluated for this epigraphic trait due to the lack of line drawings and indistinct photography. The best parallel found for this form is, interestingly enough, from Phoenician Kition, found on *ICS* 259, where the /mi/ of the sword is almost perfectly reproduced.

Similar observations can be made about the /ra/ in the second line, which is also upon a small stalk. This elevated form of /ra/ however is more widespread than that of the /mi/, and is found in *ICS* 100, 118, 124, 144 and 175 of Marion, 193 of Amathus, 235 of Chytroi, with a variant form finding widespread use in Late Paphian, *ICS* 2, 3, 4, and 91.

The final sign in this inscription, the /ke/, is unusual in that the lowest of the three parallel diagonal strokes does not extend through the long single diagonal slanting down to the left, as is the standard practice in writing this sign. I can find no parallel or comparanda for such an abbreviation of this third stroke. This abbreviation, however, does not in any way compromise the reading of this sign, which is assured.

Masson says of this piece, "L' inscription et à première vue très intéressante; mais il doit s'agir d'un faux." His reasons for adjudicating this inscription a forgery are the following:

- "le bronze est un épée de l'époque du bronze moyen, 2100-1600, et l' on ne peut songer ici à une réutilisation dan l'antiquité"
- "l' emploi pour un Paphien du syllabaire commun"
- "la graphie a-se-ta-ra-ta est anormale"
- "le patronyme du dédicant, a-pi-ta-i-ne, est bizarre"

Masson argues that this object, whose antiquity is not in doubt,²⁷ has been enhanced with an inscription by "un faussaire ingénieux." He cites the fact that the name Abdimilk is known by an inscription from Idalion, *ICS* 220, from which the forger could have taken this name. Masson sees no model for the

24. Masson 1983: 57, §29.2, 64, §31.

25. Here, I must reluctantly admit that Deecke's sign charts, generally very accurate, are misleading, see Deecke, 1884.

26. Masson 1983: 392.

27. Indeed, Merrillees (1993: 10) characterizes this pieces as "a typical product of the Middle Cypriote period".

patronym, however. The dedicatory formula, he adds, could have been taken from *ICS* 219. He concludes, "La mention d'Astarté, inconnue des documents chypriotes, donne à l'inscription son originalité, mais pourrait suffire à éveiller la méfiance...on a affaire à un faux inspiré par un érudit."²⁸

Masson's arguments are, however, unpersuasive, and even untenable, on many counts. As Merrillees has already observed, "There is nothing inherently implausible in the proposition that the weapon was recovered in an accidentally disturbed Bronze Age tomb and put into service again as a voti[ve] offering."²⁹ It is indeed a fact that, during the Iron Age, Cypriotes both found the remains, in the form of tombs and their associated offerings, of earlier periods, and that they considered certain of these remains attractive enough to both procure for their own selves and incorporate into their lives. Merrillees cites an example of the intrusion by Iron Age diggers into a Bronze Age grave in Bellapais-*Vounous*, where two Cypro-Archaic II pots were left in the chamber of a tomb dated to the transitional period between Early and Middle Cypriote. Furthermore, the inhabitants of ancient Paphos certainly reused older objects, or heirlooms, both Cypriote and foreign, in their Early Iron Age burials in Palaiopaphos-*Skales*.³⁰

There do exist examples of heirlooms which have been inscribed. *ICS* 290, for example, is incised upon a disc of Red Polished Ware, pottery typical of the Early Bronze (or Early Cypriote) Age in the mid-third millennium B.C.³¹ A second example is a series of eight bone plaquettes, or pendants, graded in size so that each plaquette is smaller than the one before. These bone plaquettes are circular in shape, hollow in the center, pierced, and opposite each piercing, an extension in the form of a point has been carved. Seven of these bone amulets are inscribed.³² Such objects, both in bone as well as in stone, have been found in tombs in Philia-*Vasiliko*, dating to the initial stage of Early Cypriote I,³³ and at Ayia Paraskevi, in stone only, dated to slightly later.³⁴ These objects, then, are approximately two millennia older than the inscriptions that they bear.

Masson did not include the inscribed bone pendants in his corpus of Cypriote syllabic inscriptions, relegating them to a photograph on the last plate and limiting mention of them to footnotes. The reason given for their absence is that Masson considered them as "trop douteuse".³⁵ Later in the same edition, however, he notes that examination by another scholar of the pieces themselves suggested that they were authentic.³⁶ Masson later confirmed his belief in the authenticity of these inscriptions in a new publication complete with readings.³⁷ A decade later, Masson, ignoring both his own new reading and its bibliography, failed to note these inscriptions in his *Addenda Nova*, the additional notes and bibliography attached to his first edition of *ICS* to create the *Réimpression augmentée*.

28. Masson 1983:392.

29. Merrillees 1993: 10.

30. Merrillees 1993: 10-11.

31. Myres 1914: 11-22; 316-17, no. 1884; for the dating, see Karageorghis 1982: 9.

32. In Phoenician as well as Cypriote syllabic; Masson 1983: 315 n. 3, 390 n. 3, plate LXXII.4; Masson and Sznycer 1972: 125-27, plate XVIII.1.

33. Dikaios and Stewart 1962: 175, 190, fig. LII.

34. Hennessy, Eriksson, and Kehrberg 1899: 10, 14-16, 40-41, fig. 25.

35. Masson 1983: 315, n. 3.

36. Masson 1983: 390, n. 3.

37. Masson and Sznycer 1972: 125-127, 126 fig. 6, Plate XVIII.1.

Masson describes his proposed forger, the creator of the inscription on *ICS 464*, as “un faussaire ingénieux” and “un érudit”.³⁸ When pondering the skills needed by this proposed forger, he must have been a scholar indeed. As Masson has pointed out, the name *Abdimilk* was known from another syllabic inscription, a Phoenician/syllabic digraph, bilingual, *ICS 220* from Idalion, from which he suggests that the forger could have taken this written word shape. One must acknowledge that *ICS 220* does contain the only other example of this Phoenician name written in the Cypriote syllabary,³⁹ and admittedly there did exist a considerable bibliography concerning this inscription which was available before the appearance of this object on the antiquities market in the mid-1950s.⁴⁰ But antiquarian books and journals, while available, are certainly to be considered as specialized reading, not frequently found but limited to research libraries and private holdings. Furthermore, the dedicator’s name found on the sword is not simply an imitation or copy of that found on the Idalion inscription. For in the Idalion inscription, *Abdimilk*’s name is in Cypriote dialectal form of the genitive case of *o*-stems, Αβδιμίλων.⁴¹ On the bronze sword, however, the form is given in the nominative case, with the dialectal variant form of the loss of the final consonant *-s*, Αβδιμλκο(ς). Although the difference in spelling involves in actuality only the loss of the final consonant */ne/* of *ICS 220*, these spelling rules hold true only for the Cypriote dialect. In any another dialect of ancient Greek, the loss of the final consonant in the nominative case of a noun of this stem class would not have had the same effect. Thus, the proposed forger must have been quite adept at the Cypriote dialect, and perhaps, by extension, Greek dialectology in general.

The epithet, *Paphios*, or the *Paphian*, used by *Abdimilk*, is quite interesting. As mentioned above, demotics are known in the syllabic inscriptions, and are used by persons indicating they are far from home. In general, the inscriptions containing demotics have received systematic publication in the scholarly literature only in the last half century.⁴² In addition to the bronze sword, four other syllabic inscriptions carry the epithet *Paphios*; all are from Karnak.⁴³ Masson does not suggest that the proposed forger of *ICS 464* has copied this demotic, however, for he well knows, as he himself is the author, that these inscriptions were first discussed in print only briefly in 1958, receiving detailed publication only in 1961, with final, authoritative publication appearing only in 1981.⁴⁴ If the proposed forger has stayed within the bounds of the Cypriote syllabic epigraphic evidence as it existed in the first half of the 20th century, he would have known that the only attested demotic at that time was that of *Aristila* of *Selaminiya*, now *ICS 166*. Here, the demotic contains both an epichoric spelling as well as an intervocalic glide in the ending. He also might have been aware that the longest and most complete dedication to the *Paphian* goddess, *ICS 242* from *Chytroi*, called her *pa-pi-ya-se*, Παπίγιας, again displaying the Cypriote dialectal intervocalic glide in the ending. Before the publication of the Karnak inscriptions, an erudite trying to reproduce unattested Cypriote dialectal forms might well have looked to the precedents cited, and reconstructed, *pa-pi-yo-se*, Παπίγος, with the intervocalic glide before the *-o-* of the nominative singular second declension mascu-

38. Masson 1983: 392.

39. Egetmeyer 1992: 12, s.v. *a-pi-ti-mi-li-ko-ne*.

40. Bazemore 1998: vol. III, s.v. *ICS 220*.

41. Masson 1983: 246, s.v. 220; Buck 1955: 88, no. 106.1.

42. Bazemore 1998: vol. III: XXV. Found in Egypt and Nubia.

43. Traunecker, le Saout, and Masson 1981: 274-275, nos 42, 43a, 43b, 44.

44. Masson 1983: 374-375, 383-384, nos. 444a, 444b, 444c, fig. 146; Traunecker, le Saout, and Masson 1981.

line ending, as seen in another inscription known at that time, *ICS* 153. Rather, however, the bronze sword carries the demotic with no intervocalic glide, just as it was soon to be attested to have been written by the Paphians themselves.

The proposed forger was not only an accomplished Greek dialectologist, but a master epigrapher as well. Masson's proposed forger, when he consulted *ICS* 220 for the name of the dedicator, certainly did not simply slavishly copy the signs, but used variant forms not found in the Idalion inscriptions, as seen in the discussion above concerning the form of the /mi/. Furthermore, the form of the /ra/ shows further familiarity with variant syllabic sign forms. Surely, a forger with such detailed knowledge of the syllabic writing system would have been aware of the disjunct between the epithet he has given and the epigraphic signary used.

Attested forgeries of syllabic inscriptions do exist, and they may be used as *comparanda* in this discussion of the inscribed bronze sword. In March, 1873, Dr. P. Schroeder bought two syllabic inscriptions in Nea Paphos; he had them in his possession only a short time before understanding that they were fakes.⁴⁵ Making enquiries over a decade and a half later, Hogarth reports that "Mr. Aristides Michaelides informed me that the shepherd, whose sheep has accidentally scratched out the first [inscription], saw that there was money in such discoveries, and forged others, selling them, as I understood, to Aristides himself." These forgeries are copies of *ICS* 84 and 86, syllabic inscriptions bought by R. Hamilton Lang from Drymou, in the hinterland of Marion, in 1870, and published, with their forged counterparts, by Schmidt.⁴⁷ The line drawings found in Schmidt (1876) for both *ICS* 84 and 86, as well as their corresponding forgeries, are given in Figures 2-3 below.

Here, knowing that the forger is a shepherd, we can be fairly certain that he is illiterate in the syllabic script, and perhaps also functionally illiterate in Greek as well. The manner of the creation of the forgeries is quite interesting. For *ICS* 84, the shepherd has started his inscription at the lower right hand of the stone, beginning with the sign on the lower right hand side of the syllabic inscription, i.e. sign 1 of line 3. The forger continues copying the syllabic inscription moving from right to left, or sinistrograde, and from bottom to top. The forger, however, does not observe the line ends of the original. This manner of creation is reflected in the position of the forged signs upon the stone: sign 1 of line three has been placed further to the right than the first signs of lines one and two; the relatively equal length of lines two and three in comparison with line one, which is only a fragment of the length of the other lines and is justified to the right. It is perhaps from the disposition of the line ends that the forger has adduced, and correctly reproduces, that the original inscription is sinistrograde, or read from right to left.

However, when faced with an inscription of a single line, as in the case of *ICS* 86, the forger has reproduced the signs by reading the original from left to right, or dextrograde, and placing them upon the stone starting at the upper left hand corner and proceeding in a dextrograde fashion, from top to bottom. The forger has separated the original single line into two lines. This interpretation is taken from the arrangement of the lines in the forgery, which is justified to left, with line 2 shorter than line 1. The dextrograde reading of the original inscription by the forger, as well as the dextrograde direction of the forged inscrip-

45. Schmidt 1876: 3.

46. Hogarth 1889: 30-31, n. 2.

47. Masson 1983: 138-142, nos 84, 86; Schmidt 1876: 3, , s.v. Taf. III.1a, (*ICS* 84), III.1c (forgery of *ICS* 84); Taf. VI.1a (*ICS* 86), VI.1b (forgery of *ICS* 86).

tion itself, would suggest that the writer of the forged text had some knowledge, at least, of contemporary Greek alphabetic literate practices. The original syllabic inscription is read sinistrotrograde, or from right to left.

Epigraphically, these forgeries do not present an exact copy of the sign forms of the originals, but rather certain signs and sign sequences have been inaccurately reproduced. For *ICS 84*, for example, only one of the last five signs in line one of the original have been correctly reproduced by the forger. Part of the inaccuracy of the reproduction is the fact that the forger has taken single syllabic signs, divided them into right and left halves, and has rendered them as two separate signs. Such is the case for signs 9 and 10 of line one and signs 2 and 6 of line three. In the imitation of *ICS 86*, the forger has changed the forms of signs 4-11 of the original so much that, in some cases, they only dimly reflect the correct shapes of the syllabary. These inaccuracies are the result either of a graphic misreading on the part of the forger, or alternately, they may be seen as a deliberate attempt to disguise the original script, so that the forgery does not appear a blatant copy of the original. Because the known forgeries of the syllabic script are not accurate copies of the originals, neither in the form of the signs, direction of writing, nor in position of signs upon medium, they present no readable content.

These known forgeries, therefore, differ in almost every aspect from the proposed forgery of *ICS 464*, which, as we have seen, shows a high sophistication of both dialectal and epigraphic forms within quite legible content. If this inscription were forged shortly before it appeared on the antiquities market, the forger must have acquired his extensive knowledge of the Cypriote syllabary during the first half of the 20th century, a time when little discussion took place, even in the academic journals, on the topic of the syllabary. For, as the bibliographies of the inscriptions show, after the death of Richard Meister in 1912, the Cypriote syllabary received almost no scholarly attention until the works of T.B. Mitford and O. Masson began appearing in the mid-1950s.⁴⁸ This consideration would mean, then, that the proposed forger must have been self-taught in the Cypriote syllabary, essentially working in a scholarly vacuum, creating forgeries in a script for which little or no general interest existed. In the period leading up to the mid-1950s, the linguistic and epigraphic skills needed to create the inscription found on the bronze sword, *ICS 464*, would define the forger as possibly the most erudite scholar of his time on the topic of the Cypriote syllabary. Considering the level of scholarship needed to have created such a forgery, surely, without further evidence of the activities of such a talented individual, Masson's proposals seem, at the very least, to strain credulity.

Rather, this inscription seems to be indeed genuine. Abdimilk, after all, would not have been the first Phoenician who dedicated in the Greek language using the syllabic script. Tamassos has produced two digraphic bilinguals, *ICS 215-216*, and Idalion one, *ICS 220*. In these inscriptions, the dedications are given both in Phoenician language and script as well as in the Greek language encoded in the syllabic script. Indeed, it was the Phoenician section of *ICS 220* which provided the key for the decipherment of the syllabic script in 1871.⁴⁹ Phoenicians also created inscriptions using the syllabary exclusively, as the funerary inscription of Abdubalos in Salamis, *ICS 318e*,⁵⁰ shows.

48. Bazemore 1998: vols. II-III, *passim*.

49. Masson 1983: 48-49, §23-24.

50. See also Masson and Sznycer 1972: 127-128.

Further, the unexpected spelling of the name of Astarte, as Asetarte, found on the bronze sword is arguably a result of Abdimilk's own Phoenician origin. Like the writers of *ICS* 215, 216, and 220, Abdimilk probably spoke and wrote in Phoenician as well as in Greek. The Phoenician writing system, reflecting the spoken language which it encoded, indicated four types of sibilants, or s-sounds: voiced, unvoiced, aspirated, and a voiceless affricate.⁵¹ The consonant structure of the Cypriote syllabary does not indicate such differences. It is suggested here, however, that the writer of *ICS* 464 has chosen the peculiar vowel grade for the consonant /s/ in the name of Astarte in a graphic attempt to define or reproduce the phonetic value of the particular sibilant found in the name of this goddess.

Merrillees argues that "the acquisition of a bronze sword in Cairo...should cause no surprise, as it was a well known entrepôt for the sale of Cypriote antiquities."⁵² In other words, Merrillees suggests that the site of the original deposition of this sword was in Cyprus, and that the object was then taken to Egypt for the sole purpose of being sold. The appearance of the demotic in this inscription, however, argues against this view, for demotics are found in syllabic inscriptions only when the writer is far away from the native city named. Abdimilk then, by using the demotic, indicates that, at the time of writing this inscription, he is far away from Paphos. Rather than the sword having been taken from Cyprus to Egypt for sale, the sword may have appeared in the antiquities market in Egypt because that was where it was found.

Certainly, ancient Egypt contained at least one Cypriote colony, that of Naukratis. Here, imported Cypriote sculpture shows close connections between the Cyprus and the Egyptian coast, while locally made examples of such sculpture indicate resident Cypriote craftsmen. One Cypriote sculptor of Naukratis inscribed his name and the ethnic "Kyprios" on an example of his work.⁵³ Conversely, Naukratite influence is also seen in Cyprus, where Mitford identifies the alphabetic part of a digraphic inscription from Marion as epigraphically close to pre-Classical Naukratite forms⁵⁴ and at PalaioPaphos, where Wilson sees close parallels between the sculpture of the royal sanctuary found in the siege mound and Naukratite examples. Ancient evidence confirms travel between the two places, as Athenaeus tells an apocryphal tale of a sailor whose route went directly from PalaioPaphos to Naukratis.⁵⁵

Abdimilk may well have been a citizen of a Cypriote community outside of Cyprus, such as that documented at Naukratis. In such communities, persons from throughout the island of Cyprus would find themselves living and working together, probably sharing in mutual celebrations and religious rites. Certainly, the residents from Kition and Salamis in Cyprus participated in communal religious groupings when they founded their temples to Aphrodite in Athens and Piraeus respectively.⁵⁶ In such a community, the limited number of syllabic writers might not tolerate differences in signaries, but would rather enforce a single set of sign forms intelligible to all. Such a state of affairs would explain why a person of Paphian origin would write using the sign forms of the non-Paphian, Common signary. A small, tight-knit community of native Cypriotes consisting predominately of syllabary-writing Greek speakers might also explain why a Phoenician would write in a non-Phoenician language and script.

51. Powell 1991: 46-48.

52. Merrillees 1993: 11.

53. Gjerstad 1948: 318-322.

54. Mitford 1960: 179-180, discussing *ICS* 164.

55. Athenaeus 15.675f-676c.

56. Bonnet 1996: 74.

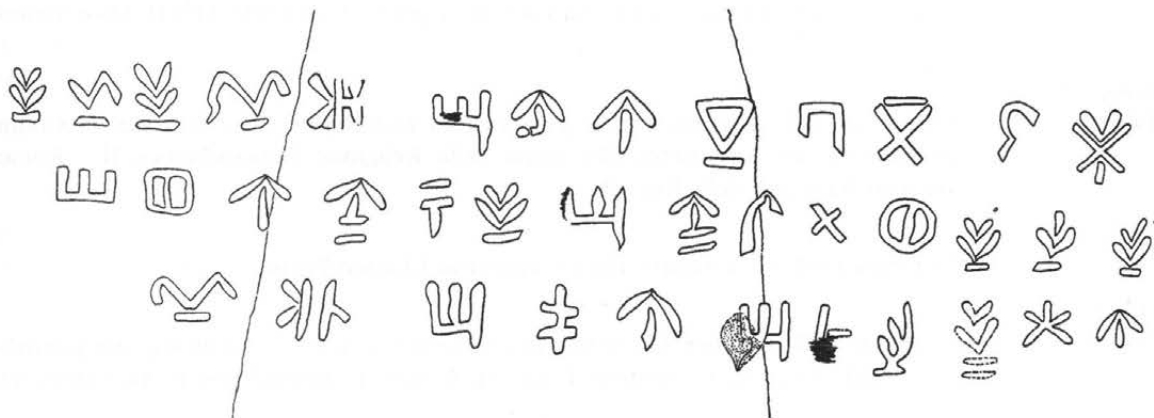
In conclusion, the inscription of Abdimilk, upon critical examination, does not appear to be a forgery. Rather, this inscription, a rare example of an inscribed heirloom, is another addition to the small group of Cypriote syllabic inscriptions of the Greek language written by Phoenicians. The patronym, either in its root or the entire word, should be considered as foreign, perhaps even Egyptian. The unexpected spelling of Astarte's name may well represent an effort to indicate the phonetic differentiation of sibilants inherent in the Phoenician language. The dedication of Abdimilk is especially important in that adds much new light on the subject of the inscribing practices of Cypriotes who have settled outside of the island.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ένα μπρούντζινο σπαθί με κυπροσυλλαβική επιγραφή αγοράστηκε στην Αίγυπτο στα μέσα του 20ου αιώνα και δημοσιεύτηκε μια και μοναδική φορά από τον O. Masson στο μνημειώδες έργο του *Les inscriptions chypriotes syllabiques*. Ο Masson τοποθέτησε αυτή την επιγραφή εντελώς στο τέλος του βιβλίου του και βασισμένος πάνω στις ιδιαιτερότητες του σπαθιού δεν το θεώρησε γνήσιο. Πράγματι, η επιγραφή είναι μοναδική για πολλούς λόγους. Κατ' αρχάς το σπαθί ανήκει στη Μέση Εποχή του Χαλκού, αλλά φέρει εγχάρακτη αφιέρωση της εποχής του σιδήρου. Ο αφιερωτής θεωρεί τον εαυτό του Πάφιο αλλά γράφει χρησιμοποιώντας χαρακτήρες όχι της Πάφου. Το πατρωνυμικό του όνομα δεν μπορεί να διαγνωστεί και τέλος ο συλλαβισμός του ονόματος της θεότητας στην οποία αφιερώθηκε το ξίφος είναι αλλόκοτος. Η παρούσα εργασία εξετάζει τη γραμματική και την ίδια την επιγραφή, για να αξιολογήσει την πιθανότητα η αφιέρωση να είναι πλαστική. Εσωτερική εξέταση της αφιέρωσης δείχνει ότι η τεχνική γνώση που απαιτείτο για τη δημιουργία του κειμένου ήταν πολύ πέραν της γνώσης των πλείστων που κατείχαν τη γνώση της γραφής. Από την άλλη, αρχαιολογικά και ιστορικά επιχειρήματα μπορούν να προβληθούν για τις φαινομενικές παραξενιές αυτής της επιγραφής. Το συμπέρασμα είναι ότι η αφιέρωση είναι αυθεντική και παρέχει σημαντική μαρτυρία για Κύπριο που ζούσε στην Αίγυπτο την Εποχή του Σιδήρου.

Figure 2

2a. Schmidt 1876: Taf. III.1a
 Inschrift des british museum (paper-cast)
 ICS 84 (Finder: Hamilton Lang 1870)

2b. Drawing taken from ICS 464, Plate LXXII no 6

BIBLIOGRAPHY

- Bazemore, G.B.
1998: *The Role of Writing in Ancient Society: The Cypriote Syllabic Inscriptions. Volume I: A Study in Grammatology; Volumes II-III: Corpus of Cypriote Syllabic Inscriptions: A Classed Inventory of Cypriote Syllabic Inscribed Objects and their Surviving Texts with a Complete Bibliographic Listing for each Inscription.* Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Chicago.
- Bonnet, C.
1996: *Astarté: Dossier documentaire et perspectives historiques.* Instituto per la Civiltà Fenicia e Punica, Contributi alla Storia della Religione Fenicio-Punica II. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Buck, C.D.
1955: *The Greek Dialects.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Deecke, W.
1884: *Die griechisch-kyprischen Inschriften in epichorischer Schrift.* Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften: volume I, eds. H. Collitz, F. Bechtel and B. Bezzenger. Göttingen.
- Dikaios, P. and J. Stewart
1962: *The Swedish Cyprus Expedition Vol. IV, Part 1A: The Stone Age and the Early Bronze Age in Cyprus.* Lund: The Swedish Cyprus Expedition.
- Egetmeyer, M.
1992: *Wörterbuch zu den Inschriften im kyprischen Syllabar.* Kadmos Supplement III. Berlin: Walter de Gruyter.
- Gjerstad, E.
1948: *The Swedish Cyprus Expedition Vol. IV, Part 2: The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods.* Stockholm. The Swedish Cyprus Expedition.
- Goodwin, W. W. and C.B. Gulick
1930: *Greek Grammar.* Boston: Ginn and Company.
- Hogarth, D.G.
1889: *Devia Cypria.* Oxford, Eng.: Horace Hart.
- Hennessy, J.B., K.O. Eriksson, and I.C. Kehrberg
1988: *Ayia Paraskevi and Vasilika.* Studies in Mediterranean Archaeology LXXXII. Göteborg: Paul Astöms Förlag.
- Karageorghis, V.
1982: *Cyprus from the Stone Age to the Romans.* Ancient People and Places. London: Thames and Hudson.
- Masson, O.
1983: *Les inscriptions chypriotes syllabiques. Réimpression augmentée. École Française d' Athènes, Études Chypriotes I.* Paris: Éditions E. de Boccard.

- Masson, O. and T.B. Mitford
1986: *Les inscriptions syllabiques de Kouklia-Paphos*. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern Band 4. Universitätsverlag Konstanz GMBH.
- Masson, O. and M. Szyner
1972: *Recherches sur les Phéniciens à Chypre. Centre de Recherches d' Histoire et de Philologie II, Hautes Études Orientales 3*. Genève: Libraire Droz.
- Merrillees, R.
1993: "The Languages of Cyprus," *Centre d' Etudes chypriotes: Cahier 20*, pp. 3-17.
- Mitford, T.B.
1960: Unpublished Syllabic Inscriptions of the Cyprus Museum. *Opuscula Atheniensi* 3: 177-213.
- Myres, J.L.
1914: *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Powell, B.B.
1991: *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge, Eng.: Cambridge University Press.
- Schmidt, M.
1876: *Sammlung kyprischer Inschriften in epichorischer Schrift*. Jena: Hermann Dufft.
- Smyth, H. W. and G. M. Messing
1963: *Greek Grammar*. Cambridge: Harvard University Press.
- Traunecker, C., F. le Saout, and O. Masson
1981: *La Chapelle d'Achôris à Karnak*. Recherche sur les grandes civilisations, Synthèse no. 5. Centre Franco-Égyptien d'Étude des Temples de Karnak. Paris: Éditions ADPF.
- Wilson, V.
1974: "The Kouklia Sanctuary," *Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1974*: 139-146.

A. BERNARD KNAPP

ARCHAEOLOGY AND ETHNICITY: A DANGEROUS LIAISON

Introduction

The topic of this study — ethnicity and archaeology — is not one that Cypriot archaeologists have questioned: often it is taken for granted that we can use ancient ethnic terms in a simple, unproblematic manner. I would disagree, strongly. And I propose to approach my critique from the viewpoint of the social sciences, in particular anthropology and sociology. However, because hundreds of books and thousands of essays have already been written on issues related to ethnicity, here I only summarise what contemporary social scientists seem to be thinking and writing about ethnicity. I then consider how archaeologists working elsewhere treat this concept. Finally I examine the situation on Cyprus, where concepts of ethnicity and cultural identity — in the guise of migration or invasion or colonisation — have been used to create ‘historical’ interpretations of the Cypriot past.

The most obvious prehistoric or early historic situations where questions of ethnicity arise are:

- the transition from the Chalcolithic period to the Bronze Age, when various ‘innovations’ have been interpreted as the result of a ‘colonisation’ by an Anatolian ‘ethnic group’ or groups;
- the Mycenaean ‘colonisation’ of Cyprus, during or at the end of the Late Bronze Age;
- the ethnic makeup (Phoenician, Greek, Eteocypriot) of the Iron Age towns of Cyprus.

Given the breadth of these issues and the complexity of the archaeological data, I can provide only a cursory discussion of artefacts, architecture or other features that have been used to substantiate arguments regarding ethnicity. I focus primarily on problems associated with the first case (Chalcolithic-Bronze Age transition), and consider some issues that arise in attempting to reconstruct the (Cypriot) past without using the archaeological data to confront archaeological theory.

Prelude: Herodotos, the Hellenic Ethnos and Ethnicity

Herodotos (VIII, 44) tells us that when the Persians offered the Athenians ‘all the gold in the world’ if they would make peace, the Greek reaction was to think, first, of avenging the desecration of their temples, and second that “... there is this matter of the Greek nation (*ethnos*), our being of the same stock and the same speech, our common shrines of the gods and our rituals, our similar customs; the whole way of life we understand and share together...” Thus we may assume for the sake of argument that, whether they lived on the Greek mainland or in the Aegean isles, in distant Sicily or even more-remote Scythia, the Greeks of the classical era sought to maintain autonomy and harmony by living a very Greek *ethnos* and by embracing their Hellenic self-awareness.

But how far back in time can we make use of this notion of an *ethnos*? Let’s consider the negative side first. French prehistorian and theoretician Jean-Paul Demoule (1999: 197) does not mince words:

There is no reason to think that national or ethnic identity has any meaning more than two or three centuries back.... a satisfying, operational definition of the ethnic group and of the

'archaeological culture' does not currently exist. All definitions are tied to the recent history of European nations... Nations, ethnic groups, cultures are, in part, constructions of their members and of their observers. But they also exist, if only because one can die for them.

If we accept Demoule's opinion, then ethnic groups in prehistory or early history simply did not exist. Nor has anyone adequately defined what an ethnic group actually is, beyond a construction by the people who make up that group. If this is the case, archaeologists truly have their work cut out for them.

Leaving Demoule's concerns to one side for the moment, let us consider whether the concept of ethnicity would have been relevant for other prehistoric groups (e.g., Mycenaean Greeks, Hyksos, Hittites or Hurrians). What about a group even closer in time to the classical Greeks, namely the Phoenicians or their forerunners the Canaanites (Muhly 1999)? Briefly stated, 'Phoenician' was a concept and a name imposed from outside the Levant, in fact by the Greeks: it was used to categorise as a single cultural, or perhaps economic, unit very diverse groups of people who thought of themselves first and foremost as Sidonians, or Tyrians, or Beyrutians. Even then it is uncertain if the inhabitants of these Iron Age city states shared any concept of their ethnic singularity. Careful reading of cuneiform texts from Amarna in Egypt, or Ugarit in Syria, suggests that a similar lack of ethnic coherence obtained during the Bronze Age, when each 'Canaanite' city-state was preoccupied with its own economic, social and geopolitical position *vis-a-vis* Egypt, Hittite Anatolia or Assyria. This argument could be developed in much more convincing detail, but this is not the appropriate forum in which to do so.

The features that Herodotos emphasized — descent, language, religion and ritual, customs — form the basis of most modern definitions of ethnicity, throughout the humanities and social sciences. Equally important in contemporary discussions of ethnicity are the concepts of *choice* and *self-perception*. Ethnicity, it might be said, helps people to classify and identify themselves. Iain Banks (1996: 10) suggests that ethnicity creates a 'template' which helps to inform and guide individual behaviour, but in particular to distinguish it from another ethnic group's behaviour. If we look closely at the elements which underpin the concept of ethnicity, however, we find that neither biology nor physical differences are very helpful: in today's multi-ethnic (multi-cultural) societies the colour of a person's skin, eyes or hair, or their physique, tell us very little about their ethnic attachment(s). Moreover neither language, nor material culture, nor technology, not even culture, can be equated directly with ethnicity.

I want to suggest that material culture alone (e.g., artefacts, architecture) cannot be used to define ethnic identity. Perhaps a contemporary example would help to illustrate this point. If the cricket bat was once regarded as exclusively 'English' or British, now that it can be found from outback Australia to the mountain tops of Sri Lanka and the isles of the Caribbean suggests that — colonial considerations aside — this piece of wood can no longer be used to define 'Britishness.' Equally the baseball bat may conjure up notions of 'Americanness' but then we have to consider its widespread adoption in Japan, Cuba, Puerto Rico etc. These distinctively male, sports-oriented analogies at least make the point that if we have trouble linking contemporary material culture with ethnic groups, how much more complex will that be when we turn to the recent or prehistoric past? The search for ancient, or even modern-day ethnic groups in prehistoric, or even historic, archaeological data is fraught with problems. Even more troublesome, in my opinion, are archaeologists who seek to identify ethnic groups using material culture: they tend to ignore most theoretical studies or assessments of notions such as cultural or social identity, and at the same time they overlook long-term social and historical processes.

In order to evaluate archaeological views of ethnicity, we need to understand first how the social

sciences — which have been concerned with this topic over the past half century — have approached the study of ethnicity.

Ethnicity in the Present

Several different disciplines today use the term ethnicity, but they do so loosely, in diverse contexts, and from widely differing perspectives. In order to discuss ethnicity, we need to have at least a working definition.

Ethnos... can be defined as a firm aggregate of people, historically established on a given territory, possessing common, relatively stable particularities of language and culture, and also recognising their unity and differences from other similar formations (self-awareness) and expressing this in a self-appointed name (ethnonym) (Dragadze 1980: 162).

If that seems too complex, (Levine 1999: 168) offers a minimalist definition:

ethnicity is that method of classifying people (both self and other) that uses origin (socially constructed) as its primary reference.

Self-awareness, then, seems to form a key component of most contemporary definitions or understandings of ethnicity, and *origins* seems equally important: when people are being classified according to their origins (e.g., Cyprus, Scotland, East Timor), we can be sure that we are witnessing instances of ethnicity (Levine 1999: 168).

As the term is used in contemporary western society, ethnic refers primarily to things 'third-world' in origin — food, dress, music, art, dance or film. In good postmodernist style, 'ethnicity' and 'ethnic' are terms increasingly vague in meaning and susceptible to racist influence, yet they are invoked by politicians, special interest groups, or individuals to motivate or legitimise causes, careers, states and nations, whether modern or ancient. Moreover, the ways in which people think about ethnicity, race and nationalism are entangled on several different levels. The Greek word *ethnos* in fact may be translated as 'nation' — usually defined as a people who share a well-defined territory united by common political institutions as well as by their genealogy, language and culture. In English, however, a careful distinction is made between ethnicity and nationalism: nations are established or fragmented in the course of political or military change, but ethnic or cultural identity is often adopted or abandoned in the context of a much broader sweep of circumstances. Ethnicity, moreover, seems almost mythologised in the way it makes people feel connected to a specific social milieu. And yet ethnicity is no more easily adopted or discarded than nationhood. In contemporary society at least, all identity might be viewed as a mystification of national identity. If we wish to understand the nature of ethnicity or cultural identity, we have to account for the specific social and historical contexts in which they were generated (Friedman 1992: 837, 841).

Over the past fifty years, most anthropological studies of ethnicity adopted either a *primordial* or an *instrumental* approach. Primordialists view ethnicity as a permanent and essential condition of human nature; Instrumentalists hold that ethnicity is a construct created to bring people together for a common — usually economic or political — purpose. Ethnicity as primordial gives group members a deep-rooted, psychological sense of identity; ethnicity as instrumental, however, is motivated toward a specific end, and its very existence is linked to that motivation. We might say, then, that the actual 'location' of ethnicity for a primordialist lies in the heart whereas for an instrumentalist it lies in the head (Marcus Banks 1995:

185-87). A third position revolves around the notion of choice or variation, and is generally known as '*situational ethnicity*'. This position was endorsed by several contemporaries of Fredrik Barth, an ethnographer closely linked with anthropological interests in ethnicity. In his seminal work on Pathan and Baluchi nomadic groups in Pakistan and Afghanistan, Barth (1969) argued that ethnic groups are socially constructed and that their physical and ideological components should be thought of in terms of their *boundaries*, that is with respect to distinctions between groups and to the limits of the features we usually think of as closely associated with ethnicity (dress, food, language, culture). Understanding these various positions is helpful if we wish to develop a more credible means of dealing with concepts of ethnicity in archaeology.

Marcus Banks (1995) has suggested that ethnicity is situated only in the head of the observer, an analytical tool devised and used by academics to make sense of the actions and feelings of the people they study. This feeds directly into a postmodernist perspective which predicts the demise and deconstruction of ethnicity as an analytical concept. To be sure, it is widely agreed today within anthropology that ethnicity is poorly theorised, inadequately defined and in fact already deconstructed. Recently, however, there has developed the predictable reaction which seeks to reconstruct ethnicity (Levine 1999). Referring to the analogy of Banks, Levine (1999: 177) argues that ethnicity is a concept that moves around in everyone's head, not just the observing scientist's. He argues that ethnicity is shaped by consciousness and interaction, and is located at the active interface between mind, society and culture.

Many archaeologists would regard both these positions as irrelevant, since they want to identify ethnicity in material culture specifically, or more generally in myth, cultural traditions, documentary records, artwork, oral histories, and so on. In attempting to summarise social science concepts of ethnicity, I have been quite selective and have omitted several lines of discourse. But several recent overviews cover the topic in some depth (e.g., Banks 1995; Jenkins 1997; Jones 1997: 40-105; Sarup 1996) and there is no point simply in restating them here. Although one might divide all these perspectives into those that regard ethnicity as an all-encompassing general theory vs those that use ethnicity as a means of solving particular problems, my intention here has been to exemplify the field by considering certain approaches that might be relevant to current archaeological thinking on social or cultural identity.

Ethnicity in the Past

As a rule, archaeologists take for granted what they are doing — they assume they are working to the highest standard and they simply wish to 'do archaeology'. They tend not to discuss the ideological bases of their interpretations (Rowlands 1994: 129), the potential biases in their viewpoints, or the likely confusion that results from the terms they adopt from elsewhere, and introduce into archaeology. In using the term ethnicity, archaeologists have rarely defined or attempted to understand what it actually means. This is demonstrably the case in Mediterranean and European archaeology, where correlations are assumed to exist between material culture, language and ethnicity, primarily because of the development of the European nation state and its ethnic, linguistic and cultural identity in the early modern period (Sherratt 1992: 316-17; Diaz-Andreu 1995; Mouliou 1996).

Issues of ethnicity, cultural identity and nationalism in archaeology pervade much recent archaeological literature. My own feeling, however, is that it is premature or at best naive to attempt to discuss ethnicity in prehistoric contexts. Social scientists regard ethnicity as a fluid category in a constant

state of redefinition, often used intentionally towards particular social, environmental or political ends. Therefore archaeologists who conceive of distinct assemblages of material recurring in time and space as the expression of an 'archaeological culture' (e.g., 'Mycenaean') are going to find it difficult to prove their case to a discerning readership. Most practising archaeologists, to be fair, probably harbour reservations about linking specific material assemblages to distinct ethnic groups (i.e., 'pots as people' — cf. Redmount 1995). And most archaeologists realise that variability in material culture can result from any number of factors other than ethnicity (spatial, social, political and economic factors, for starters). Moreover, the notion that ethnic groups live within fixed boundaries and have a homogenous material culture (a typical archaeological notion), is nothing more than a modern academic construct that helps to classify such groups. Ethnic identity itself, however, is far more fluid and dynamic.

If ethnic groups are indeed so changeable and self-defining, so embedded in distinctive political or economic relations, then culture or technology or style should not be equated with ethnicity. Archaeologists may choose to operate on the assumption that there is some definable relation between material culture and ethnicity, but they must be aware that the correlation between cultural similarities or differences and ethnicity is exceedingly complex. Ethnic categories are reproduced and transformed as people try to differentiate their own cultural practices from those of other ethnic groups. In other words, ethnic categories are produced at the discursive level between cultural practice and cultural tradition. Sian Jones (1996: 70) would say that, to make ethnicity manifest, people have to objectify their cultural differences and internalise those differences within their social practices: thus they must consciously adopt their banners and flags and weapons and dress — whatever aspects of material culture they may choose — as distinctive and relevant to their everyday social activities. Moreover, the expression of cultural difference depends upon the particular cultural practices and historical experiences that develop in any given society; as a result, the cultural content of ethnicity and its importance will vary widely in different contexts.

Consequently it is doubtful that archaeologists will ever find a simple correspondence between material expressions of a particular ethnic group and the entire range of cultural practices and social conditions associated with that particular group. We cannot regard simple variation in archaeological materials as a sign of physical or social distance between groups (Hodder 1982), nor can we assume that close contact between groups eventually results in uniform acculturation. Ethnicity has to be distinguished from simple notions of spatial continuity or discontinuity (Shennan 1989: 19): whether people live close together or far apart cannot be a deciding factor in ethnicity (recall the example of Greeks living in Sicily or Scythia). Although there may be some continuity between the way that ethnicity is signified in both material and non-material culture (Hodder 1982), the expression of ethnic identity involves a complex and entangled mix of different cultural traditions, characterised by diverse structuring principles, in multiple social situations (Rowlands 1982: 164; Jones 1996: 72). Thus we may never be able to find a clear material expression of past ethnic groups in the archaeological record, and so we should question the very existence of bounded, homogeneous ethnic groups.

On the positive side, archaeologists determined to ferret out past ethnicities will have to come to terms with a complex pattern of overlapping distributions of material culture, repeatedly formed and transformed in different social situations (Jones 1997). Analysing ethnicities bound to different contexts may yet prove to be within the realm of archaeological endeavour. Because people systematise distinctive cultural styles when they are establishing or expressing their identity, archaeologists might be able to isolate non-random distributions of material culture, which plausibly could be related to the expression of

ethnicity (Jones 1996: 73). Since certain historical contexts can play a significant role in generating and expressing ethnicity, archaeologists may be able to identify the dimensions of material culture that express ethnicity by examining unique groupings of material culture over long periods of time.

Ethnicity and the Cypriot Past

Cypriote historiography, particularly of the Bronze Age, has been afflicted by and suffered from an invasion syndrome... The result has been a serious distortion of the history of the Cypriote people as such, for while the reality of certain foreign interventions is undeniable, due recognition and weight must be given their political, social and cultural complexity before the history of Cyprus, at least during the Bronze Age, can be seen in its proper light. (Merrillees 1975: 37).

In this critical study, written over 25 years ago and well in advance of its time, Robert Merrillees indicts his predecessors and contemporaries for thinking that artistic, cultural and political innovations on the island during the Bronze Age can only result from foreign influence, or from invasion and migrations from abroad. He castigates Catling's masterful summary (e.g., 1971 and *passim* in the Cambridge Ancient History) of Neolithic-Bronze Age cultural developments on the island for looking from the outside in, rather than from Cyprus outward. It is often maintained that in comparison with the material evidence and the cultural sequences in the Levant, the Aegean and Anatolia, the archaeological record of Cyprus is particularly intractable. [All archaeological records are particularly intractable.] Such observations reflect well one of the main burdens born by the archaeology of Cyprus today. British-trained classical archaeologists were the first 'professionals' to work on Cyprus; their negative attitude toward Turkey and the Ottoman Empire set in train a long-standing, philhellenic bias that has always affected the structure of archaeological research on the island (see, for example, Given 1998). Until the 1980s, most archaeologists who have worked on Cyprus, including native Cypriotes, were trained primarily as specialists in Aegean, Levantine or Anatolian archaeology, only secondarily in Cypriot archaeology. Inevitably, then, the island came to be regarded as a 'bridge' or a 'crossroads' between western Asia and the Mediterranean. Anyone who attempts to synthesize the archaeology of Cyprus therefore usually proposes a gradual, relatively peaceful process of cultural development, interrupted periodically by stimulus diffusion, immigration or foreign invasion. As a result the ebb and flow of social and cultural developments on Cyprus inevitably becomes associated with external forces, based in scholarly preconceptions that anticipate Aegean or Near Eastern cultural influences.

On the contrary, I would argue that Cypriot material culture differs substantially from that of the surrounding regions, and apart from the inevitable colonisation episodes during the Cypro-Pre-Pottery Neolithic or Neolithic, evidence of foreign contact remains limited until the Bronze Age, after about 2500 BC (Knapp *et al.* 1994). To what extent such 'isolation' was linked to the nature of insularity, or in what measure our interpretations stem from the erroneous concept that islands are self-sustaining systems to be understood primarily in their own terms, are issues that deserve close attention but can only be mentioned here. So, along with Merrillees, I would suggest that it is absolutely essential to present Cypriot prehistory based primarily on the archaeological record of Cyprus, without *undue* reliance on the priorities or perspectives of eastern Mediterranean prehistorians, and without undue reference to the problems associated with the study of other eastern Mediterranean cultures and material culture. The discontinuities apparent in the Cypriot archaeological record, from the Cypro-Pre-Pottery Neolithic through the Iron

Age, demand that indigenous developments be examined within a broader Mediterranean context; this does not mean that such discontinuities can be explained *only* through recourse to that wider context.

Bearing in mind all these caveats and concerns, let us consider how some archaeologists use concepts of ethnicity in studying the Cypriot past. In particular I want to consider the transition from the Chalcolithic period to the Bronze Age, where we are told that various 'innovations' result from the 'colonisation' by an Anatolian 'ethnic group' or groups.

Prehistoric Bronze Age Cyprus

The transition from the Chalcolithic to the Early Bronze Age on Cyprus (between about 2700-2500 BC) was accompanied by several material and cultural innovations, the origins and causes of which have been ascribed variously to (1) ethnic migrations or invasions from Anatolia; (2) a 'stimulus' diffusion of people and ideas from Anatolia; or (3) local developments on Cyprus itself, linked to external demand coupled with a prestige goods economy. The main proponents of the ethnic migration/invasion model are David Frankel and Jennifer Webb, whose position is supported in part by Edgar Peltenburg (Frankel 2000; Frankel and Webb 1994, 1998; Frankel *et al.* 1995; Peltenburg 1993, 1996; Webb and Frankel 1999); the local development scenario is supported by the present writer and from quite a different perspective by Sturt Manning and his students (Knapp 1993; Knapp *et al.* 1994; Manning 1993; Monks 1994).

Frankel and his colleagues argue that most innovations seen in the material record of this transitional period are the result of a 'colonisation' by an Anatolian 'ethnic group' or groups. The cultural innovations they cite include: sub-rectangular and often multi-cellular architecture; differential burial practices; the introduction of the plough, cattle and equids; several distinctive pottery wares (especially Red Polished but also Black Slip and Combed) and shapes/decoration (spouted flasks and bottles; relief decoration); annular shell rings; a variety of mould-cast copper tools, weapons and ornaments; wider use of spindle whorls and loom weights; 'gaming stones' and terracotta models. There was a decline in the exploitation of deer, a rise in the use of cattle, the introduction of 'more productive screw-horned goats' at Marki *Alonia* (Frankel *et al.* 1995: 45) and a likely change in the way that animals were integrated into both the economy and the ideology of PreBA Cyprus (Keswani 1994). We also need to take note of an expansion in the agropastoral sector of the economy (e.g., new terracotta models of cattle and plough, pottery products associated with the use of milk products and alcoholic beverages, flat copper and imitative groundstone axes used in forest clearance — Knapp 1990).

Similarly, Peltenburg (1996: 27) has proposed that certain changes in architecture, pottery, metal and shell products, and urn burials have close precursors in Anatolia and in particular SW Anatolia. He postulates a combination of limited local development alongside a clear and influential Anatolian impact. Peltenburg emphasizes the transformative significance of long-distance contacts ('imported' metal and faience, copper hair rings, urn burials, the use of seals) at Late Chalcolithic Kissonerga *Mosphilia*. More recently, Peltenburg (1998: 256) has soft-pedalled the notion of an outright colonisation, but still talks of innovations with 'some claim to foreign inspiration', predominantly from Early Bronze II Anatolia. Peltenburg has also questioned the significance of the small number of imports, but surely that is Manning's (1993) point: luxury items become 'prestige' goods because their number and distribution are strictly controlled by elites who seek to maintain exclusive access to them. That such goods were acquired from the 'exotic' cultures of western Asia or the Aegean only served to enhance their value (Knapp 1998).

Frankel's arguments are complex — e.g., his concept of 'technology transfer'. At the same time, however, Frankel *et al.* (1995: 42-47) acknowledge that many of the innovations they single out could have developed within existing Cypriot systems. In virtually every class of material or every technology selected by them to amplify their arguments, they admit serious shortcomings or introduce problematic qualifications:

- 1) pottery features are 'Anatolianising, not Anatolian';
- 2) the best metallurgical parallels come from Anatolian sites whose contemporary archaeological record (i.e., contemporary with Cypriot sites) is poorly represented;
- 3) with regard to looms weights and textile manufacture, the forms are not identical, but the 'undoubted equivalence of function' suggests technological change;
- 4) in architecture, the variety of Bronze Age designs and the generalised nature of similarities (with Anatolia) make it impossible to find precise parallels; and
- 5) because jar or pithos burials are common in Anatolia from the Chalcolithic period onward, and even though only two examples are reported from Cyprus (Philia, Kissonerga *Mosphilia*), "...this is sufficient to indicate the importation of the custom" (Frankel *et al.* 1995: 46).

Frankel (2000) no longer admits of these problems but rather stresses the distinctly different attitudes and relationships between the indigenous Chalcolithic ethnic group and the intrusive 'Philia' group from Anatolia. Peltenburg (1996: 22 n.8), however, provides yet another list of qualifications related to architecture, metal goods, spindle whorls, urn burials and pottery. Regarding pottery, he feels compelled to note the inadequacies of the data for the argument:

I would argue that, in terms of the breakdown of pottery traditions in the LChal and tendencies toward specialised production and new technologies, plug-in handles and standardized production could have been effected by local [sc. Cypriot] potters. As yet, however, Anatolian imports that could provide relevant antecedents have not been found in Cyprus, and so, considered in the context of the gamut of other Anatolian-inspired transformations..., it remains likely that migrants, and this means more than innovators or pottery instructors, are implicated.

In other words, Cypriot potters could have effected these technological changes, and we don't have any concrete evidence that migrants from Anatolia did so, but given all the other, similarly vague or non-existent comparisons, it is more likely that migrants were the innovators...

Another intractable problem is the vague suggestion that 'Anatolia' — an area stretching some 1650 kms east/west with a total land mass exceeding one million sq kms — should be regarded as the colonial source of this 'migration' and 'technology transfer' to Cyprus. In other words, 'Anatolia' as implicated by Frankel and his colleagues entails everything from Troy in the northwest (spindle whorls), to Lycia in the southwest (pottery, metals, spindle whorls), Cilicia (Tarsus) along the south central coast (architecture, pottery, metals, food processing), the trans-Caucasus region far to the east ('hobs', or hearth surrounds), and 'western Anatolia' more generally (burial customs, metals, food preparation technology). Attempting to enhance their argument, they emphasize the association of trans-Caucasian hobs (for the hearth) in the Levant and central Anatolia with the problematic Khirbet Kerak ware (Frankel and Webb 1994). As Graham Philip (1999) has demonstrated, the debate within Levantine archaeology over the origins and

movement of this ware presents immense problems and is hardly appropriate as a body of evidence on which to base such a controversial scenario. In his latest study, Frankel (2000) narrows the point of origin for all the above-listed innovations to southwest Anatolia. By so doing, however, he removes the source area for the architecture, hobs, burial customs and food-processing technology.

The reader must decide on the nature and validity of such arguments, which not only seem forced in the extreme, but also assume a completely linear temporal trajectory and equivalencies of material culture for which there is no shred of indisputable evidence. They appear to be an afterthought, attempting to rationalise the problems and inconsistencies that emerge from a scenario which implies the migration of multiple ethnic groups from at least four spatially and culturally discrete regions in Anatolia.

There is no question that near-unanimous agreement exists about the *inspiration* for certain pottery shapes (e.g., the spouted jugs with flat base, jugs and cooking pots with vertical handles) or techniques (e.g., the method used to attach handles and bases): Anatolia is the source, in particular SW Anatolia. And yet nobody has sought to make a comparable counter argument by considering in the same level of detail the likely Cypriot (Chalcolithic) precursors of the same range of items cited by Frankel and company. In other words, when it comes down to the empirical evidence, we have but one side of a very complex and tangential argument.

Having demonstrated the equivocal nature of their empirical evidence, my *real* quibble is with the theoretical underpinnings (or lack of such) of the arguments employed by Frankel, Peltenburg and others. Frankel *et al.* (1995: 48-49) maintain that all these innovations demonstrate the transfer of a range of technologies, and in turn the movement of 'whole groups of people' who brought to Cyprus new skills, crafts and technologies. They argue that access to copper sources would have been a primary motivation for this colonisation. The critical issues therefore concern ethnicity, colonisation, technology and access to Cypriot copper ores.

My own view is that the rapid and intensified development of metallurgy during Cyprus's Early Bronze Age involved the production of a specialised surplus product — copper — by a local, emergent elite in the context of a prestige-goods economy, and in response to foreign demand (Knapp 1990, 1993; Knapp *et al.* 1994; see also Manning 1993). In combination with intensified agricultural production, Cypriot society was transformed. Even Frankel (1993: 70) accepts that major social and economic changes occurred at this time, with the development of larger interaction spheres and new social orientations following the emergence of copper-producing activity and the developments that followed in the wake of the secondary products revolution. Geographic and communication barriers were overcome and interregional contacts developed. Furthermore, the apparent links between copper production and export, the quantity of metal goods in north coast cemeteries, and the likely establishment of port centres along the north coast, all highlight the economic potential of the north, and may be indicative of foreign demand as well. There is plenty of room in this scenario for foreign contacts, foreign exchange, even a diffusion of foreign ideas and technology.

Frankel *et al.* (1995: 48), however, maintain that various aspects of the secondary products revolution, including the feeding, maintenance and breeding of 'new animals', as well as the sole-ard ploughs of Bronze Age Cyprus (Frankel 2000), demand "...the movement of farmers, as well as of material". Peltenburg (1996: 23) argues that Cypriot elites could not have adopted the cattle-plough complex "without external input and engaging in a lengthy evolutionary process". More recently Peltenburg (1998: 254) seems to question whether there ever was a secondary products revolution on Cyprus (cf. Knapp 1990);

if there wasn't, the island would become one of the most isolated plots of land in the wider Mediterranean world. Be that as it may, in no other discussion of the spread of the secondary products revolution throughout Europe and the Mediterranean has migration or colonisation been touted as a mechanism for the adoption of the traits in question (see e.g., Bogucki 1993; Greenfield 1988; Sherratt 1981, 1983; Thomas 1987).

Those who see the innovations of the transitional Chalcolithic-Early Cypriot period as the result of an ethnic migration or colonisation, and an associated transfer of technology, reveal a limited understanding of the concept of ethnicity and provide *no direct evidence* to substantiate their notion of technology transfer or of 'intrusive' subsistence, metallurgical and domestic technologies. In light of the discussion presented in the first part of this paper, the question must be asked: is it possible to identify — or even postulate — some ethnic group that would have been involved? Frankel argues that many of these innovations were 'directly introduced' from Anatolia, even though he allows that other changes may well have developed within Cyprus itself. The structure of Frankel's empirical interpretation rests on theoretical foundations involving migration (cf. Anthony 1990, 1992) and technology transfer. Yet he and his associates tend to use the terms 'migrant' and 'colonist' interchangeably, which further clouds already muddy waters and overlooks an extensive literature on colonialism and post-colonial theory in archaeology (e.g., *World Archaeology* 28.3, 1997, ed. C. Gosden). Suffice it to say that, of the two polar aspects of colonialism — 'settler' and 'commercial' (van Dommelen 1998: 15-16), the scenario depicted by Frankel *et al.* falls toward the commercial end of a process wherein a colonising group attempts to establish and maintain a dominant or exploitative relationship with the colonised region and its inhabitants.

Although Frankel *et al.* (1995: 41) maintain that the concept of ethnicity is critical for identifying 'migrant or colonising groups,' they acknowledge the problems in identifying — within the archaeological records of Anatolia and Cyprus — any co-occurring sets of identical or near-identical material. Instead they propose to consider colonisation and cultural identity on PreBA Cyprus with recourse to technology transfer and the adoption of innovations. In so doing, the authors must accept implicitly what they have set out to prove, namely that the innovations in question must result from migration or colonisation, and all they have to do is to propose a mechanism that will show how this might have occurred. Furthermore, they believe that we are dealing with a new technology; that radical changes in technology are most easily affected by the movement of experienced workers; and that technology transfer is difficult to achieve. But their argument again becomes circular when they state that "...technology can be used as a marker of ethnicity and... the appearance of a new range of technologies — industrial and domestic — signals the presence of colonising groups from areas where those ways of making and doing things were well established" (Frankel *et al.* 1995: 41).

On the contrary, as noted earlier, no single factor — material, cultural, linguistic, biological or technological — should be linked directly to ethnicity. What Frankel and his colleagues offer us is a parcel of Cypriot prehistory reconstructed in terms of a homogenous, linear culture history, with people and places linked exclusively to contemporary representations of ethnic identity. By any social science understanding, ethnic identity is fluid, multivariate and dynamic, not fixed, homogeneous and bounded. Moreover, and despite the impressive range of evidence marshalled by Frankel and his colleagues (pottery, textiles, food preparation and agricultural technologies, architecture, metallurgy, and burial customs), we are singularly lacking the kind of discontinuous, non-random distribution of archaeological data that might plausibly be related to ethnic identity. Frankel *et al.* (1995: 41) are acutely aware of this:

The identification of consistently co-occurring sets of identical material items is, however, a seldom realised ideal. The rapid development of forms within a small migrant colony militates against the identification of particular items or styles.

Webb and Frankel (1999: 40) recognise that the ethnic migration they propose may never be visible archaeologically:

The sociocultural, technological and behavioral markers that distinguish Philia settlements and burial grounds must be several generations removed from the earliest settlers and are the result of a transformational process of acculturation and adaptation to new geographical, ecological, and social circumstances. The intrusive origin of the Philia facies, nevertheless, has direct manifestations in the archaeological record. These are derived from rather than identical to those of their point of origin.

In terms of our current understanding of ethnicity and colonisation, this lack of direct evidence for links with Anatolia is especially damning: when people migrate to and colonise an area, they tend to emphasize the culture, dress, cuisine and other material trappings of their homeland, and they tend to hold onto it far longer than do their kinfolk who remain in the country of origin (personal communication, Kylie Seretis). Other artefactual evidence (zoomorphic or anthropomorphic figurines) and behavioural traits (curate and discard strategies) would, according to Frankel *et al.* (1995: 47) "... on their own ... be dismissed as minor, accidental or irrelevant, but taken together with the suite of other items, may be seen as indicative of foreign influence".

This entire, very shaky house of cards, then, presents itself as having attractive theoretical furnishings, but its empirical foundations rest on the very unstable sands of typological comparison.

As a final link in their chain of argument, Frankel *et al.* (1995: 49) suggest that metallurgy, in particular copper prospecting and mining directed towards export to Anatolia, must be the primary cause for the ethnic migration. To support this idea, presumably by showing that the Cypriotes lacked the sophistication to exploit one of their most prominent natural resources, they mention Gale's (1991) suggestion that most Chalcolithic metal objects found on the island were imported to Cyprus. This argument fails to take account not only of the changing perceptions of lead isotope analysis as a consistently reliable sourcing technique, but also the changing configurations of the Cypriot lead isotope 'field' itself (e.g., Budd *et al.* 1995; Knapp 2000). It is, on the other hand, a good example of the counter-intuitive concept of hauling coals to Newcastle. A further circularity in their argument is seen when Frankel *et al.* (1995: 49) suggest that the initial colonisation took place in the western part of Cyprus, which was "... useful for copper working and associated with extensive agriculture". But why export Cypriot copper to a copper-rich country like Anatolia? Who in western or southwest Anatolia was using this copper to produce what sort of goods, and where is the evidence for such a scenario? Why do these presumed colonists (Philia culture/phase) stay in Cyprus? These are but a few of the questions that go unasked, much less answered. Frankel (2000) discusses briefly an acculturation process in which contact and conflict with local Cypriot groups beyond the northwestern part of the island would have been minimal at the outset, after which the superiority of the introduced technologies would have become obvious, and then so dominated the material culture of the island that it resulted in a *koine* by about 2000 BC. The exact processes and human activities involved in the development of this *koine*, however, remain unexplored except as a "complex topic for future research".

Beyond the vaguest allusions, nobody has succeeded in identifying a specific ethnic group, within or

beyond Cyprus. And yet, by introducing and using concepts (ethnicity, colonialism, migrations) that enjoy much currency within world archaeology generally, they do themselves and the field of Mediterranean archaeology a disservice. If it is accepted that ethnicity should be regarded at least in part as 'instrumental' in nature, i.e. something that is frequently being redefined and used to adopt to or transform sociopolitical or economic systems, it is most unlikely that anyone will succeed in identifying a prehistoric ethnic group. If culture, or technology, or style cannot be associated directly with ethnicity, then all these arguments need to be carefully reassessed and modified, or preferably just discarded...

Conclusions

Whether or not something called ethnicity really exists, clearly it has had a chimerical life within academic discourses, even though it holds an increasingly central place in the media (e.g., 'ethnic cleansing'). Ethnicity is now linked closely to nationalism and race, to political struggles and political systems, to descent and blood. In this constantly changing terrain, ethnicity has been seen as "... a collection of rather simplistic and obvious statements about boundaries, otherness, goals and achievements, being and identity, descent and classification, that has been constructed as much by the anthropologist as by the subject" (Banks 1995: 190). If we allow this observation, then archaeologists must be much more selective in using the term 'ethnicity' and must define it much more explicitly.

Ethnicity is a fluid and dynamic, deeply contested phenomenon, which is manifested differently in different contexts, with relation to different forms and scales of interaction. Most people have multiple identities, all at the same time, as members of various national, linguistic, religious, ethnic, occupational and other groups (Sharer and Ashmore 1993: 505). Archaeologists have the sticky task of trying to determine when these identities are likely to be proclaimed to others as distinguishing markers or features, what kinds of material items are likely to be used as media for such identity statements, and how such items might be recognised. I am not arguing that diffusion, migration and colonisation never occur, or are never reflected in archaeological data; nor am I suggesting that specific ethnic groups are not involved in such movements. Rather I am trying to impress on whomever will listen that archaeological data have to be subjected to very intricate kinds of analyses designed to look specifically at ethnicity, acculturation or migration. And we have to accept that we cannot continue implicitly to presume exactly what we should be questioning and investigating.

Frankel and his associates have been concerned to cloak their arguments and consider their material in a mantle of social, technological and theoretical concerns. What is needed at this stage, however, is a more balanced study of the Cypriot Chalcolithic and Early Bronze Age material *sui generis*, minus the pre-existing bias of Anatolian or Anatolianising forerunners, precursors or stimuli always lurking in the wings. Whether we are dealing with the transition between the Chalcolithic and Bronze Age and a presumed colonisation from Anatolia, or with the Bronze Age-Iron Age transition and the widely accepted notion of a 'Mycenaean' colonisation of the island, archaeologists working on Cyprus need to embrace a very different mindset toward understanding and delineating ethnic groups in the material record. Moreover, even with a modestly informative historical record, Given's (1991) attempt to establish the relationship between ethnicity and various aspects of material culture in the Iron Age kingdoms of Cyprus proved to be equivocal at best.

Returning finally to the proposed colonisation of PreBA Cyprus by immigrating Anatolians, I hope that I have revealed sufficient cracks in the conceptual edifice to discourage further attempts to re-

introduce migrants, colonists or ethnic groups into the archaeological record of prehistoric Bronze Age Cyprus. Remove the Anatolian colonisers from Webb and Frankel's (1999) exquisitely argued study on the Philia 'facies', and our opposing reconstructions become as one. At the transition to the Bronze Age, accelerating overseas and interregional communications resulted in an ever more disproportionate rate of innovation between elite and non-elite groups. The gap between domestic- or lineage-based production of non-specialist goods (pottery, clothing, subsistence products) and urban-oriented production of specialist products (copper for export, metals and other prestige goods) grew without constraint during the whole PreBA, down to about 1700 BC; at the same time, copper production and agricultural intensification promoted a new social order, structurally very different from that which had characterised the Chalcolithic period, but one still solidly Cypriot in origin, design and outlook.

Acknowledgments

A very different version of the theoretical part of this paper was first presented at an archaeological workshop *Ethnicity and Acculturation in Prehistory: The Island of Cyprus*, organised by and held in the Dept of Archaeology, University of Edinburgh (October 1996). Although my caveats and criticisms were not entirely welcome there, I nonetheless thank the organisers (Professor E.J. Peltenburg and Drs Louise Steel and Louise Maguire) for inviting me to take part. I also wish to thank Kylie Seretis (Dept of Archaeology, University of Glasgow) and Johannes Siapkak (University of Uppsala, Sweden) for reading and commenting on another version of the present study, presented at the symposium *Negotiating Boundaries*, at the University of Wales, Lampeter (Sept 1998). In Lampeter, Peter Loizos (London School of Economics) and Yiannis Papadakis (University of Cyprus) responded very helpfully to the oral presentation of this paper. Finally, I must thank my good friends and colleagues David Frankel and Jenny Webb, who have been very tolerant with my intolerance, and who have consistently provided with me unpublished papers and manuscripts for discussion.

References

- Anthony, D.
1990: Migration in archaeology: the baby and the bathwater. *American Anthropologist* 92: 895-914.
- Anthony, D.
1992: The bath refilled: migration in archaeology again. *American Anthropologist* 94: 175.
- Banks, I.
1996: Archaeology, nationalism and ethnicity. In J. Atkinson, I. Banks and J. O' Sullivan (eds), *Nationalism and Archaeology*, pp. 1-11. Cruithne Press: Glasgow.
- Banks, M.
1995: *Ethnicity: Anthropological Constructions*. Routledge: London.
- Barth, F.
1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Little, Brown and Co.: Boston.
- Bogucki, P.
1993: Animal traction and house economies in Neolithic Europe. *Antiquity* 67/256: 492-503.
- Budd, P., A.M. Pollard, B. Scaife, R.G. Thomas
1995: Oxhide ingots, recycling and the Mediterranean metals trade. *Journal of Mediterranean Archaeology* 8: 1-32.
- Catling, H.W.
1971: Cyprus in the Early Bronze Age. In I.E.S. Edwards, C.J. Gadd and N.G.L. Hammond (eds), *Cambridge Ancient History* I: 2, pp. 808-23. Cambridge University Press: Cambridge.
- Demoule, J.-P.
1999: Ethnicity, culture and identity: French archaeologists and historians. *Antiquity* 73/279: 190-98.
- Diaz-Andreu, M.
1995: Archaeology and nationalism in Spain. In P.L. Kohl and C. Fawcett (eds), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, pp. 39-56. Cambridge University Press: Cambridge.
- Dragadze, T.
1980: The place of 'ethnos' theory in Soviet anthropology. In E. Gellner (ed.), *Soviet and Western Anthropology*, pp. 161-70. London: Duckworth.
- Frankel, D.
2000: Migration and ethnicity in prehistoric Cyprus: technology as *habitus*. *European Journal of Archaeology* 3: 167-87.
- Frankel, D., & J.M. Webb
1994: Hobs and hearths in Bronze Age Cyprus. *Opuscula Atheniensi* 20: 51-56.

- Frankel, D., & J.M. Webb
1998: Three faces of identity: ethnicity, community and status in the Cypriot Bronze Age. *Mediterranean Archaeology* 11: 1-12.
- Frankel, D., J.M. Webb, & C. Eslick
1995: Anatolia and Cyprus in the third millennium BCE. A speculative model of interaction. In G. Bunnens (ed.), *Cultural Interaction in the Ancient Near East*. *Abr Nahrain Supplement* 5: 37-50. Peeters: Louvain.
- Friedman, J.
1992: The past in the future: history and the politics of identity. *American Anthropologist* 94: 837-59.
- Gale, N.H.
1991: Metals and metallurgy in the Chalcolithic period. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 282-83: 37-62.
- Given, M.J.M.
1991: Symbols, Power, and the Construction of Identity in the City Kingdoms of Ancient Cyprus, c.750-312 B.C. Unpublished PhD Thesis, Cambridge University: Cambridge.
- Given, M.J.M.
1998: Inventing the Eteocypriots: imperialist archaeology and the manipulation of ethnic identity. *Journal of Mediterranean Archaeology* 11: 3-29.
- Greenfield, H.J.
1988: The origins of milk and wool production in the Old World: a zooarchaeological perspective from the central Balkans. *Current Anthropology* 29: 573-93.
- Hodder, I.A. (ed.)
1982: *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Jenkins, R.
1997: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explanations*. Sage: London.
- Jones, S.
1996: Discourses of identity in the interpretation of the past. In P. Graves-Brown, S. Jones and C. S. Gamble (eds), *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*, pp. 62-80. Routledge: London.
- Jones, S.
1997: *The Archaeology of Ethnicity: Reconstructing Identities in the Past and the Present*. Routledge: London.
- Keswani, P.S.
1994: The social context of animal husbandry in early agricultural societies: ethnographic insights and an archaeological example from Cyprus. *Journal of Anthropological Archaeology* 13: 255-77.

- Knapp, A.B.
1990: Production, location and integration in Bronze Age Cyprus. *Current Anthropology* 31: 147-76.
- Knapp, A.B.
1993: Social complexity: incipience, emergence and development on prehistoric Cyprus. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 292: 85-106.
- Knapp, A.B.
1998: Mediterranean Bronze Age trade: distance, power and place. In E.H. Cline and D. Harris-Cline (eds), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati 18-20 April 1997*. Aegaeum 18: 193-207. Histoire de l'art et archeologie de la Grece antique, Université de Liège: Liège.
- Knapp, A.B.
2000. Archaeology, science-based archaeology and the Mediterranean Bronze Age metals trade. *European Journal of Archaeology* 3: 31-56.
- Knapp, A.B. (with S.W. Manning and Steve O. Held)
1994: Problems and prospects in Cypriote prehistory. *Journal of World Prehistory* 8: 377-452.
- Levine H.B.
1999: Reconstructing ethnicity. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 5: 165-80.
- Manning, S.W.
1993: Prestige, distinction and competition: the anatomy of socio economic complexity in 4th-2nd millennium B.C.E. Cyprus. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 292: 35-58.
- Merrillees, R.S.
1975: Problems in Cypriote history. In N. Robertson (ed.), *The Archaeology of Cyprus*, pp. 15-38. Noyes Press: Park Ridge, N.J.
- Monks, S.J.
1994: From Isolation to Complication: Prehistoric Cyprus from the Late Fourth to Third Millennium B.C. Unpublished M.A. dissertation, Dept of Archaeology, University of Reading.
- Mouliou, M.
1996: Ancient Greece, its classical heritage and the modern Greeks: aspects of nationalism in museum exhibitions. In J. Atkinson, I. Banks and J. O'Sullivan (eds), *Nationalism and Archaeology*, pp. 174-99. Cruithne Press: Glasgow.
- Muhly, J.D.
1999: The Phoenicians in the Aegean. In P.P. Betancourt (ed.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Weiner as he Enters his 65th Year*. Aegaeum 20(2): 517-26. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège: Liège.

- Peltenburg, E.J.
1993: Settlement discontinuity and resistance to complexity in Cyprus, ca. 4500-2500 B.C. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 292: 9-23.
- Peltenburg, E.J.
1996: From isolation to state formation in Cyprus, c. 3500-1500 B.C. In V. Karageorghis and D. Michaelides (eds), *The Development of the Cypriot Economy*, pp. 17-44. University of Cyprus and the Bank of Cyprus: Nicosia.
- Peltenburg, E.J.
1998: *Lemba Archaeological Project II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia 1979-1992* Studies in Mediterranean Archaeology 70:2. P. Åström's Förlag: Jonsered.
- Philip, G.
1999: Complexity and diversity in the souther Levant during the third millennium BC: the evidence of Khirbet Kerak ware. *Journal of Mediterranean Archaeology* 12: 26-57.
- Redmount, C.
1995: Pots and people in the Egyptian Delta: Tell el-Maskhuta and the Hyksos. *Journal of Mediterranean Archaeology* 8(2): 61-89.
- Rowlands, M.J.
1982: Processual archaeology as historical social science. In C. Renfrew, M.J. Rowlands and B. Seagraves (eds), *Theory and Explanation in Archaeology*, pp. 155-74. Academic: New York.
- Rowlands, M.J.
1994. The politics of identity in archaeology. In G.C. Bond and A. Gilliam (eds), *Social Construction of the Past: Representation as Power*. One World Archaeology 24: 129-43. Routledge: London.
- Sarup, M.
1996: *Identity, Culture and the Postmodern World*. Edinburgh University Press: Edinburgh.
- Sharer, R.J., & W. Ashmore
1993: *Archaeology: Discovering Our Past*. Second Edition. Mayfield Publishing: London.
- Shennan, S.J.
1989: Introduction. In S.J. Shennan (ed.), *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. One World Archaeology 10: 1-32. Unwin Hyman: London.
- Sherratt, A.G.
1981: Plough and pastoralism: aspects of the Secondary Products Revolution. In I. Hodder, G. Issac and N. Hammond (eds), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, pp. 261-305. Cambridge University Press: Cambridge.
- Sherratt, A.G.
1983: The secondary exploitation of animals in the Old World. *World Archaeology* 15: 90-104.
- Sherratt, E.S.
1992: Immigration and archaeology: some indirect reflections. In P. Åström (ed.), *Acta Cyprica*

2: *Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology* (Göteborg (22-24 August 1991). *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature*, Pocketbook 117: 316-47. P. Åström's Förlag: Jonsered.

Thomas, J.

1987: Relations of production and social change in the Neolithic of north-west Europe. *Man* 22: 405-30.

Van Dommelen, P.

1998: *On Colonial Grounds: A Comparative Study of Colonialism and Rural Settlement in First Millennium BC West Central Sardinia*. Leiden University Archaeological Studies. Faculty of Archaeology, Leiden University: Leiden.

Webb, J.M., & D. Frankel

1999: Characterising the Philia facies: material culture, chronology and the origin of the Bronze Age in Cyprus. *American Journal of Archaeology* 103: 3-43.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Η κόσμηση κατά τη νεολιθική εποχή στην Κύπρο: η περίπτωση του Καντού-Κουφόβουνου

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι στις προκαταρκτικές εκθέσεις ή και στις τελικές δημοσιεύσεις των παλαιότερων ανασκαφών των θέσεων, κατά κύριο λόγο των νεολιθικών χρόνων, τα μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων κατατάσσονται συνήθως και τα κοσμήματα, τύχαιναν λιγότερης προσοχής και ερμηνευτικής ανάλυσης εκ μέρους των ανασκαφών. Πιθανότατα διότι τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα θεωρούνταν πολύ σημαντικότερα. Στη σύγχρονη όμως αρχαιολογική έρευνα η προσέγγιση είναι διαφορετική. Τα αντικείμενα στολισμού του προϊστορικού ανθρώπου καταγράφονται και μελετώνται ισόρροπα και στο ίδιο μέτρο σε σχέση με τα λοιπά ευρήματα. Η παρουσία ή η απουσία τους από τους οικισμούς και τους τάφους είναι ένα επιπλέον στοιχείο για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της κάθε θέσης. Το είδος, η προέλευση της πρώτης ύλης, οι τεχνικές επεξεργασίας της, τα σχήματα των κοσμημάτων, ο ακριβής τόπος εύρεσης π. χ. εντός του οικισμού, του τάφου, ή του σπηλαίου, ο αριθμός τους, αποτελούν παραμέτρους που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, όταν μελετάται το κόσμημα, όπως εξάλλου συμβαίνει και για κάθε άλλο είδος κινητού ευρήματος.

Ο προϊστορικός άνθρωπος από παρά πολύ νωρίς ασχολήθηκε με τον στολισμό του είτε εκφράζοντας θρησκευτικές και ποικίλες άλλες κοινωνικές αντιλήψεις και συμπεριφορές είτε απλά κινούμενος από μία διάθεση καλλωπισμού και αυταρέσκειας (Καραλή 1996, 165-166 και Ζάχος, 1996, 166-167, όπου και αρκετή βιβλιογραφία για το θέμα). Όπως σημειώνει ο Χουρμουζιάδης (1996, 40-46) οι πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για τη μελέτη της ιδεολογίας του προϊστορικού ανθρώπου είναι οι ταφικές πρακτικές, τα κοσμήματα, η διακόσμηση, τα ειδώλια και η κοινωνική οργάνωση. Το κόσμημα και γενικά ο ατομικός στολισμός αντιμετωπίζεται ποικιλότροπα : ως φορέας συμβολικών μηνυμάτων, θρησκευτικών πεποιθήσεων, ψυχολογικής συμπεριφοράς, συμπαθητικής μαγείας αλλά και κοινωνικής διαφοροποίησης των ατόμων στα πλαίσια της κοινότητας που ζουν. Και σήμερα εξάλλου λίγο ως πολύ συμβαίνει το ίδιο. Συμβολικό χαρακτήρα έχει ο σταυρός που μας φορούν κατά την τελετή του βαπτίσματος ή το χρυσό δακτυλίδι κατά την τελετή του γάμου. Στοιχείο ευμάρειας και κοινωνικής καταξίωσης αποτελεί η απόκτηση χρυσών ή άλλων πολύτιμων κοσμημάτων που φορούν και τα δύο φύλα στη σύγχρονη κοινωνία. Ο ατομικός καλλωπισμός μέσω του κοσμηματος δεν παύει παρόλα αυτά να αποπνέει και την προσωπική ευχαρίστηση, την τάση να φαινόμεστε απλά ομορφότεροι.

Σε γενικές γραμμές τα κοσμήματα της νεολιθικής εποχής μπορούν να ενταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες α. σε εκείνα που εκτιμώνται για την ύλη και το φυσικό σχήμα τους και υφίστανται ελάχιστη, ή καθόλου επεξεργασία, όπως π.χ. διάφοροι λίθοι, καμμιά φορά και ημιπολύτιμοι, και όστρεα και β. σε εκείνα τα οποία είναι προϊόντα επεξεργασίας, δηλ. τέχνεργα, και κατά συνέπεια εξειδικευμένης τεχνολογίας. Τα αντικείμενα κοσμηματοτεχνίας της δεύτερης κατηγορίας μπορεί να κατασκευάζονται από διάφορα υλικά.

Κατά τη νεολιθική εποχή στις περισσότερες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου η πλειονότητα των αντικειμένων στολισμού είναι κατασκευασμένα από όστρεο (Karali 1999, 26-41), οστό και κέρατο ζώου, λίθο, πηλό, πιθανότατα από ποικίλα φθαγτά υλικά και πολύ λιγότερο από μέταλλα, κατά βάση χαλκό, χρυσό και άργυρο. Αυτός ο γενικός κανόνας ισχύει και για τη νεολιθική Κύπρο, εξαιρουμένων όμως εντελώς των μετάλλινων παραδειγμάτων, τουλάχιστον με βάση τα παρόντα αρχαιολογικά δεδομένα.

Τα κοσμήματα από μέταλλο στο χώρο του Αιγαίου χρονολογούνται στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική. Είναι κατασκευασμένα από χαλκό, χρυσό και άργυρο και περιλαμβάνουν διαφόρων τύπων ψήφους, δακτυλιόσχημα περιάλπτα, ελάσματα, ενώτια κ.ά. (Ζάχος 1996, 167-168 και Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας : Ο Νεολιθικός Θησαυρός, 1998, 29-38).

Στην παρούσα μελέτη θα εξετασθούν όσα μικροαντικείμενα θεωρούνται κοσμήματα κατά φάσεις και υλικό, με ιδιαίτερη αναφορά στα ευρήματα από το Καντού-Κουφόβουνο. Όπως είναι γνωστό η νεολιθική εποχή στην κυπριακή προϊστορία διαιρείται σε τρεις φάσεις : την Ακεραμεική ή Πρώιμη Νεολιθική ή Πολιτισμό της Χοιροκοιτίας (8200-5500 π.Χ. περίπου), την ενδιάμεση χρονολογική περίοδο που χαρακτηρίζεται ως χρονολογικό κενό (των 1500 περίπου χρόνων) με πιθανές υποψήφιες θέσεις την Φιλιά-Δράκο Α και το Δάλι-Αγρίδι και τέλος την Κεραμεική ή Ύστερη Νεολιθική ή Πολιτισμό της Σωτήρας (4500-3700 π.Χ. περίπου). Στην Κύπρο, εκτός από τις νεολιθικές θέσεις που απέδωσαν κοσμήματα, τα τελευταία χρόνια ανασκάφηκε και μία προνεολιθική θέση γνωστή με το όνομα Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος που βρίσκεται στην επαρχία Λεμεσού. Ορισμένα από τα κινητά ευρήματα, όπως διάφορα επεξεργασμένα όστρεα, 125 στον αριθμό, τρία περιάλπτα από πικρόλιθο, μία ψήφος και ένα δόντι νάνου ιπποπόταμου κατάλληλα επεξεργασμένο για να φορεθεί ως περιάλπτο θεωρήθηκαν ως στοιχεία κόσμησης (Reese 1992, 13-16). Ο αριθμός των νεολιθικών θέσεων στο νησί έχει αυξηθεί σημαντικά μετά από έρευνες επιφανείας και ανασκαφές των τελευταίων χρόνων. Στις νέες θέσεις κατατάσσεται και ο οικισμός Καντού-Κουφόβουνο στην επαρχία Λεμεσού, του οποίου το σχετικό υλικό παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή. Κρίνεται αναγκαία η σύντομη παρουσίαση του αντίστοιχου υλικού από άλλες νεολιθικές θέσεις της Κύπρου, έτσι ώστε τα ευρήματα του Καντού να ενταχθούν στο ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής στην οποία ανήκουν.

1. Σπουδαιότερες θέσεις της Ακεραμεικής Νεολιθικής: Χοιροκοιτία, Καλαβασός-Τέντα, Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος, Τρουλλί (κατώτερα στρώματα), Πέτρα του Λιμνίτη, Φρέναρος, Ακρωτήρι Γκρέκο, Χολέτρια-Όρτος και Παρεκκλησιά-Σκυλουρόκαμπος.
2. Σπουδαιότερες θέσεις της Κεραμεικής Νεολιθικής: Καλαβασός Α', Σωτήρα-Τελπές, Άγιος Επίκτητος-Βρύση, Χοιροκοιτία και Τρουλλί (ανώτερα στρώματα), Καντού-Κουφόβουνο και Παραλίμνι-Νησιά.

Πρέπει να σημειωθεί ότι λίγες από τις θέσεις αυτές έχουν πλήρως δημοσιευθεί, ενώ για τις υπόλοιπες οι γνώσεις μας περιορίζονται σε προκαταρκτικού χαρακτήρα ανασκαφικές εκθέσεις. Για ορισμένες επίσης όπως π.χ. για την Καλαβασό Α' (Dikaios 1962, 106-112) δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο για την παρουσία κοσμημάτων ανάμεσα στα κινητά ευρήματα ή για το Τρουλλί ο ανασκαφέας (Dikaios 1962, 68) καταγράφει μόνο ένα αποσπασματικό κόσμημα από πικρόλιθο. Ο Peltenburg (Peltenburg 1979, 21-45) επανεξετάζοντας το υλικό από το Τρουλλί, στον κατάλογο των ευρημάτων, εκτός από το μνηοειδές περιάλπτο (ό.π., Pl. III 3) κατέγραψε μία ψήφο από πικρόλιθο με ίχνη διάτρησης και ένα μικρό δεντάλιο (ό.π., Fig. 3.17 και Pl. III 5 right middle column). Ταυτίζει μάλιστα το υλικό του περιάλπτου ως στεατίτη, όπως συνηθιζόταν στις παλαιότερες δημοσιεύσεις, όταν γινόταν αναφορά στο πέτρωμα αυτό.

Στον κατάλογο των θέσεων που ακολουθεί είναι εύλογο ότι περισσότερο βάρος θα δοθεί στις πλήρως δημοσιευμένες θέσεις.

Χοιροκοιτία

Όπως είναι γνωστό η Χοιροκοιτία ανασκάφηκε από τον Πορφύριο Δίκαιο (1953) και στη συνέχεια στις δεκαετίες του '70, '80 και '90 από τον Alain Le Brun (1984, 1989 και 1994).

Στην τελική δημοσίευσή του ο Δίκαιος (1953, 301-306, Pls. XCIX, C, CI, CII) καταγράφει μία σειρά μικροαντικειμένων, ανάμεσα στα οποία και ορισμένα που θεωρεί κοσμήματα. Τα διακρίνει στις παρακάτω ευρύτερες κατηγορίες : περιάπτα, φυλακτά, περόνες, ψήφους προφανώς για περιδέραια, δακτυλίδια και διάφορα άλλα, μη ταυτισμένα, επειδή σώζονται πολύ αποσπασματικά. Ανάλογα, λιγότερα όμως σε αριθμό, παραδείγματα έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Le Brun (1984, Fig. 72, και 1996, Eικ. 33).

Υπό τον αγγλικό όρο pendant δηλ. κόσμημα με οπή ανάρτησης, ο Δίκαιος περιλαμβάνει ποικίλων σχημάτων αναρτήματα, όπως α. μικρά επίπεδα με κυρτές ή επίπεδες πλευρές β. επιμήκη με δύο επίπεδες και μία καμπύλη πλευρά γ. επιμήκεις επίπεδο με ελλειψοειδές περίγραμμα δ. επιμήκη με μία όψη επίπεδη και την άλλη κυρτή ε. ημισεληνοειδή στ. δακτυλιόσχημα και ζ. αναρτήματα με τριγωνικό περίγραμμα.

Υπό τον αγγλικό όρο amulet, δηλ. φυλακτό, περιλαμβάνει κοσμήματα που αναπαράγουν φυσικά πρότυπα όπως σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές, ζώα, αντικείμενα και πιο συγκεκριμένα εργαλεία, όπως α. σε σχήμα πέλεκου, κεφαλής σκήπτρου ή σφονδυλιού και σφήνας β. σε σχήμα βραχίονα λυγισμένου στον αγκώνα και σε σχήμα ψαριού.

Επίσης καταγράφει δύο τύπους περονών και αρκετούς τύπους ψήφων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων. Αναφέρει μόνο ένα δακτυλίδι.

Σε συσχέτισμό με σκελετικά κατάλοιπα σε τάφους αποκαλύφθηκαν έξι περιδέραια που συνδυάζουν δεντάλια εναλλασσόμενα με ομάδες ψήφων, από κορναλίνη λίθο, από πικρόλιθο ή από ασβεστόλιθο (Dikaios 1953, 304, fig. 54: 928a, Pls. XCIX 420, 560, 1335, 1426, LXVIII 1485).

Τα περισσότερα από τα περιάπτα με οπή ανάρτησης και τα φυλακτά θα μπορούσαν να φορεθούν στο λαιμό, στο χέρι ή και στο πόδι. Είναι λογικό να σκεφθεί κανείς ότι η πλέον περίοπτη θέση για ένα κόσμημα είναι πρώτα ο λαιμός και μετά ο καρπός του χεριού. Το παράδειγμα του σταυρόσχημου ειδωλίου, τυχαίου ευρήματος, από τη θέση Γιαλιά στη βόρεια Κύπρο ή τον Πομό της επαρχίας Πάφου της χαλκολιθικής εποχής είναι ιδιαίτερα διδακτικό για τον τρόπο χρήσης των αντίστοιχων χαλκολιθικών περιάπτων σταυρόσχημων ειδωλίων. Παριστάνει σταυρόσχημο ειδώλιο που φορά στο λαιμό του άλλο περιάπτο σταυρόσχημο ειδώλιο (Φλουρέντζος 1988, 19, Πιν. Η', 1 και 23 σημ.7). Εξίσου διδακτικά είναι τα περιδέραια με αναρτήματα πικρολιθικών ειδωλίων, ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων που ήρθαν στο φως στο νεκροταφείο του Σουσκιού ή στον οικισμό Κισσόνεργα-Μοσφιλία (Christou 1989, 88-90, figs. 12: 6, 12 και Peltenburg 1992, 27, pl. I, fig.1).

Η πλειονότητα των παραπάνω αντικειμένων από τη Χοιροκοιτία είναι κατασκευασμένα από πικρόλιθο, ένα ντόπιο σχετικά μαλακό λίθο, πρασινογάλαζου χρώματος και σαπωνοειδούς υφής, που επιχωριάζει μόνο σε συγκεκριμένες περιοχές του νησιού. Ανευρίσκεται σε μεγάλες ποσότητες στις όχθες του ποταμού Κούρη στην επαρχία Λεμεσού, και στους ποταμούς της δυτικής Κύπρου στην επαρχία Πάφου (Xenophon 1991, 128, 136-137). Πολύ λιγότερο χρησιμοποιήθηκαν άλλοι λίθοι όπως π.χ. ο ασβεστόλιθος, ο σερπεντινίτης και ο λεπτόκοκκος διαβάσης ή όπως συχνά αναφέρεται ο τελευταίος σε παλαιότερες δημοσιεύσεις ο ανδρείτης.

Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος

Αντίστοιχα, λιγότερα όμως από άποψη αριθμού και σχημάτων, αντικείμενα ήρθαν στο φως από τον οικισμό Απόστολο Ανδρέα-Κάστρος, ο οποίος ούτως ή άλλως θεωρείται πτωχότερος και είναι υποδεέστερος από κάθε άποψη συγκριτικά με τη Χοιροκοιτία, (Le Brun 1981, 52-53, Figs. 46-48, Pl. XII, 4-11). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται οι λεγόμενες περόνες του Δίκαιου (ο Γάλλος ανασκαφέας προτιμά τον απλό και περιγραφικό όρο οξύληκτοι δακτύλιοι) κατασκευασμένες από χαλκηδόνιο, αποσπασματικοί και ολόκληροι δακτύλιοι με οπή ανάρτησης, και λίγα περιάπτα με οπή ή με αρχή οπής δηλ. ημίεργα από πικρόλιθο, χαλκηδόνιο και άλλους λίθους που δεν προσδιορίζονται ακριβέστερα, εκτός από το χρώμα τους. Στους τρεις τάφους που ανασκάφηκαν, βρέθηκαν ελάχιστα κτερίσματα κυρίως όστρεα. Κατά τον ανασκαφέα, με εξαίρεση ίσως ένα, τα περισσότερα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ως κοσμήματα (ό.π., 27-29).

Καλαβασός-Τέντα

Αναφορικά με τον οικισμό της Καλαβασού-Τέντας ο πρώτος δημοσιευμένος τόμος αφορά στην αρχιτεκτονική και τη στρωματογραφία της θέσης (Todd 1987), ενώ ο σχετικός με τα κινητά ευρήματα αναμένεται να δημοσιευθεί. Λίγες πληροφορίες για τα ευρήματα της δεύτερης κατηγορίας μας παρέχει ο σύντομος οδηγός της θέσης (Todd 1998). Γενικά αναφέρονται περόνες και κοσμήματα διαφόρων σχημάτων κατασκευασμένα από πικρόλιθο, ασβεστόλιθο και άλλους λίθους καθώς και από όστρεα. Περιάπτα, ψήφοι και δακτυλίδια αποκαλύφθηκαν σε στρώματα απορριμάτων στους υπαίθριους ανοικτούς χώρους ανάμεσα στις οικίες (Todd 1998, 50, pls. 29-30). Οι τύποι των περονών ομοιάζουν με τους αντίστοιχους από την Χοιροκοιτία, ενώ τα εικονιζόμενα προσωπικά κοσμήματα επίσης έχουν παράλληλα σε άλλες θέσεις της Ακεραμεικής και Κεραμεικής Νεολιθικής.

Χολέτρια-Ορτος

Τα τελευταία χρόνια στην περιοχή Πάφου ανασκάφηκε μία σημαντική θέση της Ακεραμεικής Νεολιθικής που όμως δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στα στρώματα κατοίκησης και χρήσης της θέσης Χολέτρια-Ορτος αποκαλύφθηκαν πλήθος κινητών ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία και κοσμήματα. Στις προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις οι πληροφορίες είναι γενικού χαρακτήρα και περιορισμένες, όπως π.χ. πλήθος κοσμημάτων από πικρόλιθο, ψήφοι και διάτρητες σφαίρες, ενώ δεν παρέχονται φωτογραφίες ή σχέδια των αντικειμένων από τον ανασκαφέα (Simmons 1994, 42 και του ίδιου, 1996, 38).

Σωτήρα-Τελπές

Στη θέση Σωτήρα-Τελπές της Κεραμεικής Νεολιθικής, που βρίσκεται στα νότια του νησιού, διαπιστώνεται ότι τα κοσμήματα, ούτε ποσοτικά ούτε ποιοτικά μπορούν να συναγωνισθούν αυτά της Χοιροκοιτίας (Dikaios 1961, 200-201, Pl. 90, Fig. 102). Η πλειονότητα έχει κατασκευασθεί από πικρόλιθο, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν χρησιμοποιηθεί άλλοι λίθοι όπως π.χ. αμμουδόπετρα. Επίσης εντοπίστηκε και μία ψήφος από πηλό της οποίας μάλιστα η χρονολόγηση στην ύστερη νεολιθική εποχή αμφισβητείται. Τα περιάπτα αποτελούνται ουσιαστικά από επιλεγμένα για το φυσικό σχήμα τους μικρά βότσαλα πικρόλιθου, στα οποία έχει ανοιχθεί οπή ανάρτησης. Αρκετά από αυτά δεν

φάνεται να έχουν υποστεί ιδιαίτερη επεξεργασία. Ορισμένες φορές έχουν λαξευθεί ελαφρά στις πλευρές και στη συνέχεια λειανθεί. Τα περιόπτα κατατάσσονται σε τρεις τύπους : επίπεδα με ελλειψοειδές ή ορθογώνιο σχήμα και επίπεδα ποικίλων σχημάτων με επικρατέστερο το επίμηκες. Ο μόνος τύπος φυλακτού μιμείται σχήμα πελέκως. Ανευρέθησαν μόνο τρία τέτοια παραδείγματα. Οι δύο λίθινες ψήφοι είναι βαρελόσχημες και αμφικωνικές. Στην τελευταία κατηγορία ανήκει και η πλήινη ψήφος. Τα λοιπά μικροαντικείμενα περιλαμβάνουν ένα αποσπασματικό δακτυλίδι που φέρει αυλάκωση στην εξωτερική επιφάνειά του καθώς και λίγα βότσαλα πικρόλιθου, πέντε στον αριθμό, που είναι ημίεργα με ίχνη ελαφράς λάξευσης και λείανσης ή απόπειρας διάνοιξης οπής ανάρτησης. Συνολικά πρόκειται για τριάντα τρία αντικείμενα (Dikaios 1961, pl. 90). Τα περισσότερα αντικείμενα βρέθηκαν σε διάφορες οικίες που χρονολογικά κατανέμονται κατά κύριο λόγο στις δύο τελευταίες φάσεις του οικισμού. Κανένα αντικείμενο αυτού του είδους δεν βρέθηκε στους τάφους της θέσης, οι οποίοι ούτως ή άλλως ήταν πτωχότατοι σε κτερίσματα .

Άγιος Επίκτητος-Βρύση

Η δεύτερη σε σημασία θέση της Κεραμεικής Νεολιθικής είναι ο οικισμός στον Άγιο Επίκτητο-Βρύση (Peltenburg 1982) στη βόρεια ακτή της Κύπρου. Τα ευρήματα αυτού του είδους από τον Άγιο Επίκτητο είναι πραγματικά ολιγάριθμα. Ήρθαν στο φως μόνο τέσσερα περιόπτα, δύο δισκοειδείς ψήφοι από πικρόλιθο και μία τρίτη δακτυλιόσχημη λίθινη, χωρίς πιο συγκεκριμένη ταύτιση του υλικού της (Peltenburg 1982, 315-316, Fig. 62, Pls. 31F, 32A, 87). Αντίθετα σημαντικά μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των οστέινων και κεράτινων ψήφων. Το φαινόμενο εξηγείται εύκολα. Ο πικρόλιθος, η κατεξοχήν πρώτη ύλη για την κατασκευή περιόπτων, ψήφων και φυλακτών, απουσιάζει από τις περιοχές της βόρειας, κεντρικής και ανατολικής Κύπρου. Θα πρέπει να ήταν δυσεύρετο υλικό για τους ντόπιους τεχνίτες. Αντίθετα οι κάτοικοι του οικισμού αυτού πιθανότατα κατεργάζονταν με αρκετή άνεση και δεξιότητα τα οστά και τα κέρατα ζώων. Ανάμεσα στα οστέινα και κεράτινα αντικείμενα βρέθηκαν βελόνες και αρκετές ψήφοι. Οι περισσότερες ψήφοι ήταν οστέινες, ενώ λίγες ήταν κατασκευασμένες από κέρατο ελάφου. Το συνηθέστερο σχήμα είναι το κυλινδρικό με παράλληλες οριζόντιες αυλακώσεις στην εξωτερική επιφάνεια (ό. π. 313, Figs. 10, 56, Pls. 28B, C).

Παραλίμνι-Νησιά

Σχετικά πρόσφατα στην επαρχία Αμμοχώστου, αρχαιολογικά γνωστή περιοχή για τη γενική απουσία θέσεων της πρώιμης προϊστορίας, με εξαίρεση τις θέσεις Ακρωτήρι Γκρέκο και Φρέναρος, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως μία ενδιαφέρουσα θέση της Κεραμεικής Νεολιθικής, τον οικισμό Παραλίμνι-Νησιά (Flourentzos 1997, 1-10). Στη σχετική προκαταρκτική έκθεση καταγράφονται ορισμένα κοσμήματα, όπως έξι περιόπτα κατασκευασμένα από λίθο και οστό και αρκετές οστέινες ψήφοι. Τα λίθινα παραδείγματα κοσμημάτων είναι από πικρόλιθο και ανδεσίτη (ό.π., 8-9, Pls. II : 195, III : 299, 393 περιόπτα και Pl.III : 327 ψήφος). Εκτός από το περιόπτο της παρατιθέμενης στην προκαταρκτική έκθεση εικόνας (ό. π., Pl. II : 195) που ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει μοναδικό από άποψη σχήματος, τα λοιπά κοσμήματα βρίσκουν τυπολογικά παράλληλα και σε άλλες θέσεις όπως στη Σωτήρα, στον Άγιο Επίκτητο-Βρύση και στο Καντού-Κουφόβουνο. Ο ανασκαφέας δεν δίνει περισσότερα στοιχεία για το συγκεκριμένο περιόπτο, π.χ. ίχνη κατεργασίας λάξευσης, τριβής και λείανσης για τη διαμόρφωση του ιδιαίχοντος περίπου δίλοβου σχήματος, πέραν της οπής. Ως εκ τούτου το λεγόμενο μοναδικό από άποψη σχήματος περιόπτο πιθανόν να είναι ένα φυσικό βότσαλο ανδεσίτη το οποίο απλώς διατηρήθη-

κε. Είναι συχνό το φαινόμενο να ανευρίσκονται στις διάφορες νεολιθικές θέσεις βότσαλα που είχαν προφανώς περισυλλεγεί με μοναδικά κριτήρια το ιδιόμορφο σχήμα ή το είδος της πρώτης ύλης τους και δεν έχουν υποστεί καμμία άλλη επεξεργασία παρά μόνο τη διάνοιξη της οπής ανάρτησης. Στην περίπτωση αυτή αρκετά συχνά είναι εύλογο να έχουν μία μοναδικότητα.

Καντού-Κουφόβουνο

Στη συνέχεια εξετάζονται τα μικροαντικείμενα που θεωρούνται κοσμήματα από το Καντού-Κουφόβουνο¹. Μία πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι ο αριθμός τους είναι μεγάλος συγκριτικά με τις λοιπές νεολιθικές θέσεις στο νησί. Στην παρούσα μελέτη δεν πρόκειται να καταγραφούν πλήρως και λεπτομερώς τα κοσμήματα, κάτι που θα γίνει στην τελική δημοσίευση, αλλά να παρουσιασθούν οι διάφοροι τύποι, το υλικό κατασκευής, το σχήμα και η χρήση τους. Η παρουσίαση θα γίνει κατά ανασκαφικές Τομές και όχι κατά οικίες.

Η θέση αυτή ανασκάπτεται από το 1992 με δύο περιόδους διακοπής των ανασκαφικών εργασιών κατά το καλοκαίρι του 1996 και του 1998. Ο ευρύτερος υπό ανασκαφή χώρος έχει συμβατικά διακριθεί σε επιμέρους περιοχές : τη βόρεια, την κεντρική, τη δυτική και τη νότια. Οι περισσότερες και πιο εκτεταμένες εργασίες πεδίου έλαβάν χώραν στην κεντρική περιοχή. Οι οικίες που ήρθαν στο φως είναι μονόχωρες αλλά διαφορετικής έκτασης. Οι κατόψεις είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό ορθογώνιες με αποστρωγγυλεμένες γωνίες. Τα σταθερά αρχιτεκτονικά στοιχεία του εσωτερικού χώρου εμφανίζουν γενική ομοιομορφία, χωρίς φυσικά να απουσιάζουν οι κάθε λογής διαρρυθμίσεις και κατασκευές με ειδικό χαρακτήρα και περιεχόμενο σε κάθε ενδιαίτημα. Το κάθε κτίσμα σχεδόν χωρίς εξαίρεση έχει περισσότερες της μιας φάσεις κατοίκησης. Είναι γεγονός ότι τα περισσότερα κινητά ευρήματα προέρχονται από το επιφανειακό και τα στρώματα των επιχώσεων, ενώ από τα δάπεδα τα αντίστοιχα ευρήματα είναι σημαντικά λιγότερα. Φαίνεται ότι όταν εγκαταλείφθηκε ο οικισμός οι κάτοικοι μετέφεραν μαζί τους όχι μόνο τα πιο αναγκαία και χρήσιμα στην καθημερινότητά τους αντικείμενα αλλά πιθανόν και τα πιο πολύτιμα για αυτούς. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των κοσμημάτων και άλλων μικροαντικειμένων που είχαν διαφορετική χρήση και αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή είναι μεγάλος. Κατά την καταγραφή των μικροαντικειμένων για τον προσδιορισμό τους στον κατάλογο υιοθετήθηκε το πρόθεμα Μ (Μικροαντικείμενα). Οι αριθμοί που θα αναφέρονται στη συνέχεια του κειμένου θα φέρουν ως εκ τούτου το κεφαλαίο γράμμα Μ της ελληνικής αλφαβήτου και ακολούθως τον αριθμό ευρετηρίου, δηλαδή τον αριθμό του καταλόγου των αντικειμένων της ανασκαφής.

Βόρεια περιοχή

Τομή ΙΣΤ

Στην περιοχή αυτή κατά τις περιόδους 1997 και 1999 ανασκάφηκε η Τομή ΙΣΤ. Στην Τομή αυτή ήρθαν στο φως πέντε κτίσματα : 22, 25, 26, 31 και 34.

1. Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στον κ. Γ. Παρασκευαΐδη, ο οποίος από την έναρξη της ανασκαφής το 1992 μας ενισχύει οικονομικά και μας στηρίζει ηθικά.

Στην κατηγορία των κοσμημάτων που βρέθηκαν ανήκουν τα περιάλπτα M94, M210, M211, M214 από πικρόλιθο και δύο μικροσκοπικοί πελέκει, M126 από πικρόλιθο, M127 και M220 από ανδεσίτη (Σχ. 1). Το M94 (Πιν. Ια) είναι ακέραιο ακανόνιστου τριγωνικού με αποστρογγυλεμένες γωνίες σχήματος με οπή ανάρτησης. Αμέσως κάτω από την οπή φέρει κάθετη εγχάραξη που τέμνει το περιάλπτο σε δύο μέρη. Υπάρχουν παρόμοια αντικείμενα με περίπου το ίδιο σχήμα από άλλες θέσεις (Todd 1998, 49, pl.30, το τρίτο από αριστερά και επίσης Dikaios 1953, Pl. CXLII: 17, 70, 1110, 110). Χαρακτηρίζονται περόνες ή οξύληκτοι δακτύλιοι. Το M94 πολύ πιθανόν να μην είχε ολοκληρωθεί. Το M210 (Πιν. Ιβ) περίπου ορθογώνιου σχήματος και ακανόνιστης ελλειψοειδούς διατομής είναι θραυσμένο στην άνω αριστερή πλευρά στο σημείο της οπής ανάρτησης. Το περιάλπτο M211 είναι περίπου κυκλικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής και φέρει οπή στο κέντρο. Παρόμοιου σχήματος είναι και το M214 χωρίς όμως την οπή. Πρόκειται για ημίεργο αντικείμενο. Για τους τρεις πελέκει είναι δυνατόν να ισχυρισθεί κανείς ότι αποτελούν εργαλεία για τη μικροτεχνία. Εν τούτοις και παρά το γεγονός ότι δεν φέρουν οπή, πανομοιότυπα παραδείγματα από άποψη μεγέθους, σχήματος και υλικού προερχόμενα από την ίδια θέση, είτε έχουν οπή ανάρτησης είτε ίχνη απόπειρας διάνοιξης οπής. Άρα θα μπορούσαν να είναι και ημίεργα περιάλπτα.

Κεντρική περιοχή

Στην περιοχή αυτή ανασκάφησαν αρκετά και σημαντικά κτίσματα.

Τομή Δ

Στο κέντρο του πλατώματος του λόφου, νοτιότερα της Τομής ΙΣΤ, από βορειοανατολικά προς βορειοδυτικά αρχίζει η Τομή Δ. Στην Τομή Δ ήρθαν στο φως ποικίλα κτίσματα (2, 6, 8, 14, 28, 29, 33, 35 και 36) που άλλα είναι σύγχρονα, άλλα όμως ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Η Τομή αυτή ανασκάφηκε κατά τη διάρκεια όλων των ανασκαφικών περιόδων και απέδωσε σημαντικό αριθμό αντικειμένων κόσμησης (Σχ. 3 και Πιν. Ιγ).

Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται πρώτα απ' όλα έξι περιάλπτα κατασκευασμένα από πικρόλιθο. Το M53 είναι ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής με διαμπερή οπή στη μία στενή πλευρά. Το σχήμα θυμίζει πέλεκυ. Το M80 έχει μορφή πελέκεως τραπεζιόσχημου με αποστρογγυλεμένη πτέρινα, όπου και η διαμπερή οπή. Το M83 είναι ημίεργο, περίπου τριγωνικού σχήματος. Φέρει ημιτελή οπή σχεδόν στο κέντρο του. Το M111 είναι ελλειψοειδούς σχήματος και φέρει οπή στο πλατύτερο άκρο του. Το M133 είναι ακέραιο σχεδόν κυκλικού σχήματος και ελλειπτικής διατομής. Φέρει κυκλική διαμπερή οπή στο κέντρο. Το M176 είναι ορθογώνιου σχήματος, ελλειψοειδούς διατομής και έχει κεντρική διαμπερή οπή.

Στην ίδια Τομή αποκαλύφθηκαν δύο ακέραιες ψήφοι από πικρόλιθο. Η M43 πεπιεσμένου σφαιρικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής και η M115 κυλινδρικού σχήματος και κυκλικής διατομής.

Ορισμένα άλλα μικροαντικείμενα, όπως τα M46, M109, M180, M184, M185, M219 από πικρόλιθο είναι μικροσκοπικοί πελέκει και το M194 αξίνα από ανδεσίτη, χωρίς όμως οπή ανάρτησης. Μάλλον πρόκειται για ημίεργα περιάλπτα. Επίσης βρέθηκαν και δύο αδιάγνωστα αντικείμενα (τα M52 και M69) από πικρόλιθο με ίχνη κατεργασίας, σχήματος ακανόνιστου ελλειψοειδούς, που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί ως λειαντήρες αλλά δεν αποκλείεται και να προορίζονταν για περιάλπτα.

Τομή ΙΕ

Η Τομή αυτή βρίσκεται ανατολικά της Δ, βόρεια της Θ και ανασκάφηκε το 1997. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ήταν θεμελιωμένοι σε διαφορετικές επιχώσεις και πολύ κατεστραμμένοι. Δυστυχώς δεν μπορούν να συνδεθούν όλοι με δάπεδα ή συγκεκριμένα κτίσματα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και τμήμα τοίχου που αποτελεί τη συνέχεια του κτίσματος 18 της Τομής Θ στα βόρεια. Εντός των επιχώσεων αυτών βρέθηκαν το περίαπτο Μ99 ακανόνιστου ωσειδούς σχήματος με διαμπερή οπή στο ένα άκρο του κατασκευασμένο από πικρόλιθο, ένας αέραςιος πέλεκυς Μ151 από ανδεσίτη καθώς και ένα αδιάγνωστο μικροαντικείμενο Μ72 από διαβάση πιθανόν ημίεργο εργαλείο (Σχ. 4). Το μόνο βέβαιο κόσμημα είναι το περίαπτο.

Τομή Θ

Η Τομή Θ βρίσκεται νότια της ΙΕ και Δ, ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 1993 και 1995 και έφερε στο φως τα εξής κτίσματα: μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του κτίσματος 10 (το μεγαλύτερο τμήμα του ανήκει στην Τομή Κ), και τα κτίσματα 11, 17, 18 και 19, που ανήκουν σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Στην Τομή αυτή αποκαλύφθηκαν αρκετά μικροαντικείμενα (Σχ. 5), ορισμένα από τα οποία καταχωρίστηκαν στην κατηγορία των αδιάγνωστων: το Μ61 (Πιν. Πα) που χαρακτηρίστηκε αδιάγνωστο μικροαντικείμενο ενδεχομένως να ήταν περίαπτο. Πρόκειται για αέραςιο ακανόνιστου πολυγωνικού σχήματος και ακανόνιστης ορθογώνιας διατομής αντικείμενο από ασβεστόλιθο. Φέρει έξι διαμπερείς οπές ασύμμετρα διατεταγμένες στην επιφάνειά του. Αντίστοιχο τυπολογικά παράλληλο, αλλά κατασκευασμένο από πικρόλιθο και με επτά οπές, βρέθηκε στο χαλκολιθικό οικισμό της Λέμπας-Λάκκους (Peltenburg 1985, 284, Pl. 46 : 16). Το Μ96 (Πιν. Πβ) είναι ακανόνιστου περίπου ορθογώνιου σχήματος και ορθογώνιας διατομής μικροαντικείμενο. Φέρει στο ένα άκρο του διαμπερή κυκλική οπή. Είναι σχεδόν αέραςιο, συγκολλημένο και κατασκευασμένο από πικρόλιθο. Παρά το μέγεθός του (μήκος 5,6 εκ., πλάτος 4,3 εκ., πάχος 1,4 εκ.) μπορεί να ενταχθεί άνετα στην κατηγορία των περιπτών. Το Μ98 ακανόνιστου πεπλατυσμένου σχήματος από πικρόλιθο και το Μ100 ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος από χαλκηδόνη λόγω του μεγέθους και της πρώτης ύλης τους ίσως να προορίζονταν για την κατασκευή περιπτών. Και τα δύο φέρουν σαφή ίχνη επεξεργασίας χωρίς όμως οπές ανάρτησης.

Το Μ101 είναι αποσπασματικά σωζόμενο περίαπτο από πικρόλιθο. Είναι ημιελλειπτικού σχήματος, ελλειψοειδούς διατομής και έχει κυκλική διαμπερή οπή στο ένα άκρο του.

Εκτός από τα προαναφερθέντα μικροαντικείμενα από την ίδια Τομή προέρχεται και μία ψήφος Μ106 από ανδεσίτη. Είναι αέραςια κυκλικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής με κυκλική οπή.

Τομή Κ

Η Τομή Κ βρίσκεται ανατολικά της Θ. Περιλαμβάνει τα κτίσματα 9, 10 και 32 που ανήκουν σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Από την Τομή προέρχονται επίσης αρκετά αντικείμενα στολισμού (Σχ. 6). Ανάμεσά τους ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε οκτώ περιπτα όλα από πικρόλιθο.

Το Μ71 (Πιν. Πε) σώζεται αποσπασματικά, είναι περίπου ορθογώνιου σχήματος με ελαφρά καμπύλες τις στενές πλευρές του και ελλειψοειδούς διατομής. Στο ένα άκρο του φέρει διαμπερή οπή και αμέσως κάτω από την οπή κάθετη αυλάκωση. Η αυλάκωση είναι εμφανής και στις δύο επιφάνειές του και κατά κάποιον τρόπο διαχωρίζει το αντικείμενο σε δύο μέρη ή σκέλη από τα οποία το ένα έχει αποκοπεί. Το σχήμα και η όλη επεξεργασία θυμίζει το Μ94 της Τομής ΙΣΤ.

Το Μ64 είναι ακέραιο ορθογώνιου σχήματος και διατομής και φέρει οπή στο ένα άκρο του. Το Μ62 είναι ακέραιο απιόσχημο, ελλειψοειδούς διατομής με διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Το περιάπτο Μ45 (Πιν. Πδ) είναι ακέραιο ορθογώνιου σχήματος και διατομής με ελαφρά αποστρογγυλεμένες τις στενές πλευρές. Φέρει τέσσερεις διαμπερείς οπές κάθετα, σχεδόν συμμετρικά διατεταγμένες και περίπου ισομεγέθεις. Στη μία επιφάνειά του εκατέρωθεν των διαμπερών οπών υπάρχουν άλλες εννέα μη διαμπερείς, πάλι όμως κάθετα τοποθετημένες, πέντε και τέσσερεις αντίστοιχα. Δεν πρέπει όμως να αποκλεισθεί εντελώς και η περίπτωση αυτό το μικροαντικείμενο να λειτουργούσε είτε σαν επίθετο κόσμημα, λόγω χάριν ραμμένο σε ένδυμα είτε και ως διαχωριστής σε περιδέραια με πέραν της μίας σειρές ψήφων. Δυστυχώς στο αρχαιολογικό περιβάλλον του δεν βρέθηκαν άλλα στοιχεία π.χ. ψήφοι που να επιβεβαιώσουν τέτοια χρήση. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, χωρίς να είναι πανομοιότυπο, θυμίζει ανάλογα από τη Σωτήρα και τον Άγιο Επίκτητο (Dikaios 1961, Pl. 90 : 672 και Peltenburg 1982, Fig. 10, υπό τον τίτλο pendants τρίτο στη σειρά και pl. 31F). Το περιάπτο από τη Σωτήρα έχει πέντε οπές κάθετα και αρκετά συμμετρικά διατεταγμένες στο κέντρο, ενώ εκείνο από τον Άγιο Επίκτητο τέσσερες οπές σε κάθετη διάταξη αλλά ασύμμετρες. Παρόμοιο αντικείμενο με κεντρική και δύο διαμπερείς οπές στις στενές πλευρές καθώς και εγχάρακτους κύκλους με στίξη στο κέντρο σε όλη την επιφάνειά του καταγράφεται στη δημοσίευση της Συλλογής Σεβέρη (Καραγιώργης 1999, 63, αρ. καταλόγου 39). Το περιάπτο αυτό χρονολογείται από τον Καραγιώργη στην Πρώιμη - Μέση Εποχή του Χαλκού. Όπως σημειώνει ο ίδιος (ό.π., 62) «τα αντικείμενα από μικρόλιθο (εκτός των σταυρόσχημων ειδωλίων) χρονολογούνται στην Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία. Παρόμοια αντικείμενα έχουν ανευρεθεί σε τάφους αυτής της περιόδου στην πόλη της Λεμεσού και στην ευρύτερη περιοχή..... . Θα πρέπει να αναφερθεί όμως ότι παρόμοια αντικείμενα εμφανίζονται αρκετά νωρίς, στη Χαλκολιθική περίοδο». Η πρώτη ένσταση είναι ότι τα αντικείμενα αυτά εμφανίζονται ήδη από τη νεολιθική περίοδο, όπως αποδείχθηκε παραπάνω και η δεύτερη ότι ο συγκεκριμένος τύπος περιάπτου, για τον οποίο μάλιστα υπάρχουν τόσο λίγα δείγματα, ακόμα και όταν ανευρίσκεται σε τάφους υστερότερων χρόνων, δεν νοείται αυτόματα ότι πρέπει να χρονολογηθεί επί τη βάση των λοιπών ευρημάτων του τάφου. Μπορεί να ήταν κειμήλιο, κληρονομιά από παλαιότερες εποχές ή και απομίμηση αρχαιότερων προτύπων που τυχαία έφθαναν στα χέρια των ανθρώπων της εποχής που έζησαν οι νεκροί.

Το Μ13 αποτελεί απότμημα μάλλον κυλινδρικού περιάπτου. Στο ένα άκρο του κοντά στην απότμηση φέρει περιμετρικά βαθειά αυλάκωση. Το Μ10 (Πιν. Πγ) είναι το ακέραιο παράλληλο του Μ13 μικρότερον, όμως, διαστάσεων. Έχει περίπου κυλινδρικό πολυεδρικό σχήμα και ακανόνιστη διατομή. Φέρει δύο παράλληλες και σχετικά συμμετρικά διατεταγμένες βαθειές αυλακώσεις στην περιφέρειά του. Τα δύο αυτά περιάπτα ως προς την εξωτερική εμφάνιση προσομοιάζουν πολύ με συγκεκριμένο τύπο ψήφου με κάθετη διαμπερή οπή κατασκευασμένη από οστό. Παραδείγματα τέτοιων οστέινων ψήφων διαθέτουμε από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, Pls. 104-105: 118) τον Άγιο Επίκτητο (Peltenburg 1982, fig. 10) και το Παραλίμνι-Νησιά (Flourentzos 1997, pl. III: 327). Το Μ17 είναι ακέραιο επιμήκους περίπου ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής και φέρει διαμπερή οπή στο άνω στενότερο άκρο του. Το Μ173 είναι ακέραιο επιμήκους κυλινδρικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει ίχνη κατεργασίας με μικρές κρούσεις και τριβή στα δύο άκρα, όπου και παρατηρείται η απόπειρα διάνοιξης των οπών. Οι οπές δεν έχουν ολοκληρωθεί. Προφανώς φοριόταν σε οριζόντια θέση. Από την Τομή Κ προέρχονται και τρεις ψήφοι. Το Μ68 είναι ακέραιη ψήφος από μικρόλιθο κυκλικού σχήματος με κυκλική οπή. Το Μ38 αποτελεί άλλη μία πανομοιότυπη με την προηγούμενη ψήφο, ακέραιη αλλά κατασκευασμένη από ανδραίτη. Το Μ58 είναι πολύ αποσπασματικά σωζόμενη, πιθανότατα, ψήφος από μικρόλιθο. Από την ίδια Τομή προέρχονται και δύο άλλα μικροαντικείμενα, το Μ33 και το Μ27 που έχουν χαρακτηριστεί ως σφονδύλια. Το Μ33 έχει πεπιεσμένο κυλινδρικό

σχήμα και φέρει κυκλική μη διαμπερή οπή. Το M27 είναι δακτυλιόσχημο από πικρόλιθο. Εάν ακολουθήσουμε την προταθείσα από τον Δίκαιο κατηγοριοποίηση των αντικειμένων αυτών (Dikaios, 1953 301-306), τότε πρέπει να τα θεωρήσουμε φυλακτά.

Τομή Ι

Η Τομή αυτή βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Τομής Δ. Περιλαμβάνει υπαίθριους χώρους και τα παρακάτω κτίσματα: 13, 38 και 39. Μόνο δύο περιπάτα από πικρόλιθο προέρχονται από το χώρο αυτής της Τομής. Το M55 είναι σχεδόν ακέραιο τραπεζοειδούς σχήματος και ορθογώνιας διατομής. Φέρει διαμπερή κυκλική οπή η οποία σώζεται κατά το ήμισυ, ενώ το M221 είναι ακέραιο ημίεργο ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής. Στην οπίσθια πλευρά του σώζεται μεγάλη απόκρουση. Στο ανώτερο τμήμα της πρόσθιας φέρει μικρή οπή αλλά όχι διαμπερή (Σχ. 1 και 2).

Τομή ΙΓ

Η Τομή αυτή βρίσκεται νότια της Ι και περιλαμβάνει μικρό τμήμα του κτίσματος 16. Από το χώρο αυτό προέρχεται μόνο ένα μικροαντικείμενο που μπορεί να ταυτισθεί είτε ως ψήφος είτε ως περιπάτο (Σχ. 7). Το M86 είναι κατασκευασμένο από πικρόλιθο, έχει σχήμα πρισματικό και ακανόνιστη διατομή. Σώζεται κατά το ήμισυ περίπου και φέρει οριζόντιες και κατά τόπους κάθετες εγχαράξεις. Στη μία ευρεία πλευρά διακρίνεται σαφώς αυλάκωση που υποδηλώνει την πορεία της διαμπερούς οπής η οποία το έτεμνε κάθετα. Το πολύ μικρό του μέγεθος (μήκος 1,6 εκ., μεγ. σωζ. πλάτος 0,8εκ., μεγ. σωζ. πάχος 0,7 εκ.) μάλλον το κατατάσσουν στις ψήφους.

Τομή ΙΔ

Η Τομή αυτή βρίσκεται δυτικά της Ι. Από τον χώρο αυτό προέρχεται το M76 (Σχ. 7). Πρόκειται για ακέραιο περιπάτο από πικρόλιθο ορθογώνιου σχήματος και διατομής. Φέρει στο άνω άκρο κυκλική διαμπερή οπή και στον ίδιο νοητό άξονα στο μέσον περίπου του αντικειμένου φέρει άλλη μία.

Τομή Α

Η Τομή Α ανασκάφηκε μεταξύ των ανασκαφικών περιόδων 1992 και 1995. Απαρτίζεται από τα κτίσματα 3, 4, 5 και 16. Από την Τομή αυτή προέρχονται μόνο τρία κοσμήματα (Σχ. 4). Από το δάπεδο του κτίσματος 5 προέρχεται το M70. Είναι ακέραιο περιπάτο από πικρόλιθο ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Οι ευθύγραμμες πλευρές λοξοτέμνονται σε ευθύγραμμη κόψη στο κατώτερο άκρο. Στο άνω άκρο του φέρει διαμπερή κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής. Μιμείται μικρό πέλεκυ. Συγκρίνεται με αντίστοιχο από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, pl.102: 658).

Το M90 είναι μικρό βότσαλο από πικρόλιθο ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής. Φέρει σαφή ίχνη κατεργασίας με τριβή στην περιφέρεια, αλλά δεν έχει οπή. Πιθανότατα πρόκειται για ημίεργο περιπάτο. Στην κατηγορία των αδιάγνωστων μικροαντικειμένων από την Τομή αυτή καταγράφηκε το M121. Πρόκειται για ακέραιο σφαιρικό πεπλεγμένο αντικείμενο από πικρόλιθο. Έχει επιμελή επεξεργασία, λεία επιφάνεια και στη μία ευρεία πλευρά διακρίνεται η απόπειρα διάνοιξης οπής ανάρτησης. Θεωρήθηκε ημίεργο περιπάτο συγκρινόμενο με ανάλογα παραδείγματα από την Τομή ΙΣΤ, όπως π.χ. τα M211 και M214.

Τομή ΙΒ

Η Τομή ανασκάφηκε το 1995 και περιλαμβάνει το κτίσμα 15. Από το χώρο του κτίσματος αυτού προέρχονται δύο περιπάτα και μία μικκύλη αξίνα από πικρόλιθο (Σχ. 7). Τα δύο πρώτα ανήκουν στην

κατηγορία των δακτυλιόσχημων. Το M84 (Πιν. IIIα) είναι ακέραιο περιάπτο ελλειψοειδούς σχήματος και επιμήκους ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει μεγάλη διαμπερή κυκλική οπή σχεδόν κωνικής διατομής. Συγκρίνεται με αντίστοιχο παράδειγμα από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, pl.102 : 21). Το M89 είναι επίσης ακέραιο περιάπτο ελλειψοειδούς σχήματος και επιμήκους ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει διαμπερή κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής. Για αντίστοιχα τυπολογικά παράλληλα από την ίδια τη θέση βλ. επίσης τα M211 και M214 της Τομής ΙΣΤ και το M121 από την Τομή Α. Η αξίνα M50 πιθανόν προοριζόταν για περιάπτο παρά το γεγονός ότι δεν σώζεται οπή ανάρτησης.

Δυτική περιοχή

Στην περιοχή αυτή ανασκάφηκαν οι εξής Τομές : Β, Ε και ΙΑ.

Τομή Β

Η Τομή Β ανασκάφηκε το 1992 και 1993. Στο χώρο της Τομής αυτής ήρθε στο φως το κτίσμα 1 και παράπλευροι υπαίθριοι χώροι. Μόνο ένα πιθανώς ημίεργο περιάπτο από πικρόλιθο (Σχ. 7) προέρχεται από το χώρο αυτό. Το M91 είναι ακέραιο τραπεζοειδούς σχήματος και περίπου ορθογώνιας διατομής βότσαλο με σαφή ίχνη λείανσης στην περιφέρειά του. Το μικρό μέγεθος, η πρώτη ύλη και το είδος της κατεργασίας το κατατάσσουν στα ημίεργα περιάπτα παρόλο που δεν έχει οπή. Στη σύγχρονη Σωτήρα ο Δίκαιος δημοσιεύει σειρά από λίθινους λειαντήρες από χαλκηδόνιο. Ανάμεσά τους αντιπροσωπεύεται ένα παράδειγμα, που τουλάχιστον ως προς το σχήμα θυμίζει έντονα το M91 (βλ. για παράλληλο Dikaios 1961, 199-200, pl.101 : 435).

Τομή ΙΑ

Η Τομή αυτή βρίσκεται ανατολικά της Τομής Β και βόρεια της Τομής Ε. Ανασκάφηκε κατά τις περιόδους 1994 και 1995. Περιλαμβάνει το κτίσμα 12. Από το επιφανειακό και τα στρώματα των επιχώσεων του κτίσματος αυτού προέρχονται τα εξής αντικείμενα (Σχ. 8 και Πιν. IIIβ) : το M40 (Πιν. IIIβ) είναι ακέραιο περιάπτο περίπου τραπεζοειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής από πικρόλιθο. Πλησίον του ενός άκρου του διακρίνεται απόπειρα διάνοιξης οπής. Το M57 (Πιν. IIIγ) είναι σχεδόν ακέραιο ωοειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Στο άνω άκρο φέρει κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής και λίγο χαμηλότερα και δεξιότερα φαίνεται σαφώς η απόπειρα διάνοιξης άλλης κυκλικής οπής κωνικής διατομής. Στην οπίσθια πλευρά (Β όψη) του αντικειμένου στον ίδιο νοητό άξονα με τη δεύτερη οπή της πρόσθιας πλευράς εντοπίσθηκε ακόμα μία απόπειρα διάνοιξης οπής. Φαίνεται ότι ο τεχνίτης επιχείρησε να ολοκληρώσει τη δεύτερη οπή, κάτι όμως που τελικώς δεν έγινε. Είναι εμφανές ότι πρόκειται για ημίεργο περιάπτο. Παρόμοιο παράδειγμα βρέθηκε στη γειτονική Σωτήρα (Dikaios 1961, pl. 90 : 86). Το M85 αποτελεί απότμημα μικρού περιάπτου από πικρόλιθο. Πιθανότατα σώθηκε μόνο το κατώτερο τμήμα του. Μάλλον είχε ελλειψοειδές σχήμα και διατομή. Διακρίνεται τμήμα της οπής ανάρτησης, της οποίας η ακριβής διάμετρος δεν είναι σαφής.

Στην κατηγορία των αδιαγνώστων μικροαντικειμένων από την Τομή ΙΑ κατατάχθηκαν τα παρακάτω: το M41, M81 και M82. Το M41 είναι ακέραιο επιμήκους ελλειψοειδούς σχήματος και ακανόνιστης διατομής αντικείμενο από πικρόλιθο. Φέρει ίχνη επεξεργασίας στο ένα άκρο (προσπάθεια διαμόρφωσης ακμής) και σ' όλη την έκταση των πλευρικών επιφανειών του. Μάλλον πρόκειται για ημίεργο περιάπτο. Το M81 (Πιν. IIIδ) είναι σχεδόν ακέραιο αντικείμενο περίπου τριγωνικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής, κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο. Στην κορυφή του φέρει διαμπερή οπή. Έχει έντονα ίχνη καύσης. Λόγω του σχήματός του θα μπορούσε να είναι περιάπτο αλλά λόγω της πρώ-

της ύλης ίσως να είχε χρησιμοποιηθεί και ως μικρό βάρος. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή χρήσης μπορεί να συγκριθεί με τα διάτρητα δισκία που είναι όλα κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο. Το M82 είναι αέριο πολύ μικρού μεγέθους αντικείμενο ελλειψοειδούς σχήματος και ορθογωνίας διατομής. Κατά τόπους και κυρίως στην περιφέρεια διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας. Πιθανώς πρόκειται για ημίεργο περίαπτο ή για λειαντήρα. Τέλος από τον ίδιο χώρο προέρχεται το M79 το οποίο είναι μικρός αέριος πέλεκυς από πικρόλιθο. Έχει σχεδόν ορθογώνιο σχήμα και ακανόνιστη ελλειψοειδή διατομή. Οι διαστάσεις του (μήκος 2,2 εκ., πλάτος 1,3 εκ., πάχος 0,7 εκ.), το είδος της πρώτης ύλης και ο τύπος του θα μπορούσαν εύκολα να το κατατάξουν στην κατηγορία των φυλακτών, παρόλο που του λείπει η οπή ανάρτησης.

Νότια περιοχή

Στη νότια περιοχή ανασκάφηκαν κατά τις περιόδους 1997 και 1999 οι εξής Τομές : IZ, IH, IΘ.

Τομή IZ

Στην Τομή αυτή ήρθαν στο φως τα κτίσματα 27 και 30. Μόνο ένα αντικείμενο από πικρόλιθο μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των κοσμημάτων. Το M153 είναι αποσπασματικά σωζόμενο ακανόνιστου σχήματος και μάλλον ελλειψοειδούς διατομής (Σχ. 7). Το σωζόμενο τμήμα έχει μία αποστρογγυλεμένη γωνία. Περίπου στο κέντρο φέρει διαμπερή κυκλική οπή. Διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας με λείανση σε όλη την επιφάνεια και στις δύο πλευρές. Πρόκειται απλά για περίαπτο, για σφονδύλι ή για φυλακτό που μμείται σφονδύλι (;).

Τομή IH

Στην Τομή αυτή ανήκουν τα κτίσματα 20, 23 και 37. Ήρθαν στο φως μόνο δύο μικροαντικείμενα - κοσμήματα (Σχ.1) Στο επιφανειακό στρώμα της Τομής αυτής βρέθηκε το M215. Πρόκειται για αντικείμενο από πικρόλιθο σχεδόν τετράγωνου σχήματος με αποστρογγυλεμένες γωνίες και ελλειψοειδούς διατομής. Τόσο στην επιφάνεια όσο και στην περιφέρεια είναι εμφανή τα ίχνη κατεργασίας αλλά και φθοράς. Από το δάπεδο του κτίσματος 23 προέρχεται το M150, ένα βότσαλο από πικρόλιθο τριγωνικού σχήματος και ακανόνιστης διατομής. Η μία του πλευρά είναι επίπεδη, ενώ η άλλη εντελώς ακανόνιστη. Φέρει ίχνη τριβής και λείανσης. Πιθανόν πρόκειται για αντικείμενα που προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν ως περίαπτα (;).

Τομή IΘ

Στην Τομή IΘ ήρθαν στο φως τα κτίσματα 21 και 24 και αρκετοί αποσπασματικοί τοίχοι θεμελιωμένοι σε διάφορες επιχώσεις χωρίς εντούτοις να μπορούν να συσχετισθούν με συγκεκριμένες κατασκευές. Μόνο τρία αντικείμενα κόσμησης αποκαλύφθηκαν από τους χώρους της Τομής αυτής (Σχ. 1). Από το δάπεδο 2 του κτίσματος 24 προέρχεται ένα περίαπτο από πικρόλιθο. Το M 152 είναι αποσπασματικά σωζόμενο περίαπτο ακανόνιστου σχήματος και επιμήκους ακανόνιστης διατομής. Φέρει κυκλική διαμπερή οπή αμφικωνικής διατομής. Διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας με τριβή και λείανση σ' όλη την επιφάνεια. Στο σχήμα και φυσικά στο υλικό θυμίζει έντονα το M153 της Τομής IZ. Διαφέρουν μόνο ως προς τις διαστάσεις. Το M152 της Τομής IΘ είναι λίγο μικρότερο. Στην κατηγορία των αδιαγνώστων κατατάσσεται το M162. Πρόκειται για αποσπασματικό αντικείμενο από πικρόλιθο σχεδόν ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Έχει αποκοπεί το ένα άκρο του. Φέρει ίχνη επεξεργασίας με κρούση και κατόπιν λείανση κυρίως στις ακμές του. Ίσως να προοριζόταν για μικρός

πέλεκυς φυλακτό. Αξίζει τέλος να σημειωθεί και το M167 που είναι ακέραιο βότσαλο από πικρόλιθο ωσειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Έχει καταγραφεί στην κατηγορία των βλημάτων μόνο λόγω του σχήματός του αλλά πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για πρώτη ύλη για την κατασκευή κάποιου κοσμημάτος.

Ανάλυση

Όπως διαπιστώνεται από την παραπάνω παράθεση των κοσμημάτων από το Καντού-Κουφόβουνο αυτά είναι δυνατόν να ενταχθούν στις εξής ευρύτερες κατηγορίες : περιαιπτα, φυλακτά και ψήφοι.

Πρώτες Ύλες

Η επιλογή της πρώτης ύλης προφανώς καθοριζόταν από δύο παράγοντες: α. την εύκολη αν όχι άμεση πρόσβαση στις πηγές προμήθειας του υλικού και β. στις δυνατότητες κατεργασίας του ώστε να αποδίδεται ικανοποιητικά η επιθυμητή μορφή ή το σχήμα. Δεν αποκλείεται φυσικά και η προμήθεια πρώτης ύλης από απομακρυσμένες από τη θέση περιοχές με αντάλλαγμα άλλες ύλες ή έτοιμα προϊόντα. Η συντριπτική πλειοψηφία των κοσμημάτων από το Καντού είναι κατασκευασμένη από πικρόλιθο, ακολουθεί σε συχνότητα ο ασβεστόλιθος και ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις χρήσης άλλων λίθων π.χ. διαβάσης ή χαλαζίας καθώς και των οστρέων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σχεδόν σε όλα τα κτίσματα στο Καντού-Κουφόβουνο ανάμεσα στα ποικίλα κινητά ευρήματα αρκετά συχνά εμφανίζονται ακατέργαστα κομμάτια, συνήθως μικρού μεγέθους, ίασπη έντονου ερυθρού χρώματος. Σε μία μάλιστα περίπτωση από μικρή αβαθή κοιλάδα στο δάπεδο του κτίσματος 2 της Τομής Δ προέκυψε πολύ μεγάλος αριθμός βοτσάλων ίασπη, συγκεκριμένα 630 τεμάχια ποικίλου μεγέθους, υπό μορφή συγκεκριμένης απόθεσης (Μαντζουράνη 1996, 11). Όπως διαβεβαιώνει ο γεωλόγος της ανασκαφής κ. Παναγίδης Γ. σε προφορική επαφή μας, ο ίασπις δεν είναι τοπικό πέτρωμα της περιοχής Λεμεσού ή οσάκις απαντά σπάνια στην περιοχή δεν έχει τέτοια μεγέθη, ενώ αντίθετα επικωριάζει στην ευρύτερη περιοχή της Λευκωσίας. Η συλλογή, μεταφορά και αποθήκευση αυτής της πρώτης ύλης πρέπει να είχε κάποιο πολύ συγκεκριμένο στόχο. Ενώ είναι ευρέως γνωστή η χρήση του ίασπη για την κατασκευή π.χ. κοσμημάτων κατά τη νεολιθική περίοδο και σφραγιδολίθων ή ψήφων κατά την εποχή του Χαλκού και τους ιστορικούς χρόνους σε διάφορες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (για τον Ελλαδικό χώρο βλ. Boardman 1970, 376 και Καραλή, 1996, 165 και στον κατάλογο, σελ. 337, αρ. 295 περίαιπτο σε σχήμα πελέκεως από ίασπη ανοικτού πράσινου χρώματος) δυστυχώς στο Καντού-Κουφόβουνο δεν βρέθηκε κανένα παράδειγμα ίασπη επεξεργασμένου και διαμορφωμένου π.χ. σε ψήφο ή άλλου τύπου κόσμημα. Το δε δημοσιευμένο υλικό από άλλες παλαιότερες ή σύγχρονες θέσεις στην Κύπρο δεν έχει να επιδείξει ανάλογα παραδείγματα.

Αναφορικά με τα μικροαντικείμενα από πικρόλιθο σε ορισμένες περιπτώσεις όπως π.χ. το M115, το M133, το M176 από την Τομή Δ, το M71 και το M38 από την Τομή Κ, το M40 από την Τομή ΙΑ, το M84 και το M89 από την Τομή ΙΒ και το M152 από την Τομή ΙΘ εμφανίζουν έντονη διαφοροποίηση ως προς το χρώμα τους. Αντί του συνήθους γαλαζοπράσινου το χρώμα είναι σκούρο γκρι ή και μαύρο. Με βάση την πετρογραφική ανάλυση δειγμάτων από βότσαλα που περιουνελέγησαν από τις περιοχές των ποταμών Κούρη και Καργώτη, ο Ξενοφώντος (Xenophonotos 1991, 128-130), προέβη στην κατάταξη του προς εξέταση υλικού σε τρεις τύπους ανάλογα με την σύσταση και υφή τους. Στον τύπο 3 εντάσσονται δείγματα πικρόλιθου με χρώμα που κυμαίνεται από σχεδόν μαύρο έως γκρι και λευκό.

Η ίδια ακριβώς παρατήρηση αναφορικά με το χρώμα που έγινε στα ευρήματα του Καντού ισχύει και για διάφορα παραδείγματα από άλλες νεολιθικές ή χαλκολιθικές θέσεις στην Κύπρο (Le Brun 1996, Εικ. 33, το τρίτο στην άνω σειρά και τα δύο τελευταία στην κάτω σειρά, από τη Χοιροκοιτία. Επίσης

Todd 1998, pl. 30, το τρίτο στη σειρά, από την Καλαβασό-Τέντα). Αρχικά πιστέψαμε ότι επρόκειτο για ίχνη καύσης ή υποκαπνισμού του πετρώματος (για παρόμοια άποψη βλ. Goring 1992, 37 και 39 υποσημείωση 6 για σχετικά πειράματα). Ένα τυχαίο γεγονός ανέτρεψε τη γνώμη αυτή. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996 το μέλος της ανασκαφής Douglas Faulman περισυνέλεξε μικρά βότσαλα από γαλαζοπράσινο πικρόλιθο από τις όχθες του γειτονικού στη θέση ποταμού Κούρη και κατασκεύασε με σχετική ευκολία περιόπτα για την ομάδα της ανασκαφής. Ορισμένα μέλη της ομάδας φόρεσαν το περιόπτο για μία περίοδο περίπου δύο ή και τριών μηνών, ενώ άλλοι μόνο για λίγες ημέρες. Τα περιόπτα της πρώτης ομάδας με την πάροδο του χρόνου άλλαξαν σταδιακά χρώμα και κατέληξαν να γίνουν σχεδόν μαύρα, ενώ της δεύτερης ομάδας διατήρησαν το αρχικό ανοικτό χρώμα. Αυτή λοιπόν η μετάλλαξη του χρώματος προφανώς δεν οφείλεται σε εσκεμμένη καύση ή υποκαπνισμό του αντικειμένου, όπως υποστήριξε η Goring (ό.π.), ούτε τα αντικείμενα εξαρχής κατασκευάστηκαν από πικρόλιθο του τύπου 3 κατά την κατηγοριοποίηση του Ξενοφώντος (ό.π.), αλλά συσχετίζεται με διαδικασίες που αφορούν στην άμεση επαφή του πετρώματος με το δέρμα του ανθρώπινου σώματος. Με βάση αυτή την τυχαία ανακάλυψη, το πείραμα συνεχίζεται και σύντομα θα υπάρξει και εργαστηριακή ανάλυση, η οποία προσδοκούμε να μας διαφωτίσει σημαντικά. Εάν εντούτοις η παρατήρηση αυτή εν πολλοίς ισχύει, τότε εύλογα συμπεραίνεται ότι τα αντικείμενα που δεν είχαν φορεθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα ή και καθόλου διατήρησαν το αρχικό γαλαζοπράσινο χρώμα του λίθου, ενώ στα πολυφορεμένα το χρώμα διαφοροποιήθηκε.

Αντίθετα σε ό,τι αφορά σε κάποια παραδείγματα από ασβεστόλιθο είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι έχουν υποστεί καύση είτε σκόπιμη είτε τυχαία. Αυτή μπορεί να οφείλεται σε καταστροφές από πυρκαγιά, οι οποίες σε ορισμένες περιοχές του οικισμού είναι εμφανέστατες ή στη χρήση πυρών και εστιών σε εσωτερικούς ή εξωτερικούς χώρους.

Ενώ η ανεύρεση οστρέων, χερσαίων και θαλασσιών, είναι ιδιαίτερα συχνή στη θέση, κατά την καταγραφή και μελέτη τους από την Καραλή (βλ. Μαντζουράνη, 1996, σχετικό παράρτημα από Καραλή, 25-28. Επίσης σχετικά με τη χρήση των οστρέων στην Κύπρο βλ. Καραλή, 1997, 33-46) δεν διαπιστώθηκε ειδική επεξεργασία σε κανενός είδους όστρεο έτσι ώστε να θεωρηθεί κόσμημα. Τα περισσότερα ανήκουν σε εδώδιμα είδη, οπότε είναι εύλογο τα κελύφη τους να παρέμειναν στο χώρο. Οι οπές που φέρουν είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας να αφαιρεθεί η σάρκα τους. Φυσικά δεν αποκλείεται εντελώς η πιθανότητα η ίδια αυτή οπή να λειτούργησε κάποια στιγμή και σαν οπή ανάρτησης, εάν ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τα όστρεα ως κοσμήματα. Υπάρχει τέλος μία εξαίρεση που αφορά στην εύρεση ενός και μοναδικού δενταλίου το οποίο μάλλον πρέπει να αποτελούσε τμήμα περιδεραίου (για αντίστοιχα παραδείγματα περιδεραίων από νεολιθικές και χαλκολιθικές θέσεις βλ. Dikaios, 1953, 304 και Peltenburg, 1985, 285-287, Pl. 22 :5, pit with dentalia, Pl. 31 : 4, Grave 46, Pl. 32 : 1,2, Grave 47).

Η ίδια κατάσταση παρατηρείται και στα ευρήματα από οστό. Πέρα από το γεγονός ότι γενικώς τα οστά ζώων που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή είναι λίγα στον αριθμό συγκριτικά με άλλες θέσεις, δεν βρέθηκε παρά μόνο ένα οστέινο αντικείμενο, μία βελόνη από την Τομή ΙΒ από τον καθαρισμό του δαπέδου του κτίσματος 15. Μετά από σχετική ανάλυση δείγματος χρώματος από τη θέση επιβεβαιώθηκε ότι ο τύπος του εδάφους δεν ευνοούσε ιδιαίτερα τη διατήρηση ευαίσθητων υλικών, όπως οστών και οστρέων. Τα περισσότερα μάλιστα όστρεα και τα λίγα οστά από τον οικισμό έχουν υποστεί μεγάλη φθορά και διάβρωση. Μία άλλη πιθανή ερμηνεία για την απουσία οστέινων αντικειμένων είναι ότι ο χώρος των κτισμάτων καθαριζόταν προσεκτικά μετά από κάθε ανοικοδόμηση. Στη φάση δε της οριστικής εγκατάλειψης του οικισμού από τους κατοίκους αντικείμενα που θεωρούνταν προϊόντα χρήσιμα στην καθημερινή πραγματικότητα, με ιδιαίτερη αξία και ταυτόχρονα πολύτιμα από την άποψη του υλι-

κού και της διαδικασίας κατεργασίας τους, καθώς και εύκολα στη μεταφορά, όπως είναι τα οστέινα, απομακρύνθηκαν από τον χώρο μαζί με τη μετακίνηση και φυγή των κατοίκων τους.

Σχηματολόγιο και τεχνική

Τα σχήματα του μεγαλύτερου αριθμού των περιλάπτων από το Καντού ακολουθούν σε γενικές γραμμές την τυπολογία των αντίστοιχων από τη Χοιροκοιτία και τη Σωτήρα. Αυτά που έχουν ελλειψοειδές ή ωοειδές σχήμα έχουν υποστεί τη λιγότερη κατεργασία. Αντίθετα τα επίπεδα, επιμήκη ή ορθογώνιου σχήματος με σαφή περιγράμματα είναι πολύ περισσότερο κατεργασμένα. Το ίδιο ισχύει για τους οξύληκτους δακτυλίους, τις ψήφους που ανήκουν οι περισσότερες στην κατηγορία των απλών δακτυλιόσημων αλλά και τα φυλακτά. Τα περισσότερα μικροαντικείμενα έχουν υποστεί τριβή και λείανση και σε λίγες περιπτώσεις λάξευση. Σχεδόν όλα φέρουν οπή ανάρτησης ή γένεση οπής, η οποία προφανώς έχει επιτευχθεί με τη χρήση κάποιου αιχμηρού εργαλείου, οπέα ή τρυπανιού, κατασκευασμένου από σκληρότερο υλικό όπως π.χ. ο πυριτόλιθος. Η διάνοιξη της οπής επιτυγχάνεται με κυκλικές κινήσεις. Η οπή είναι συνήθως κωνική και γίνεται κάθετα από την πρόσθια προς την οπίσθια πλευρά του αντικειμένου. Σε κάποια παραδείγματα που η διαδικασία της διάνοιξης της οπής δεν έχει ολοκληρωθεί, διαπιστώθηκε ότι η διάτρηση γινόταν αμφίπλευρα. Τότε η οπή είναι αμφικωνική. Το στάδιο της τελικής επεξεργασίας της επιφάνειας των αντικειμένων πρέπει να ήταν η στίλβωση, εμφανής στα περισσότερα από αυτά. Αυτή επιτυγχανόταν προφανώς με τριβή του αντικειμένου σε κομμάτι μάλλινου υφάσματος ή αποξεσμένου δέρματος ζώου. Όσες φορές η ανασκαφική ομάδα πειραματίστηκε με την κατεργασία βοτσάλων πικρόλιθου, το αποτέλεσμα δεν ήταν πάντοτε ικανοποιητικό. Χρειάζεται χρόνος, υπομονή και αρκετή δεξιότητα για να έχει κανείς το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ένα άλλο συναφές ερώτημα που μας απασχολεί είναι ποιος ή ποιοι είναι οι κατασκευαστές αυτών των μικροαντικειμένων. Σαφώς δεν πρόκειται για είδη πρώτης ανάγκης όπως π.χ. τα εργαλεία ή τα σκεύη για την αποθήκευση αγαθών και την παρασκευή τροφής. Για ορισμένους τύπους κοσμημάτων που είναι πολύ ή σχετικά απλοί στην κατασκευή και στο σχήμα θα μπορούσε να ισχυρισθεί κάποιος ότι ο οιοσδήποτε που διέθετε δεξιότητα στην επεξεργασία της πρώτης ύλης θα ήταν και ο κατασκευαστής, ασχολούμενος με την εργασία αυτή στη διάρκεια ίσως του ελεύθερου χρόνου του. Για τις περιπτώσεις όμως που τα σχήματα των αντικειμένων είναι πιο περίπλοκα πιθανολογείται η παρουσία ομάδας εξειδικευμένων τεχνιτών. Εάν η υπόθεση αυτή ισχύει, σημαίνει ότι στις νεολιθικές κοινότητες του νησιού υπήρχε τέτοιας μορφής οργάνωση που επέτρεπε την κατανομή εργασίας σε πολλαπλά επίπεδα. Επιπρόσθετα, το αναμφισβήτητο δεδομένο ότι στις περισσότερες από τις προαναφερθείσες θέσεις του νησιού συχνά απαντούν πανομοιότυπα ή παρόμοια, από άποψη υλικού και σχήματος, κοσμήματα δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν τυχαίο περιστατικό. Οι κοινότητες της νότιας και δυτικής Κύπρου που είχαν άμεση πρόσβαση στην πρώτη ύλη, όπως π.χ. στον πικρόλιθο, είναι πιθανόν να είχαν αναπτύξει και την ειδική τεχνογνωσία και να διέθεταν και τους τεχνίτες. Είναι βέβαιο ότι υπήρξε κάποιος μορφής δίκτυο επικοινωνίας και διακίνησης τουλάχιστον της πρώτης ύλης ανάμεσα στις κοινότητες που ήταν καταναεμημένες στα διάφορα μέρη του νησιού. Ως εκ τούτου, δεν είναι παράλογη η υπόθεση με βάση τα παραπάνω στοιχεία (κοινή πρώτη ύλη και κοινό σχηματολόγιο) ότι μπορεί να υπήρχαν πλανόδιοι, μετακινούμενοι τεχνίτες που να ικανοποιούσαν αυτές τις ανάγκες των κατοίκων των διάφορων κοινοτήτων του βόρειου και ανατολικού τμήματος της Κύπρου.

Τόπος εύρεσης

Ο τόπος εύρεσης των κοσμημάτων είναι η επόμενη παράμετρος προς συζήτηση. Στις θέσεις της Ακεραμεικής Νεολιθικής τα κοσμήματα ανευρίσκονται στην περίπτωση της Χοιροκοιτίας και του Απόστολου Ανδρέα τόσο σε οικίες όσο και σε τάφους, ενώ στην Καλαβασό-Τέντα στους ανοικτούς χώρους ανάμεσα στα σπίτια. Αντίθετα στις θέσεις της Κεραμεικής Νεολιθικής, όπου έχουν βρεθεί τάφοι π.χ. στη Σωτήρα και στο Καντού, απαντούν μόνο στις οικίες, ενώ στον Άγιο Ελίκτητο και στο Παραλίμνι-Νησιά που δεν ανασκάφηκαν τάφοι φυσικά βρέθηκαν εντός των κτισμάτων. Στους οικισμούς της Χαλκολιθικής εποχής, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη Λέμπα και την Κισσόνεργα, κοσμήματα εντοπίστηκαν και σε οικίες και σε τάφους. Για συγκεκριμένα κοσμήματα, όπως π.χ. περιδέραια κατασκευασμένα από δοντάλια συνδυασμένα με μικρολιθικά σταυρόσχημα ανθρωπόμορφα ειδώλια ή ζωόμορφα που βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις της χαλκολιθικής εποχής, αλλά κυρίως σε τάφους ο Peltenburg (1992, 32-34) ανέπτυξε μία ενδιαφέρουσα θεωρία. Εφόσον αποδίδει στις σταυρόσχημες μορφές τη σχηματική παρουσία της γυναίκας που γεννά και αποδέχεται την ερμηνεία των δονταλίων ως σύμβολα των ανδρικών γεννητικών οργάνων (για το τελευταίο βλ. Biggs 1963, 127) αναπόφευκτα συνδέει την παρουσία τους με την ιδέα της γέννησης άρα της γονιμότητας και του θανάτου ή της αποτροπής του. Κατά τον Hodder (1990) σύμβολα που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής και του θανάτου καθώς και με τα ζώα ίσως αντικατοπτρίζουν την αντίληψη της επικράτησης και του ελέγχου του ανθρώπου πάνω στη φύση που τον περιβάλλει. Η άποψη αυτή ως γενική αρχή είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Όμως για να θεμελιωθεί και να έχει εφαρμογή σε συγκεκριμένη περιοχή και εποχή χρειάζεται ισχυρά αρχαιολογικά δεδομένα και ένα κατά το δυνατόν πλήρες δείγμα από κάθε θέση, στοιχεία που προς το παρόν λείπουν. Στην περίπτωση της χρήσης και εν ζωή και μετά θάνατον ως κτερίσματα, τα αντικείμενα της κοσμηματοτεχνίας είναι δυνατόν να προσδιορισθούν ως προσωπικά αντικείμενα και είναι δηλωτικά κάποιας ιδιοκτησίας, εκτός του όποιου άλλου συμβολισμού εμπεριείχαν για τον κάτοχό τους. Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή εκείνα που τα φορούσαν όσο ζούσαν, εκτός από το διακοσμητικό χαρακτήρα, θα πρέπει να είχαν εξ αρχής ή να αποκτούσαν με την πάροδο του χρόνου ιδιαίτερο νόημα για τον χρήστη. Ορισμένα από αυτά μπορεί να τα φορούσαν μάλιστα σε τελετές, γιορτές ή άλλες εξαιρετικές καταστάσεις, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες βιομηχανικές αλλά και πρωτόγονες κοινωνίες (για αντίστοιχη γνώμη σχετικά με τα κοσμήματα της νεολιθικής Θεσσαλίας βλ. Κυπαρίσση-Αποστολικά, 1992 185-186).

Το φύλο και η ηλικία : προσδιοριστικοί παράγοντες της χρήσης του κοσμήματος

Η διάκριση των κοσμημάτων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία του χρήστη ή κατόχου είναι σχεδόν αδύνατη με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα. Μία τέτοια πληροφορία θα ήταν δυνατό να προέλθει από τα ταφικά κατάλοιπα, με τον προσδιορισμό του φύλου και της ηλικίας του νεκρού, ενώ για τα αντικείμενα που βρέθηκαν στις οικίες αυτό δεν είναι εφικτό. Το υλικό που έφεραν στο φως οι τάφοι της εποχής δεν είναι επαρκές, με εξαίρεση πιθανόν τη Χοιροκοιτία και ορισμένες θέσεις της χαλκολιθικής περιόδου. Μάλιστα και στις τελευταίες περιπτώσεις συμβαίνει στο συνολικό αριθμό των ταφών να είναι πολύ λίγες εκείνες που περιείχαν κοσμήματα. Ως εκ τούτου, το ζήτημα παραμένει ανοικτό προς περαιτέρω διερεύνηση.

Η σημασία των φυλακτών και των περιάπτων

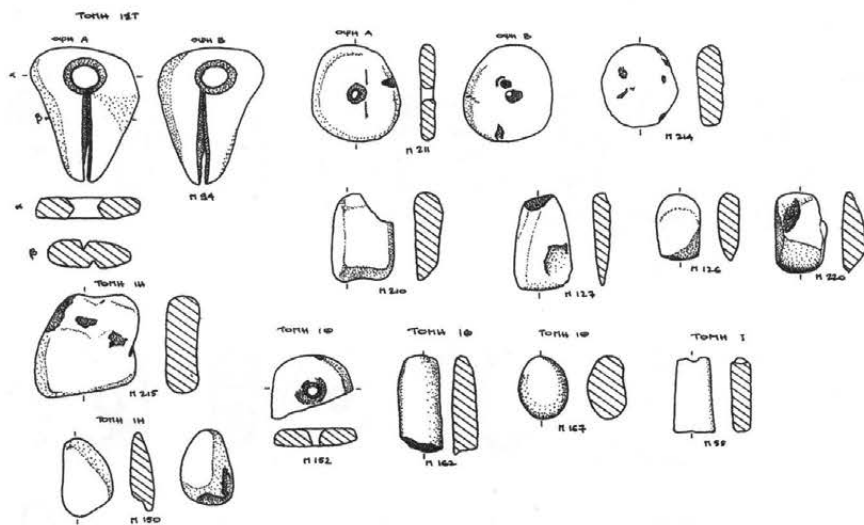
Όσον αφορά στο Καντού στην κατηγορία των φυλακτών με μαγικό, προστατευτικό, αποτρεπτικό ή άλλο περιεχόμενο συγκαταλέγονται λίγα παραδείγματα, όπως οι μικροί πελέκεις και τα λεγόμενα σφονδύλια. Δυστυχώς στο Καντού δεν βρέθηκαν παραδείγματα περιάπτων που να αντιγράφουν είτε φυσικά πρότυπα, άλλα εργαλεία και αντικείμενα είτε ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα ειδώλια. Ο πέλεκυς είναι το συχνότερο παράδειγμα ακολουθούμενος από τα σφονδύλια που είναι όμως λιγότερα σε αριθμό. Αξίζει να επισημανθεί ότι διάφοροι τύποι πελέκων από διαβάση, γάββρο, σερπεντινίτη και άλλους σκληρούς λίθους κατέχουν πολύ σημαντική θέση από άποψη αριθμού, τυπολογίας αλλά και ποιότητας στην κατηγορία των λειασμένων εργαλείων στο σύνολο των κινητών ευρημάτων από το Καντού. Κατά συνέπεια, δεν είναι παράλογο να υποθέσει κανείς ότι το αντίγραφο ενός είδους εργαλείου τόσο χρήσιμου για τις καθημερινές εργασίες των κατοίκων, για την ίδια την επιβίωσή τους, θα ήταν φορτισμένο με μία σημειολογία ιδιόζουσα για τον κάτοχό του και όχι πάντα ανιχνεύσιμη από τη σύγχρονη έρευνα. Το ίδιο φαίνεται ότι μπορεί να ισχύσει και για άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως π.χ. τα σφονδύλια, απαραίτητα στην υφαντική τέχνη. Σημειωτέον δε ότι σύνολα πελέκων εξαιρετικής ποιότητας από κατασκευαστική άποψη με τη μορφή απόθεσης ήρθαν στο φως τόσο στο Καντού (Μαντζουράνη 1996, 8, Πιν. III : 2) όσο και σε άλλους οικισμούς (Peltenburg 1985, Pls. 8 : 6, 25 : 1). Πρόκειται για αντικείμενα μεγάλης αξίας για την εποχή και την κοινωνία της. Το ανασκαφικό αυτό δεδομένο δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας. Η αποθήκευση και η διαφύλαξή τους πρέπει να ήταν συνειδητή πράξη με συγκεκριμένο σκοπό για τους ενοίκους μιας οικίας, ακόμα περισσότερο δε όταν αυτή εγκαταλείπεται.

Σε μία ενδιαφέρουσα μελέτη (Sugaya 1992, 71-77) προτείνονται τρεις υποθέσεις για τη χρήση και σημασία του πέλεκυ, ως εργαλείου σε κανονικά μεγέθη και ως αντίγραφου με τη μορφή του περιάπτου, με βάση ανασκαφικά δεδομένα (χώρος εύρεσης και αρχαιολογικό περιβάλλον) κυρίως από τον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με την πρώτη ο πέλεκυς εντάσσεται στα θρησκευτικά αντικείμενα ή σύμβολα, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη στα ταφικά δώρα μέσα στα πλαίσια μιας ταφικής τελετουργίας. Με βάση την τρίτη υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη το όχι τόσο σπάνιο φαινόμενο της φύλαξης ή απόθεσης συνόλου εργαλείων συνήθως εντός των οικιών, οι πελέκεις χαρακτηρίζονται ως πολύτιμα και υψηλού γοήτρου αντικείμενα. Μπορεί να τα είχαν αποθηκεύσει για την εξαιρετική ποιότητά τους οι ίδιοι οι κατασκευαστές-τεχνίτες, ή οι κάτοχοί τους ως προϊόντα εμπορεύσιμα ή ακόμα και ως απόθεμα εργαλείου εξοπλισμού για δύσκολες εποχές. Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο πέλεκυς κατά την εποχή του Χαλκού στις περισσότερες περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου είχε χρηστική και λατρευτική αξία. Για την εποχή του Λίθου ο πέλεκυς ήταν το πιο χρήσιμο και απαραίτητο εργαλείο στη ζωή των ανθρώπων. Η αντιγραφή του σχήματος στην κοσμηματοτεχνία δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία αλλά πιθανότατα σηματοδοτεί την απαρχή του νέου ρόλου του στην ιδεολογία της νεολιθικής κοινωνίας. Ο ρόλος αυτός, που ίσως ενσωμάτωνε μαγικοθρησκευτικές αντιλήψεις και συμβόλιζε ιδέες διάκρισης και γοήτρου, παρέμεινε πρωταγωνιστικός εν πολλοίς και στις μετέπειτα εποχές.

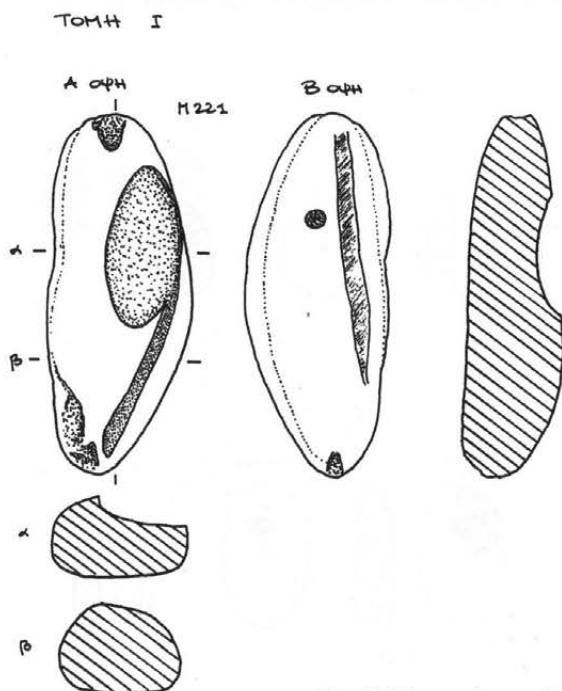
Παρ' όλα αυτά στις μέχρι στιγμής εξετασθείσες θέσεις από την Κύπρο τη μεγαλύτερη ομάδα κοσμημάτων αποτελούν εκείνα που δεν μιμούνται φυσικά ή άλλα πρότυπα αντικειμένων. Τα ευρήματα του Καντού δεν εξαιρούνται από αυτό το γενικό κανόνα. Φέρουν συνήθως μία οπή ανάρτησης χωρίς να λείπουν και εκείνα με δύο, τρεις ή και πολύ περισσότερες οπές. Η Κυπαρίσση-Αποστολικά (1992, 188) πιστεύει ότι ο συνδυασμός των τριών οπών αποδίδει χαρακτηριστικά προσώπου. Ας σημειωθεί ότι δεν αναφέρει ούτε απεικονίζει κανένα τέτοιο παράδειγμα στη μελέτη της. Στα δημοσιευμένα κυπριακά νεολιθικά κοσμήματα και στα παραδείγματα από το Καντού σε καμμία περίπτωση δεν αναγνωρίζονται

τέτοιου είδους χαρακτηριστικά. Τα κοσμήματα αυτά πιθανόν να είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο ή εν πάση περιπτώσει χαρακτήρα αμφιλεγόμενο ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία κατά την οποία χρησιμοποιούνταν. Το γεγονός μάλιστα ότι και στα παραδείγματα αυτά παρατηρείται επανάληψη και ομοιομορφία συνεπάγεται ότι ο ρόλος τους ήταν συγκεκριμένος και συνυφασμένος με σύμβολα δυσανάγνωστα για τον σύγχρονο μελετητή αλλά όχι για τον χρήστη της εποχής εκείνης.

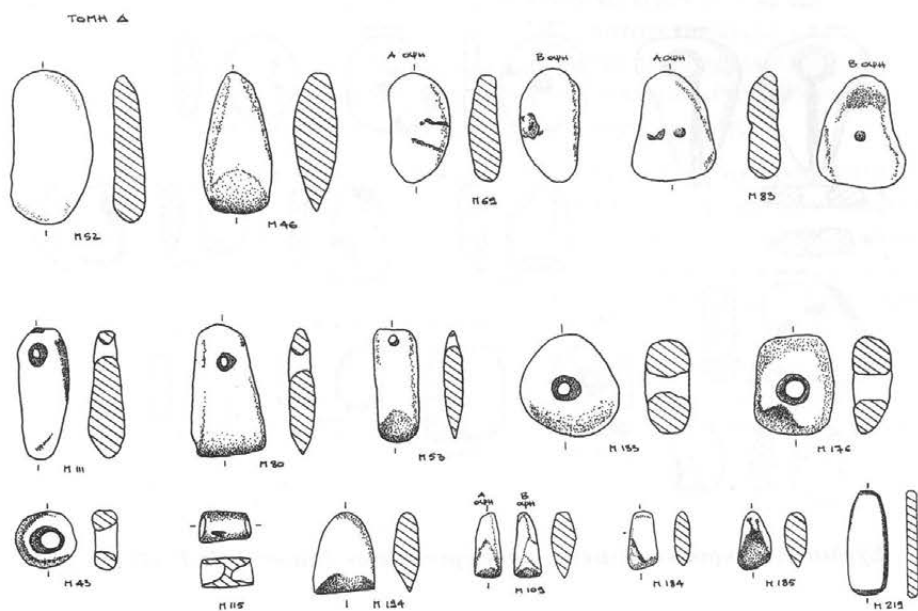
Εν κατακλείδι τα κοσμήματα από το Καντού ακολουθούν μία μακρά παράδοση που συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο. Συνδέονται με το ιδεολογικό κλίμα της εποχής και δεν διαφοροποιούνται αισθητά από τα παλαιότερα ή σύγχρονά τους. Στη νεολιθική Κύπρο ο τομέας της κοσμηματοτεχνίας εμφανίζει μία ομοιογένεια. Οι πρώτες ύλες, οι κατηγορίες των κοσμημάτων και το σχηματολόγιο έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Οι συμβολισμοί επίσης ενδεχομένως ταυτίζονταν, εφόσον πρόκειται για κοινωνίες ισοκατανομής με κοινούς δεσμούς σε πολλά επίπεδα. Οι όποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται π. χ. στη συχνότητα ή μη χρήσης κάποιας συγκεκριμένης πρώτης ύλης, στην παρουσία περισσότερων ή λιγότερων αντικειμένων της μίας ή της άλλης κατηγορίας, στη μεγαλύτερη προτίμηση στο ένα ή στο άλλο σχήμα ανά θέση είναι αναμενόμενες, προσαρμοσμένες στα τοπικά χαρακτηριστικά στοιχεία της κάθε θέσης και δεν αλλάζουν ουσιαστικά το αρχικό μας συμπέρασμα.

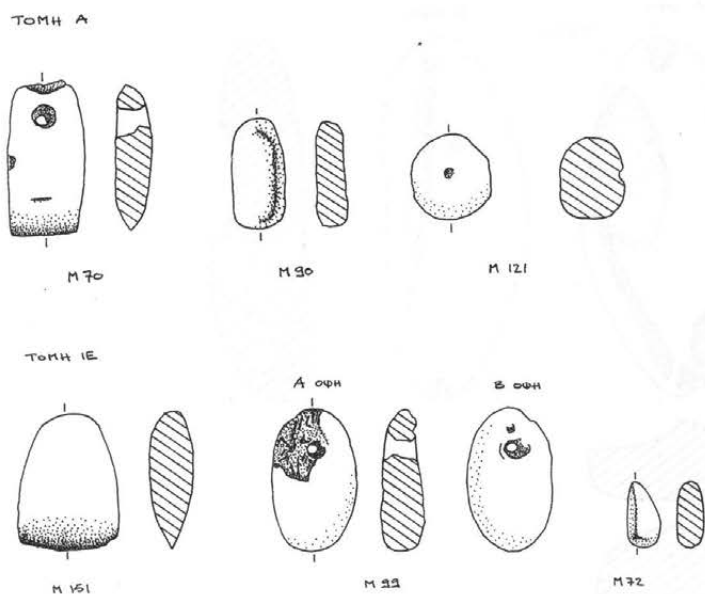
Σχέδιο 1: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα των Τομών Ι, ΙΣΤ, ΙΗ και ΙΘ.

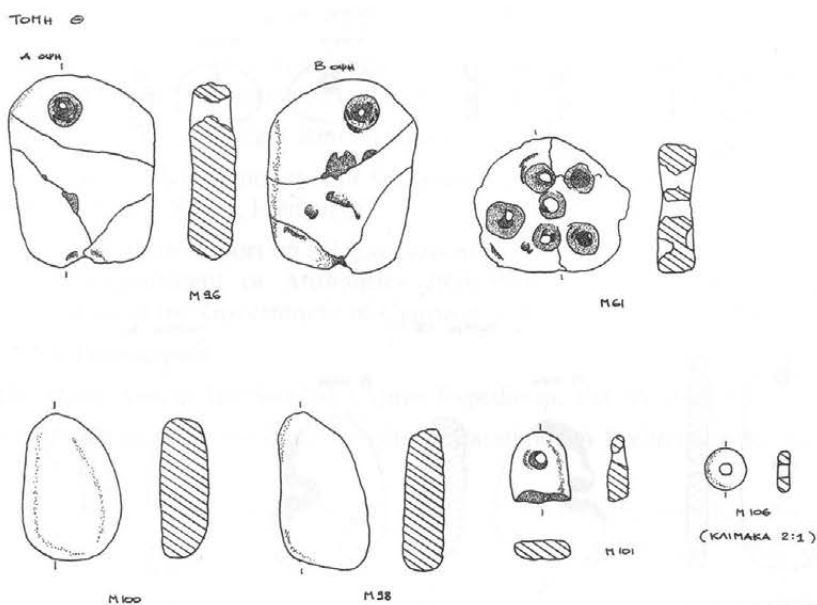
Σχ. 2: Το περίπλοκο Μ221 από την Τομή Ι.

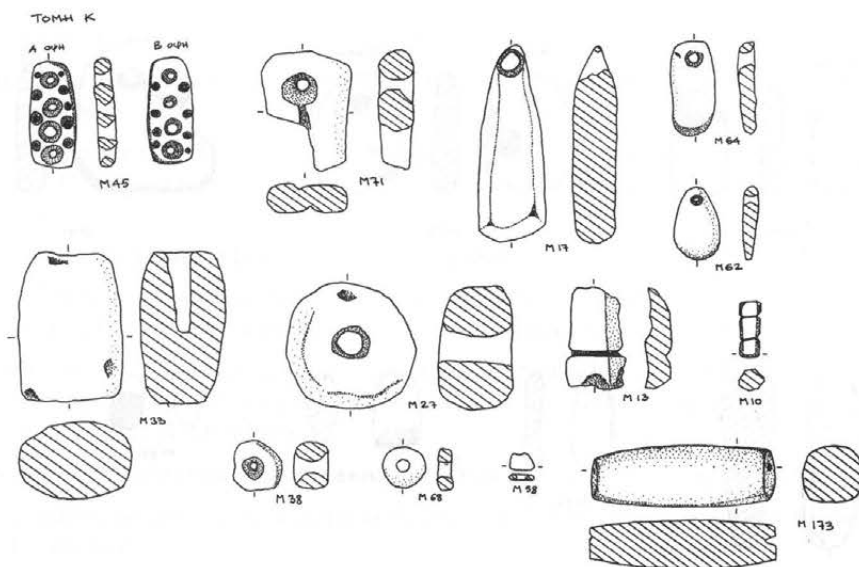
Σχ. 3: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Δ.

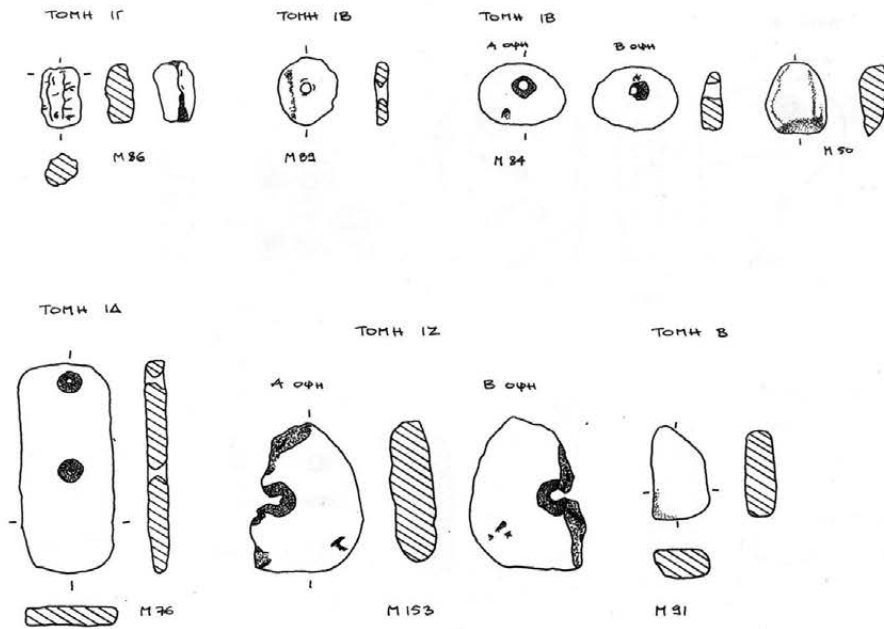
Σχ. 4: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Α και ΙΕ.

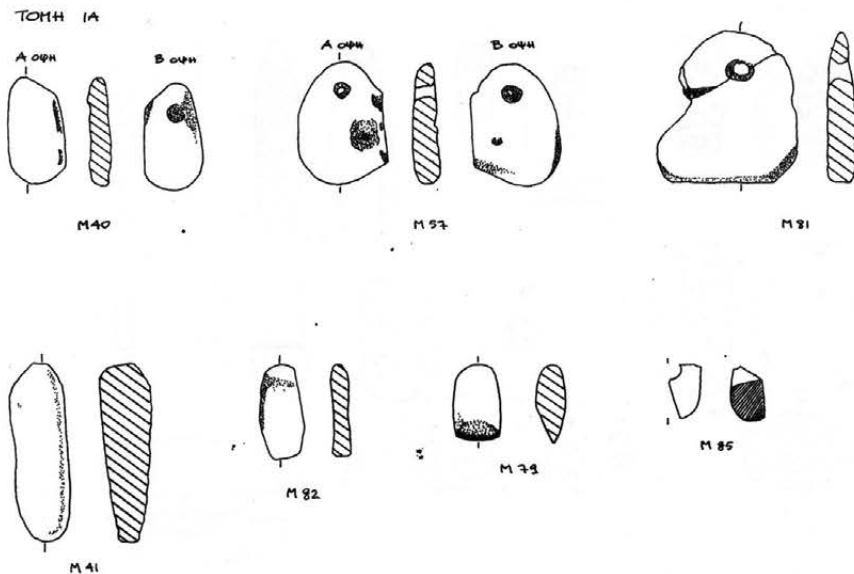
Σχ. 5: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Θ.

Σχ. 6: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Κ.

Σχ. 7 : Μικροαντικείμενα - κοσμήματα των Τομών Β, ΙΒ, ΙΓ, ΙΑ και ΙΖ.

Σχ. 8 : Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής ΙΑ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Biggs H. 1963, On the Molluscs collected during the Excavation at Jericho, 1952-1958, and their Archaeological Significance, *Man*, 153, 125-128.
- Boardman J. 1970, *Greek Gems and Finger Rings*, London.
- Christou D. 1989, The Chalcolithic Cemetery 1 at Souskiou-Vathyrkakas, in *Early Society in Cyprus* (ed. Peltenburg E.), 82-94, Edinburgh.
- Dikaios P. 1953, *Khirokitia. Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on behalf of the Department of Antiquities 1936-1946. Monograph of the Department of Antiquities of the Government of Cyprus n. 1*, Oxford University Press.
- Του ίδιου 1961, *Sotira*, Philadelphia.
- Του ίδιου 1962, *The Stone Age*, in *The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV. Part 1A*, 1-204, Lund.
- Flourentzos P. 1997, *Excavations at the Neolithic site of Paralimni. A Preliminary Report (Plates I-IV)*, RDAC, 1-10.
- Ζάχος Κ. Α. 1996, *Κοσμήματα : Μετάλλινα*, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 166-167.
- Gjerstad E. 1934, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus, 1927-1931, The Swedish Cyprus Expedition, Vol. I*, Stockholm.
- Goring E. 1992, *Secondary treatment of prehistoric figurines : an example from Chalcolithic Cyprus*, in *Studies in Honour of Vassos Karageorghis, (Αφιέρωμα στο Βάσο Καραγιώργη), Κυπριακάί Σπουδαί, Τόμοι ΝΔ-ΝΕ, 1990-1991* (ed. Ioannides G.C.), 37-40, Nicosia.
- Hodder I. 1992, *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge.
- Θεοχάρης Δ. Ρ. 1973, *Η Νεολιθική Ελλάδα, Έκδοση Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Καραγιώργης Β. 1999, *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στη Συλλογή Σεβέρη*, Αθήνα.
- Καραλή Λ. 1996, *Κοσμήματα : Οστρέινα, Οστέινα, Λίθινα*, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 165-166.
- Της ίδιας 1997, *Η σημασία των θαλασσινών οστρέων στην Προϊστορία του Αιγαίου και της Κύπρου, στα Πρακτικά του Συνεδρίου : Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα*, 33-46, Λευκωσία.
- Της ίδιας 1999, *Shells in Aegean Prehistory*, BAR International Series 761.
- Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας : Ο Νεολιθικός Θησαυρός*, 1998, *Κατάλογος Έκθεσης, έκδοση Τ.Α.Π.Α. Υπουργείο Πολιτισμού, ((εκδοτική επιμέλεια Κυπριαίου Ε.)), Αθήνα.*
- Κυπαρίσση-Αποστολίνα Ν., 1992, *Κοσμήματα της Νεολιθικής Θεσσαλίας*, στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη Μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη*, 185-190, (έκδοση Τ.Α.Π.Α) Αθήνα.
- Le Brun A. 1981, *Un site neolithique preceramique en Chypre : Cap Andreas-Kastros*, Paris, A.D.P.F.
- Του ίδιου 1984, *Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1977-1981*, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.
- Του ίδιου 1989, *Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1983-1986*, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.

- Του ίδιου 1994, Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1988-1991, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.
- Του ίδιου 1996, Νεολιθική Χοιροκοιτία, (έκδοση της σειράς αρχαιολογικών οδηγιών του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων), Λευκωσία.
- Μαντζουράνη Ε. 1994, Έκθεση αποτελεσμάτων της ανασκαφής στη θέση Καντού-Κουφόβουνο, RDAC, 1-29.
- Της ίδιας 1996, Έκθεση αποτελεσμάτων της ανασκαφής στη θέση Καντού-Κουφόβουνο κατά τις περιόδους 1994-1995, RDAC, 1-28.
- Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα 1996, έκδ. Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Κατάλογος Έκθεσης (επιστημονική επιμέλεια Παπαθανασόπουλος Γ.), Αθήνα.
- Peltenburg E. J. 1979, Troulli Reconsidered, in Studies presented in Memory of Porphyrios Dikaios, 21-45, Nicosia.
- Του ίδιου 1982, Vrysi. A Subterranean Settlement in Cyprus, Warminster.
- Του ίδιου 1985, Lemba Archaeological Project I. Excavations at Lemba-Lakkous, 1976-1983, Goteborg.
- Του ίδιου 1992, Birth pendants in life and death : Evidence from Kissonerga Grave 563, in Studies in Honour of Vassos Karageorghis (Αφιέρωμα στο Βάσο Καραγιώργη), Κυπριακά Σπουδαί, Τόμοι ΝΔ-ΝΕ, 1990-1991, (ed. Ioannides G.C.) 27-36, pls. I-III, Λευκωσία.
- Reese D. 1992, The Earliest worked bone on Cyprus, RDAC, 13-16.
- Simmons A. 1991, Humans, Island Colonization and Pleistocene Extinctions in Mediterranean : the View from Akrotiri Aetokremnos, Cyprus, Antiquity, 65, 857-869.
- Του ίδιου 1994, Preliminary Report on the 1993 Test Excavations at Kholetria-Ortos, Paphos District, RDAC, 39-44.
- Του ίδιου 1996, Preliminary report on multidisciplinary investigations at Neolithic Kholetria-Ortos, RDAC, 29-44.
- Sugaya C. 1992, The Function of the Neolithic Stone Axe, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη Μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη, 71-77, (έκδοση Τ.Α.Π.Α.), Αθήνα.
- Todd I. A. 1987, Vasilikos Valley Project 6 : Excavations at Kalavassos-Tenta, Vol. I, Goteborg.
- Του ίδιου 1998, Kalavassos-Tenta, (έκδοση στην αγγλική γλώσσα της σειράς αρχαιολογικών οδηγιών του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων), Λευκωσία.
- Φλουρέντζος Π. 1988, Τα Ειδώλια της Προϊστορικής Κύπρου, Λευκωσία.
- Χουρμουζιάδης Γ. Χ. 1996, Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός, Θεσσαλονίκη.
- Xenophontos C. 1991, Picrolite, its Nature, Provenance and Possible Distribution Patterns in the Chalcolithic Period of Cyprus, in Symposium : Chalcolithic Cyprus (ed. by American School of Oriental Research in association with J. Paul Getty Museum), 127-138, California.

J. M. WEBB AND D. FRANKEL

CLAY CATTLE FROM MARKI. ICONOGRAPHY AND IDEOLOGY IN EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE CYPRUS

Introduction

Innovations coincident with Philia settlement in Cyprus in the mid-third millennium BCE include an array of new animals, as well as aspects of mortuary behaviour, textile production and food preparation, and probably also the plough, backed sickle blades and multi-roomed rectilinear architecture (Frankel *et al.* 1996; Webb and Frankel 1999). Equids and cattle occur in the earliest, Philia levels at Marki-*Alonia*, currently the most extensively excavated Early and Middle Bronze Age settlement on the island. *Bos* are also present in Philia deposits of Period 5 at Kissonerga *Mosphilia* (Croft in Peltenburg *et al.* 1998: 211). Although domesticated oxen are now known to have been present on the island in the early aceramic Neolithic (Guilaine *et al.* 1995; Simmons 1998), the species did not survive into later phases of the Neolithic and their reappearance in the mid-third millennium constitutes a new introduction. Equids are not found prior to the Philia horizon (despite some claims to the contrary, see Croft 1996: 222). In addition, a new breed of screw-horned goat occurs in Early Cypriot deposits at Marki-*Alonia* (Croft 1996: 218) and may also be present in Philia assemblages.

We have argued elsewhere that these transformations in Cypriot society and material culture in the mid-third millennium were brought about by a focal migration of extended family groups into western Cyprus from south-western Anatolia (Frankel, Webb and Eslick 1996; Webb and Frankel 1999). Initial migration episodes must have been followed by adaptation, stabilisation and development, while indigenous Chalcolithic communities underwent parallel processes of reaction, acculturation and eventual assimilation (Frankel *in press*). This complex process of interaction led to a significant increase in the density of settlement, the opening up of marginal land to plough-based cultivation and the first systematic exploitation of the copper resources of the northern Troodos. Newly introduced animals, in particular cattle, played a major instrumental role in these developments, providing new forms of traction, transport and secondary products.

The adoption of radically new agricultural practices, and in particular the breeding, training and maintenance of domestic cattle, is likely to have led to significant social and economic restructuring within indigenous communities (Keswani 1994: 269; Peltenburg 1996: 23). While the timing and spread of this restructuring and the development of a broadly based Early Cypriot system cannot be traced in detail, the longer-term impact of the introduction of new animal species on Early Cypriot iconography and ideology is readily visible.

Zoomorphic representation in Early and Middle Bronze Age Cyprus

In an important article on the social context of animal husbandry in early agricultural societies, Keswani (1994) has discussed the use and meaning of domesticated animals with particular reference to the Cypriot prehistoric evidence. Ethnographic data suggest that patterns of animal exploitation and consumption in pre-state, pre-market communities are strongly influenced by social and ritual practices. These include mortuary ceremonial, bridewealth transactions, debt and dispute resolution, sacrifices to

ancestors, public festivals and gift exchange. Such socio-ideological variables effect the types and quantities of species consumed and the timing, scale and age-sex profiles of animal 'harvests' and are reflected in iconographic outputs. Different types of animals frequently have different prestige or/and ritual value. In many societies cattle are the most important bearers of symbolic wealth and prestige. This appears also to have been the case in Bronze Age Cyprus.

From the beginning of the Bronze Age in Cyprus there is a dramatic rise in the frequency and variety of zoomorphic representation. While figured decoration is unknown in the extant Philia ceramic repertoire, with the exception of a fragmentary human figure from Marki-*Alonia* (Frankel and Webb in press), modelled animals or parts of animals occur with some frequency on Red Polished I Ware vessels from the north coast and on Red Polished I South Coast Ware. In the latter instance birds are the most frequent species (Lubsen Admiraal 1999: figs. 2, 4-6, 8-10, 12, 14), but oxen, caprids and deer also occur (Lubsen Admiraal 1999: figs. 3, 6, 8, 45; Taramides 1999: no. 18). In the case of all three of the latter the head and horns serve *pars pro toto* and possibly only male animals are represented. Oxen are the most frequent animals depicted on early north coast vessels, although deer, caprids and occasionally pigs, sheep, birds and snakes are also present (eg Stewart and Stewart 1950, pls LXXIV.g, LXXIX-LXXXV, LXXXIX-XCII). Stag-, bull?- and ram?-headed figures, incised on vessels from *Vounous* Site A Tombs 91 and 160A, have been identified as masked humans (Stewart and Stewart 1950: 97, 208, pls. LXXIXc-d, LXXXa-b, XCIII; Keswani 1994: 270 etc). All of these vessels were recovered from mortuary contexts and may have been manufactured for this purpose. In the case of Red Polished I South Coast Ware zoomorphic representation is almost exclusively found on multi-necked flasks, suggesting a close link between decoration, form and function.

Zoomorphic decoration is present on a wider range of vessels and in a more varied array of forms in EC III (Morris 1985: 184-233; Karageorghis 1991). Animals and animal heads appear in relief and in the round on both vases and freestanding models. Horned species, and in particular oxen, are again predominant. Several modelled compositions have long been thought to indicate ritual use of domestic animals, specifically oxen. While different interpretations of the *Vounous* Model, found in Tomb 22 at *Vounous*, abound, most scholars assume that a ceremonial event of some kind is depicted (see, most recently, Peltenburg 1994 with refs). The penned oxen have been identified as sacrificial victims, or as animals to be placed in a tomb during funeral rites. Even if the scene is secular, the inclusion of oxen, but of no other animals, is still of significance. Three relief uprights with pendent wavy lines and horned terminals on the rear wall are seen as 'human figures holding snakes and wearing bull masks' (Keswani 1994: 268). Two smaller models, reportedly from Kotchati but almost certainly from one of the looted cemeteries surrounding Marki-*Alonia*, show similar horned uprights (Karageorghis 1970; Åström 1988). These models are widely believed to depict ritual activities enacted before three idols or xoana, fixed on a wall and crowned with bull's heads (Karageorghis 1970: 12).

Freestanding clay zoomorphs also make their first appearance in the Early Bronze Age, with two of the earliest examples from *Vounous* Site A Tomb 160A (Stewart and Stewart 1950: pl. XXIVa; Karageorghis 1991: 106). Karageorghis (1991: 102-104) lists twenty examples in Red Polished and Black Polished wares, identified as bulls, equids, deer, dogs(?), a boar, turtle, bird and worm(?). These frequently have a lug, loop or perforation for suspension and all provenanced examples come from tomb deposits (Karageorghis 1991: 102-106, G2-3, G6). Occasionally, also, animal- and bird-shaped vase attachments were placed in tombs after being separated from the parent vessel (eg Åström 1966: 37, fig. 8, row 2.7; Todd 1986: 88, K-PC 246, fig. 19.2).

The purpose of this paper is to present a series of somewhat different zoomorphic figurines from current excavations at Marki-*Alonia*. These are smaller and less well modelled than the zoomorphs noted above. They do not have lugs, loops or perforations and appear to be restricted to settlement assemblages. The only recorded figurine of similar type comes from Alambra *Mouttes* (Mogelonsky in Coleman *et al.* 1996: 204–205 and n. 30, E14, fig. 50, pl. 29). These figures are comparable in size, shape and fabric to modelled animals attached to Red Polished vases and models and appear to belong to a potting rather than coroplastic tradition.

Zoomorphic Figurines from Marki Alonia

Form and fabric

The zoomorphic figurines from Marki *Alonia* are small, solid, freestanding quadrupeds, modelled with minimal attention to detail. The body is heavy and rounded with short conical legs. The tail is either rendered vertically in relief down the back of the animal or slightly upraised. Considerable emphasis is placed on the horns which, where fully preserved, are long and pointed. When indicated, facial features are marked by a groove for the mouth and impressed dots for the eyes and nostrils. None of the figures exceed 60mm in length and height and several are considerably smaller. The fabric is generally light-coloured, of fine to medium texture with some small to medium-sized inclusions and fired soft to medium-soft. It is not significantly different from that used for other types of Red Polished pottery. Several figures show traces of a red-brown or grey-black slip. Others were either not slipped or, more probably, have lost all trace of their original surface.

In almost all instances the animals represented are oxen and, most probably, bulls. P5519, however, may be a sheep or, more specifically, a ram. None are fully intact. In all cases the horns, tail and/or lower legs are missing or damaged. On P1437, P10527, P10529, P10530, P10624 and P12593 the horns are evenly broken away, suggesting deliberate removal. Of the twenty-six figures, sixteen show areas of blackening on the surface, apparently as a result of exposure to carbon residues. P3512 was recovered from a burnt context. The other figures, however, were exposed to fire prior to final deposition.

A number of the zoomorphs show special features. Small circles on the rump of P6200 may indicate hide markings. A lump of clay underneath the belly of P1437 may represent an attempt to indicate genitals. On P10527 two circular punctures below the tail likewise suggest anatomical details. On P12812 a large punctured oval of clay attached behind the horns, which probably joined a low clay strip around the neck, is perhaps a collar or garland.

Catalogue

1. P1437. Small solid freestanding horned bovid. Up-curving tail, tip missing. Horns broken away. Deep puncture in muzzle. Possibly minor depression indicating left eye. Small lump of clay underneath belly. Fabric 10YR7/2. PresHt 27, PresL 30. Context 161. Unit XVI. Ploughsoil. Frankel and Webb 1996: 189, fig. 8.4. Fig. 1.
2. P2371. Small solid freestanding bovid. Up-curving tail, tip missing. One long pointed horn, other broken away. Fine medium-soft fabric (7.5YR6/4) with few small white inclusions. Surface light to dark grey. Ht 25, PresL 41. Context 318. Unit XX-2. Source γ . Frankel and Webb 1996: 189, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.

3. P2844. Front half of small solid freestanding bovid. No indication of head. Horns broken at or below mid-point. Traces of thin slip (2.5YR5/6). One side of body burnt and cracked. Light grey discolouration on right shoulder. Fine medium-soft fabric (7.5YR6/6) with few small black and white inclusions. PresHt 52, PresL 36. Context 360. Unit XX-2. Source γ . Frankel and Webb 1996: 189, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.
4. P3097. Hindquarters of small solid freestanding quadruped. Tail in relief. Thin matt slip (2.5YR4/0). Very soft fine fabric (7.5YR5/4) with medium number of small black and white inclusions and organics. PresHt 38, PresL 39. Context 390. Unit XXVIII-1. Episode of abandonment. Source β . Frankel and Webb 1996: 189, fig. 8.4. Fig. 1.
5. P3512. Small solid freestanding quadruped. Horns broken and worn. Thoroughly burnt and blackened. Traces of red slip. Fine soft fabric with few small black and white inclusions. PresHt 40, PresL 48. Context 425. Unit XXXI-1. Episode of use and abandonment. Source β . Frankel and Webb 1996: 189, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.
6. P4036. Horn only, broken at tip. Thin slip with slight lustre (10R5/6). Fine soft fabric (10YR6/3) with few small black inclusions. PresL 30, D at base 19. Context 426. Unit XXI-2. Source γ . Frankel and Webb 1996: 190. Fig. 1.
7. P5401. Head, horns and forequarters of small solid freestanding bovid. Horns and forelegs broken away. Deep horizontal groove indicating mouth, with small circular impression at either end. Two deeper circular impressions mark eyes. Area of discolouration between horns and on neck. Fine, medium-textured fabric (10YR6/4) with medium number of small and medium black and white inclusions. PresHt 40, PresL 25. Context 674. Square C25. Ploughsoil. Frankel and Webb 1996: 190, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.
8. P5519. Small solid freestanding horned quadruped, possibly a ram. Upper area of hindquarters broken away. Tail in relief, no facial features. At either side of head large pinched areas of clay, one damaged, the other rounded with undulating edge and small cut at lower end. Medium fabric (10YR6/6) with medium number of small and medium black and white inclusions. PresHt 33, PresL 35. Context 682. Unit LXII-1. Source α . Frankel and Webb 1996: 190, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.
9. P6200. Hindquarters of small solid freestanding quadruped. Tail in relief, partly broken away. Impressed circles on rump. Discoloured area near tail. Fine medium-hard fabric (7.5YR6/3) with few small black inclusions. PresHt 39, PresL 28. Context 716, in make-up of bench. Unit LI-3. Source β . Frankel and Webb 1996: 190, fig. 8.4, pl. 33g. Fig. 1.
10. AP9. Small solid freestanding bovid. Legs worn, tail and horns broken away. Pale buff fabric. PresHt 27, PresL 35. Surface. Frankel and Webb 1996: 191.
11. P8307. Small solid freestanding bovid. Horns, tail and legs largely broken away. Fine medium-soft fabric (10YR5/2) with few small white inclusions. Medium slip (2.5YR4/0) with slight lustre. PresHt 24, PresL 40. Context 1051. Unit LXII. Fig. 1.
12. P8455. Very small solid freestanding bovid. No facial features. Tip of tail and horns broken away. Surface blackened. Fine medium-soft fabric (10YR6/4) with medium number of small and medium-sized black, red and white inclusions. PresHt 19, PresL 29, PresWt 9g. Context 1165. Unit LXII. Fig. 1.

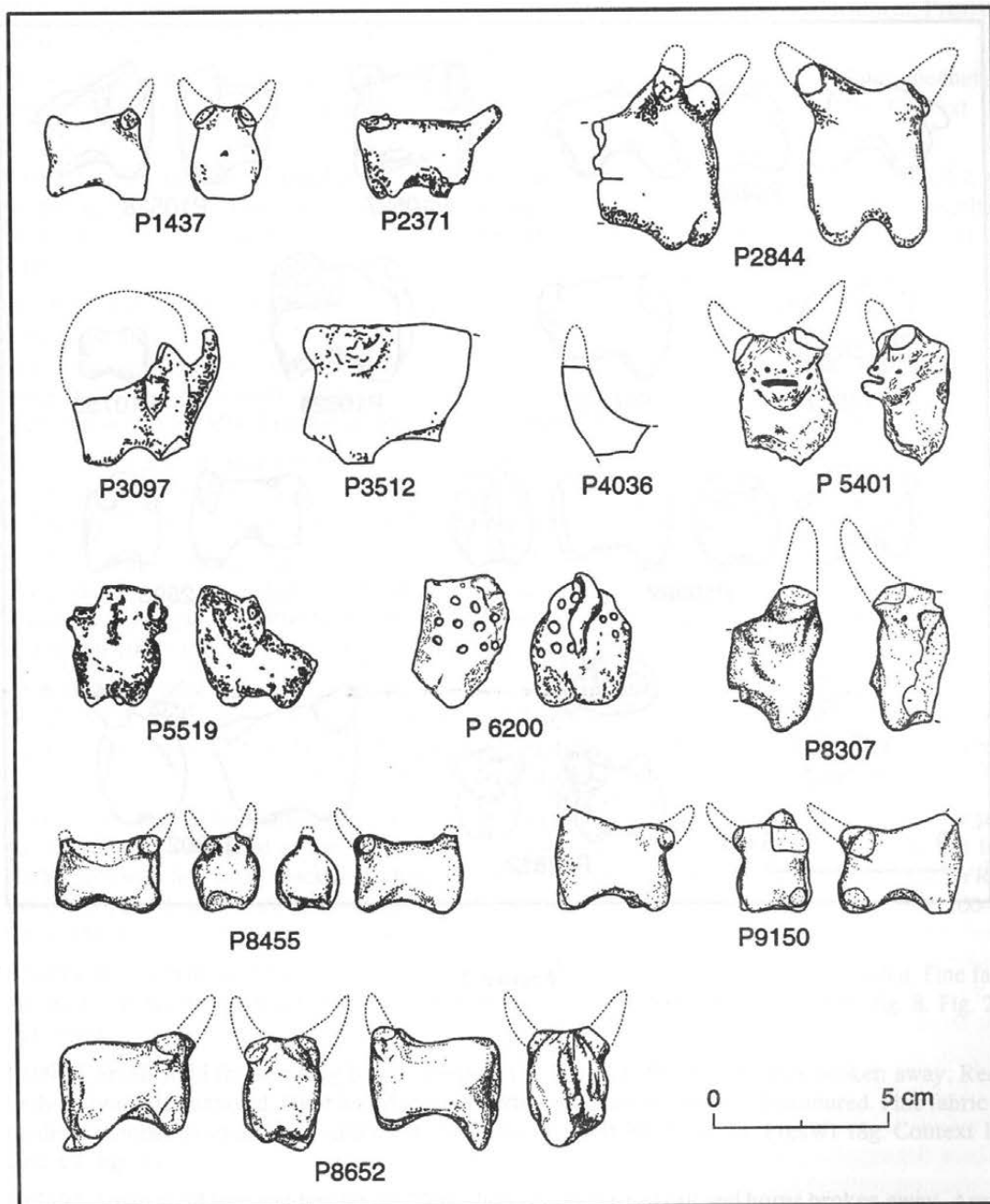

Figure 1

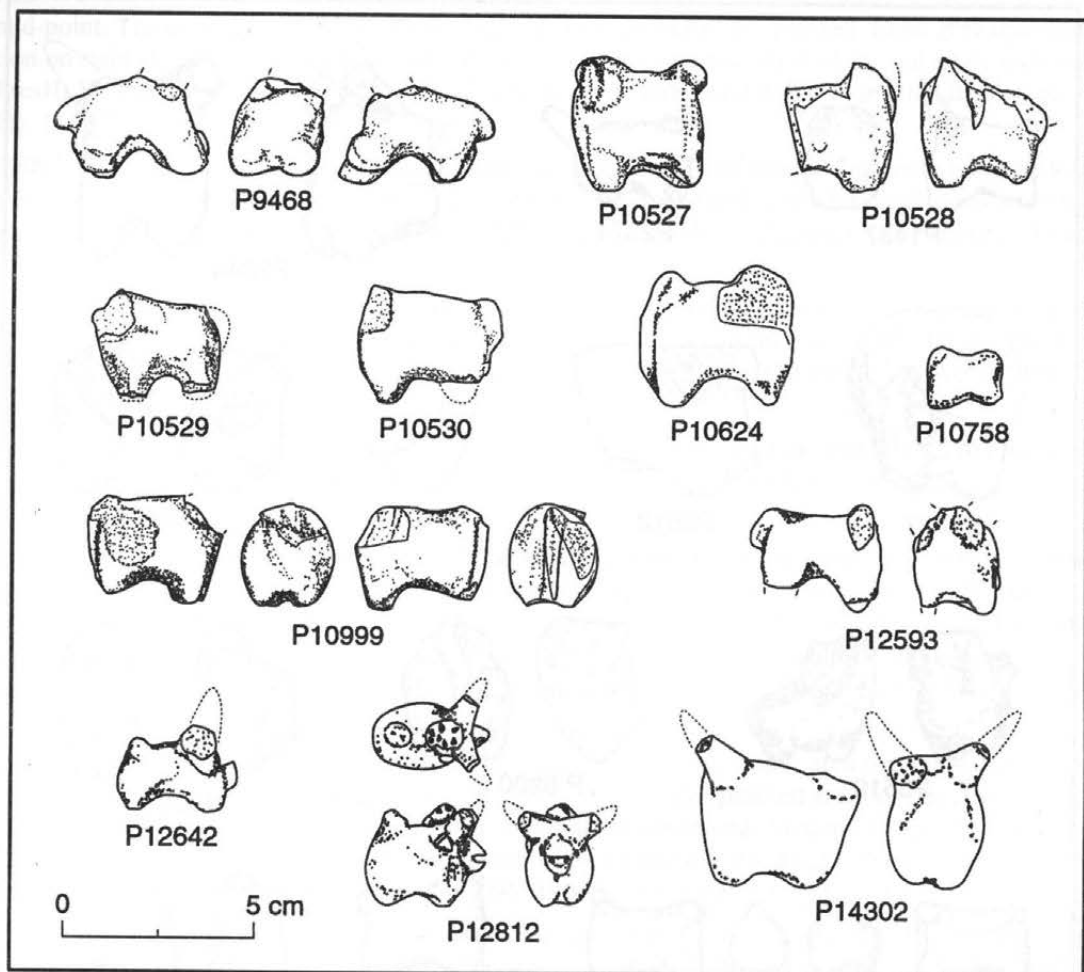

Figure 2

13. P8652. Small solid freestanding bovid. Tail in relief, horns broken away. No facial features. PresHt 33, PresL 37. Context 1185. Squares D26/D27. Fig. 1.
14. P9150. Small solid freestanding bovid. Horns broken away. No facial features. Medium, medium-soft fabric (10YR5/3) with many small black and white inclusions. PresHt 27, Pres L 30. Context 1222. Unit X. Fig. 1.
15. P9468. Small solid freestanding bovid. Head, horns and lower end of tail broken away. Back leg worn or damaged. Surface discoloured. Medium, medium-soft fabric (10YR4/2) with medium number of small and medium black and white inclusions. PresHt 29, PresL 34, PresWt 20g. Context 1431. Unit XIII. Fig. 2.
16. P10527. Small solid freestanding bovid. Up-curving tail (tip missing). One horn broken away, the other damaged. One leg damaged. No facial features. Two small circular imprints below tail. Patches of surface discolouration. Fine medium-soft pale brown fabric with few small and medium-sized black and white inclusions. Thin matt red-brown slip (2.5YR4/6). PresHt 35, PresL 35, PresWt 28g. Context 1658. Squares YY23/24. Frankel and Webb 1999: 100–101, fig. 8. Fig. 2. Pl. IVb, left.
17. P10528. Rear half of small solid freestanding quadruped. Vertical tail in relief. Upper area of body discoloured. Fine medium-soft fabric (10YR6/4–6/6) with few small and medium-sized black and white inclusions. PresHt 33, PresL 27, PresWt 19g. Context 1675. Squares YY23/24. Fig. 2.
18. P10529. Small solid freestanding bovid. Vertical tail in relief, broken away. Both horns broken. Tips of legs damaged. Fine medium-soft fabric with few small and medium-sized black and white inclusions. Traces of red-brown slip. PresHt 27, PresL 33, PresWt 21g. Context 1675. Squares YY23/24. Frankel and Webb 1999: 100–101, fig. 8. Fig. 2.
19. P10530. Small solid freestanding bovid. Vertical tail in relief, lower part missing. Back legs and both horns broken away. Areas of surface discoloured. Fine medium-soft fabric (10YR7/4) with few small black and white inclusions. Traces of matt orange-red slip (2.5YR5/8). PresHt 31, PresL 37, PresWt 22g. Context 1675. Squares YY23/24. Frankel and Webb 1999: 100–101, fig. 8. Fig. 2.
20. P10624. Small solid freestanding bovid. Vertical tail in relief. One horn broken away, the other partly so. All four legs damaged at tip. Patch of grey discolouration on shoulder. Fine medium-soft fabric (10YR8/2) with few small black and white inclusions. Traces of thick matt red-brown slip (2.5YR3/6). PresHt 40, PresL 40, PresWt 25g. Context 1675. Squares YY23/24. Frankel and Webb 1999: 100–101, fig. 8. Fig. 2.
21. P10758. Very small solid freestanding quadruped. Surface and features worn and abraded. Fine fabric. Ht 16, L 19, Wt 3g. Context 1666. Square A25. Frankel and Webb 1999: 100–101, fig. 8. Fig. 2. Pl. IVb, right.
22. P10999. Small solid freestanding bovid. Vertical tail in relief. Head and horns broken away. Rear of body to one side damaged. Hind-legs damaged during excavation. Surface discoloured. Fine fabric with medium number of small black and white inclusions. PresHt 28, PresL 34, PresWt 18g. Context 1736. Unit CI. Fig. 2.
23. P12593. Small solid freestanding bovid. Three legs, lower part of tail and horns broken away. Areas of blackening. Matt red-brown slip (2.5YR5/6). Medium to large white inclusions. PresHt 27, PresL 36, PresWt 17g. Context 2107. Square YY23. Frankel and Webb in press. Fig. 2.

24. P12642. Small solid freestanding quadruped. Horns broken away. Pronounced dewlap, above which is a slit, possibly indicating the mouth. Small upright tail. Tips of legs worn. Surface discoloured. Medium fabric with medium number of small and medium-sized black and white inclusions. PresHt 22, PresL 31, PresWt 9g. Context 2156. Unit XCVIII. Frankel and Webb in press. Fig. 2.
25. P12812. Small solid freestanding bovid. Up-curving tail. Horizontal slit marking the mouth, two small punctures for the eyes and nostrils and one below. Behind horns, on top of the neck, an applied oval of clay with six punctures. At base of each horn small sections of added clay, partly broken away, appear to be the remnants of a low strip which continued upward to join the clay oval, the whole perhaps indicating a collar or garland around the animal's neck. Tip of horns missing. Patches of discolouration. Fine fabric with few small black and white inclusions. PresHt 24, PresL 30, PresWt 11g. Context 2166. Unit XCVIII. Frankel and Webb in press. Fig. 2. Pl. IVa.
26. P14302. Small solid freestanding bovid. Horns and tail damaged. Upper half blackened. Fine fabric with few small black and white inclusions. Traces of slip (7.5YR5/4). PresHt 36, PresL 42. Context 2544. Unit XCIII. Frankel and Webb in press. Fig. 2.

Depositional parameters, contextual associations and chronology

The animal figures listed above come from a range of chronological, depositional and functional contexts at Marki *Alonia*. They are represented in all post-Philia levels and appear to have been in use without significant change in form from EC I/II to MC I. They have been recovered from levelling fill, pottery dumps and ploughsoil as well as use and abandonment deposits in Units X, XIII, XXVIII, XXXI, LXII, XCIII, XCVIII and CI. Fragment P6200 was found within the make-up of a bench in Unit LI. These contextual associations do not show specific functional or spatial patterning nor do they suggest that these objects were subject to special treatment with regard to final discard. On the contrary, zoomorphs appear as normal refuse in the same range of contexts and with the same array of domestic associations as other ceramic material.

Function and Meaning

Interpreting the specific function of these zoomorphs is problematic. An association with ritual or cult activities may be suggested by the fact that over 60% of examples show evidence of deliberate exposure to carbon residues prior to deposition, a rate significantly higher than that of other object classes from the site. Their damage patterns also appear to be of a particular type, principally effecting the horns and tail. While these are the most vulnerable parts of the figures, their removal appears in some cases to have been deliberate. Such breakage patterns and regular exposure to fire suggest patterned behaviour which may relate to ritual use. Alternatively, these zoomorphs may have been children's toys, items of sympathetic magic or simply a symbolic expression of wealth and prestige.

The wider significance of these representations in clay is more readily apparent. There is a clear concentration on cattle. Although other animals and birds have a place in other forms of ceramic art, cattle are the only animals modelled in this way (with the possible exception of P5519). Whether made casually for or by children or produced for symbolic or ritual purposes, the Marki zoomorphs show a paramount concern with this particular species and highlight the socio-ideological importance of cattle in prehistoric Bronze Age Cyprus.

Conclusion

Remarkably few types of animals are represented in Early and Middle Cypriot ceramic iconography. In all instances, apart perhaps from birds, they constitute the major available food species and, with the exception of deer and mouflon, all are domesticates. Individual species are represented in more or less direct proportion to their economic importance. There are no representations of non-economic species, exotic animals or mythical creatures (with the possible exception of the incised animal-headed beings noted above). Zoomorphic imagery appears to have been relatively restricted and broadly accessible. This suggests that animals were not used as symbolic referents of more complex mythological or totemic systems in prehistoric Bronze Age Cyprus and highlights the iconographic focus on animal husbandry and human subsistence typical of bounded agricultural communities.

Several types of iconographic data from the Early and Middle Cypriot Bronze Age specifically link domesticated animals, and in particular cattle, to communal ritual activity. This is most obvious in the case of the horned uprights depicted on the *Vounous* and Marki models. Compositions modelled on vessels of EC III and the *Vounous* 'ploughing model', however, show the same animals in scenes of economic rather than ritual significance (Karageorghis 1991: pls. LXV–LXXXV, CII.1). The Marki zoomorphs, likewise, are found in domestic deposits and associated with domestic objects. It would appear that two- and three-dimensional images of cattle and other animals served a wide array of purposes, ranging from the sacred to the profane. In both ritual and non-ritual contexts cattle are the most frequent animals depicted, indicating the economic, social and ideological importance of this species.

This iconographic evidence finds some support in other areas of the archaeological record. The ritual or ceremonial consumption of cattle and, to a lesser extent, caprines in the context of mortuary festivities appears to be indicated by the frequent recovery of skeletal remains of these animals in tombs at Bellapais *Vounous*, Lapithos *Vrysi tou Barba* and elsewhere (Webb 1992: 91; Keswani 1994: 270, Table 4; Davies 1997). In non-mortuary contexts neither the spatial distribution nor contextual associations of faunal remains link domestic animals to ritual activity. No cult places of the prehistoric Bronze Age, however, have yet been identified. As few EC and MC settlements have been excavated, this leaves open the question of whether the lack of such installations is an accident of archaeological recovery or reflects a genuine absence of intramural ritual facilities in this period. More broadly, excavated faunal assemblages show that cattle constituted the most significant component of Cypriot animal economies during the later third and earlier second millennium (Croft 1996: 222). At Marki *Alonia* relative meat-yield estimates suggest that cattle contributed 57% of the meat supply, deer 26%, caprines 13% and pig 4% (Croft 1996: 221). Similar estimates are indicated for Sotira *Kaminoudhia* in EC III and Alambra *Mouttes* in MC I (Croft 1996: 222; Swiny 1989: 23, Table 2.1). These figures directly mirror the iconographic emphasis on cattle.

The introduction of cattle during the Philia facies of the Early Bronze Age clearly had important ramifications for both subsistence technology and socioeconomic developments across the island. The economic value of these animals is paralleled in the ritual/ceremonial and socio-ideological realms and reflected in the fact that these animals or their abstracted elements (head and horns) dominate the extant representational data. As a major element of a radically different economic system, oxen appear to have taken on a paramount symbolic role. While perhaps initially referents of newly acquired forms of wealth and prestige, cattle and other domesticates appear to have played a role in mortuary ceremonial already in EC I. Use of the head and horns of oxen as iconic symbols and cult apparatus, however, is not yet evident before EC III. This use of the bucranium as a divine referent or attribute stands at the beginning of long

evolutionary sequence which finds its fullest expression in the iconography of the Horned God and the Ingot God during the last phase of the Late Bronze Age at Enkomi as well as in the abundant evidence for animal sacrifice and the retention of skulls, particularly those of oxen, in cult buildings at Kition, Enkomi, Myrtou *Pigadhes* and elsewhere (Webb 1999: 250–52). This brief study thus affords some insight into the developmental processes which took place between the Early and Late Cypriot periods with regard to the use of zoomorphic imagery in ritual and mortuary contexts and suggests a remarkable degree of continuity in the use of certain images in particular contexts across a millennium.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό δημοσιεύονται είκοσι έξι πήλινα ζωομορφικά ειδώλια που προέρχονται από πρόσφατες ανασκαφές στον οικισμό Μαρκί - Αλώνια, της πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού. Αυτά τα ειδώλια παριστάνουν σχεδόν όλα βοοειδή, ένα είδος που εισήχθη στην Κύπρο κατά τη φάση του πολιτισμού της Φιλιάς και στον οικισμό στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Μια σύντομη εξέταση του εικονογραφικού ρεπερτορίου της διακόσμησης σε αγγεία και των γλυπτών συνθέσεων που παρουσιάζουν λατρευτικές σκηνές ή σκηνές της καθημερινότητας υποστηρίζει ότι τα βοοειδή ήταν πολύ σημαντικά από οικονομική, κοινωνική και ιδεολογική άποψη στην προϊστορική Κύπρο της εποχής του χαλκού. Αυτό προϋποθέτει τη χρήση κεράτων βοδιών ως θείου εξαρτήματος στη λατρευτική εικονογραφία της Κύπρου στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, καθώς και τις πολλαπλές μαρτυρίες για θυσίες των ζώων και την κατακράτηση κρανίων, ιδιαίτερα ταύρων, σε κτίσματα που χρησιμοποιούν για λατρευτικούς σκοπούς την τελευταία περίοδο του χαλκού στην Κύπρο.

Bibliography

- Åström, P. 1966: *Excavations at Kalopsidha and Ayios Iakovos in Cyprus*. Studies in Mediterranean Archaeology II.
- Aström, P. 1988: A Cypriote cult scene. *Journal of Prehistoric Religion* II: 5–11.
- Coleman, J.E., J.A. Barlow, M.K. Mogelonsky and K.W. Schaar 1996: *Alambra. A Middle Bronze Age Settlement in Cyprus*. Archaeological Investigations by Cornell University 1974–1985. Studies in Mediterranean Archaeology CXVIII.
- Croft, P. 1996: Animal remains. In D. Frankel and J.M. Webb, *Marki Alonia. An Early and Middle Bronze Age Town in Cyprus. Excavations 1990–1994*. Studies in Mediterranean Archaeology CXXIII:1, pp. 217–23.
- Davies, P. 1997: Mortuary practice in prehistoric Cyprus. Problems and potential. Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 11–26.
- Frankel in press *Becoming Bronze Age. Acculturation and enculturation in third millennium BCE Cyprus*. In J. Clarke ed., *The Transmission and Assimilation of Culture in the Near East*.

- Frankel, D. and J.M. Webb 1996:
Marki Alonia. An Early and Middle Bronze Age Town in Cyprus. Excavations 1990–1994. Studies in Mediterranean Archaeology CXXIII:1.
- Frankel, D. and J.M. Webb 1999:
 Excavations at Marki-Alonia, 1998–9. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 87–110.*
- Frankel, D. and J.M. Webb in press
 Excavations at Marki-Alonia, 1999–2000. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 2000.*
- Frankel, D., J.M. Webb and C. Eslick 1996:
 Anatolia and Cyprus in the Third Millennium BCE: A Speculative Model of Interaction. In G. Bunnens ed., *Cultural Interaction in the Ancient Near East. Abr-Nahrain Supplement 5, Louvain*, pp. 37–50.
- Guilaine, J., F. Briois, J. Coularou and I. Carrere 1995:
 L'établissement néolithique de *Shillourokambos* (Parekkklisa, Chypre). Premiers résultats. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 11–32.*
- Karageorghis, V. 1970:
 Two religious documents of the Early Cypriote Bronze Age. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 10–13.*
- Karageorghis, V. 1991:
The Coroplastic Art of Ancient Cyprus: I. Chalcolithic – Late Cypriot I. Nicosia.
- Keswani, P.S. 1994:
 The social context of animal husbandry in early agricultural societies: Ethnographic insights and an archaeological example from Cyprus. *Journal of Anthropological Archaeology 13: 255–77.*
- Lubsen Admiraal, S.M. 1999:
 The T.N. Zintilis Collection of Early Cypriot South Coast ware. *Report of the Department of Antiquities, Cyprus: 35–70.*
- Morris, D. 1985: *The Art of Ancient Cyprus.* Oxford.
- Peltenburg, E. 1994:
 Constructing authority: The Vounous enclosure model. *Opuscula Atheniensia XX: 157–62.*
- Peltenburg, E.J. 1996:
 From isolation to state formation in Cyprus, c. 3500 – 1500 B.C. In V. Karageorghis and D. Michaelides eds., *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric Period to the Present Day*, Nicosia, pp. 17–44.
- Peltenburg, E.J. et al. 1998:
Lemba Archaeological Project Volume II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia, 1979–1992. Studies in Mediterranean Archaeology LXX:2.

- Simmons, A.H. 1998:
Of tiny hippos, large cows and early colonists in Cyprus. *Journal of Mediterranean Archaeology* 11: 232–41.
- Stewart, E. and J.R. Stewart 1950:
Vounous 1937–38. Field Report of the Excavations Sponsored by the British School at Athens. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom. XIV. Acta Instituti Romani Regni Seuciae XIV, Lund.
- Swiny, S. 1989: From round house to duplex: a re-assessment of prehistoric Cypriot Bronze Age society. In E. Peltenburg ed., *Early Society in Cyprus*, Edinburgh, pp. 14–31.
- Taramides, G. 1999:
Applied Thermodynamics in the Prehistoric Pottery of Cyprus, Nicosia.
- Todd, I.A. ed. 1986:
Vasilikos Valley Project I: The Bronze Age Cemetery in Kalavassos Village. Studies in Mediterranean Archaeology LXXI:1.
- Webb, J.M. 1992:
Funerary ideology in Bronze Age Cyprus—toward the recognition and analysis of Cypriote ritual data. In G.C. Ioannides ed., *Studies in Honour of Vassos Karageorghis*, Society of Cypriot Studies, Nicosia, pp. 87–99.
- Webb, J.M. 1999:
Ritual Architecture, Iconography and Practice in the Late Cypriot Bronze Age. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 75.
- Webb, J.M. and D. Frankel 1999:
Characterizing the Philia facies: Material culture, chronology, and the origin of the Bronze Age in Cyprus. *American Journal of Archaeology* 103: 3–43.

ANDREAS G. ORPHANIDES

THE BRONZE AGE ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM CYPRUS: WOMEN'S CHILD CARING ROLE

The purpose of this article is to utilise the dominant category of Bronze Age terracotta anthropomorphic figurines that represent women holding infants (*κουργοτόφος*) to make inferences about sexual division of labour in Bronze Age Cyprus. This will be done within the framework of a general interpretation of the Bronze Age terracotta anthropomorphic figurines from Cyprus (Orphanides 1983, 45-48; 1986; 1988, 187-99; 1990a, 45-50).

I begin with a basic theoretical principle concerning symbols, that form is conceived as both the part and the means of the communicative act (Pader 1982; Giddens 1984; Orphanides 1986, 40-57; 1990b, 11-19). Variations and details of the form of the figurines, in addition their context, provide the major evidence for figuring out their symbolic content and meaning. This is the reason why the form of the figurines is being utilized as the basic attribute for their classification.

THE CLASSIFICATION OF THE FIGURINES

The figurines in question are classified in four major types (Orphanides 1986, 98-134; 1988, 187-99):

1. **Inactive figurines** (figs. 1-13), which includes all those figurines of which the posture is stereotyped with non-specific functional connotations. This type contrasts to the other three types, the posture and arrangement of which have functional connotations.
2. **Figurines holding infants** (figs. 14-18), which includes a large number of figurines representing individuals, mainly women, holding infants.
3. **Figurines of individuals in beds or cradles** (figs. 19-22), which includes figurines representing individuals lying in beds, and, more often, infants in cradles.
4. **Active figurines** (figs. 23-28), which includes figurines that represent individuals participating in various scenes of daily life, such as ploughing, baking, riding horses, transport, etc.

THE FORM OF THE FIGURINES

Anthropomorphic Form

The human appearance of the figurines is a distinctive and important characteristic of their form. It is obvious that this kind of appearance was carefully and intentionally rendered by the makers of the figurines. The detailed attribution of human characteristics (body, eyes, nose, ears, mouth, arms, hands, legs, feet, etc.) that is observed in almost all the types indicates that this task was taken very seriously by their makers. There are types, however, in which the figurines have general human characteristics, but their faces are bird-like with a large beak-like nose. This is recognized as the basic feature of figurines found in the Near East that represent the goddess Astarte (Barrelet 1968; Pritchard 1975, 39; Badre 1980; Orphanides 1983, 47, n. 65). It is significant to mention that there are cases where figurines of the human-

faced type and the bird-like faced type are found together in the same burial, e.g. Maroni, T.14 (Johnson 1980). It seems likely that the former represent humans, whereas the latter represent the goddess Astarte.

Age Indication

A significant distinction is observed between figurines that represent adults and those that represent infants (children) respectively. Though most of the figurines are representations of adults, a good number of them represents infants, which indicates the intention and the serious purpose of the makers of such figurines. Infant figurines are usually in cradles. They are found in two main forms, either being held by adult figures, or on their own.

Sex Indication

Gender is also carefully indicated on several figurines. Gender indications, however, are usually not observed on the Red Polished plank-shaped figurines. This is in agreement with the abstract character of decoration and indication of anatomical features that characterises this particular type. On the other hand, this can be explained by the fact that these figures are probably dressed rather than are naked.

Comparing the male and female figurines in terms of gender indications, we observe that the female anatomical characteristics are more carefully rendered than those of the male. In most cases the breasts are prominent and usually pointed, and the pubic areas are clearly indicated. There are cases, however, in which the male anatomical characteristics are also distinctly rendered.

Representations of Daily Activities

One of the types represents a theme very usual in every human society: individuals (mainly women) holding infants (κουνιστόφορος). This is the most common and distinctive theme that is represented by figurines in the Cypriot Bronze Age.

Though this is executed in a schematic and/or abstract manner, it is evident that this theme was quite popular among the Bronze Age figurines makers. The individuals who hold infants are represented either standing or sitting. Scenes of individuals in beds, and, more often, infants in cradles, which are very common in daily life, are represented by the figurines as well.

Finally, complexes of figurines depict a rich variety of scenes from daily life which is related to either domestic or agricultural activities. These scenes depict:

- (i) individuals engaged in making bread (including a woman holding an infant and an additional child),
- (ii) individuals ploughing fields using pairs of oxen and the plough of those times,
- (iii) people transporting various items using either animals or boats,
- (iv) individuals, mainly men, riding horses or attending animals, and
- (v) crowds of people gathered for reasons obviously related to societal affairs. In all these scenes there are figures of men, women, and children (infants).

Figures 1-10
Bronze Age Terracotta Anthropomorphic Figurines from Cyprus

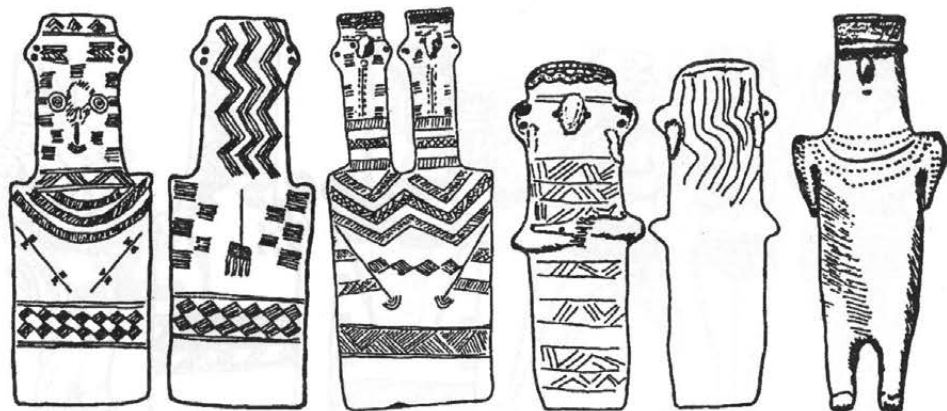

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

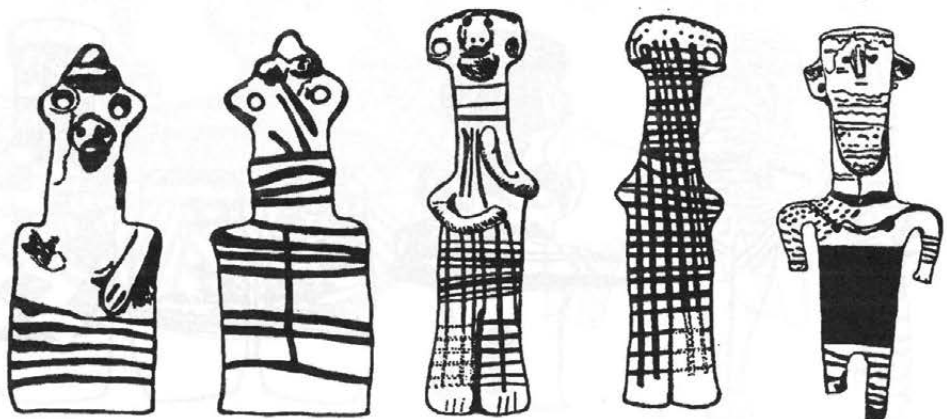

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

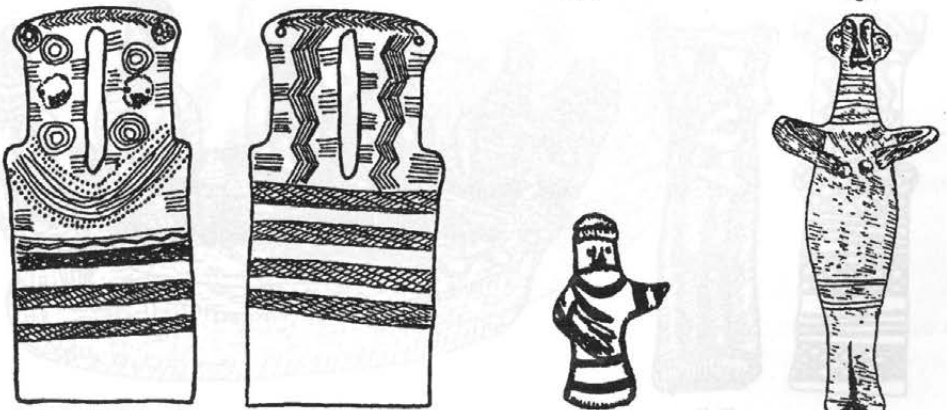

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Figures 11-23
Bronze Age Terracotta Anthropomorphic Figurines from Cyprus

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

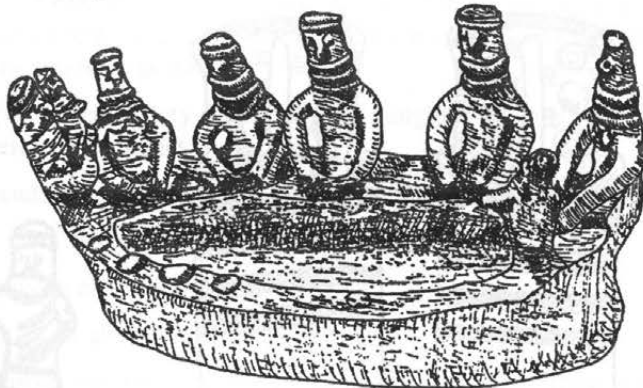

Fig. 23

Figures 24-28
Bronze Age Terracotta Anthropomorphic Figurines from Cyprus

Fig. 24

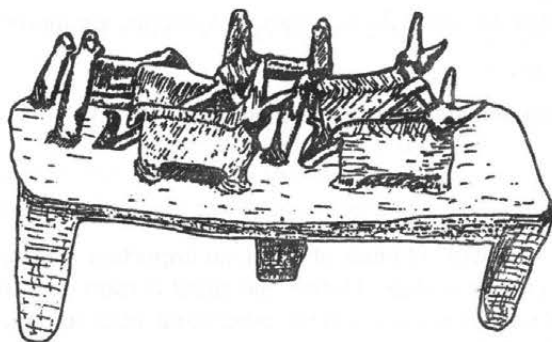

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

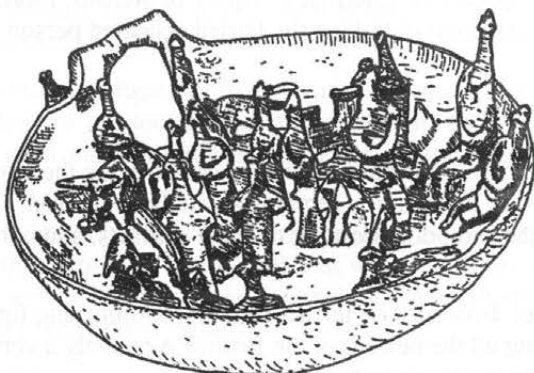

Fig. 28

THE CONTEXT OF THE FIGURINES

The examination, analysis, and evaluation of the context of the figurines involve three main areas of inquiry:

1. The ritual of which the figurines, as symbols, are fundamental components and means of practice.
2. Space-use
3. Associated material items (artifacts)

Funerary Ritual

As is the case with all kinds of ritual, an important feature of funerary ritual is its relationship with the secular aspect of a society. During the ritual certain activities are suspended, while certain people are excluded for various reasons. On the other hand, both activities and people are replaced by obligatory substitutes (Pader 1982).

Material objects found by archaeologists — such as figurines from tombs, which were used as means of practice in a ritual — are not mere cultural residues; they are integral parts of the total symbolic system which is in effect. Their basic role is to make present what is not physically or temporally there or something that is on another level or reality. Since the use of symbols is not arbitrary, the content of a ritual (material remains) is not arbitrary either, nor can it be interpreted outside the total societal context (Pader 1982). The same material items might vary in terms of symbolic meaning depending on whether they are in a ritual or non-ritual context.

Funerary rituals are an important means of organizing, producing, and reproducing the society of the living. This can be conceived as one of the reasons for the predominance of symbolism related to sexuality and fertility within a funerary ritual (Pader 1982). The immediate implication of this is that funerary rituals are related to the reproduction both of individuals and of the entire society.

Like other cultural groups in the Eastern Mediterranean, the Bronze Age Cypriots believed in an Afterlife. The corpses were equipped with a sufficient supply of utensils, tools, weapons, food, and usually figurines. This indicated the intention of linking the buried deceased person to the living society.

Space-Use

Space-use is also conceived as an important means for categorizing the world and for conveying symbolic meanings and ideas. Whether the material remains we study come from settlements, tombs, or sanctuaries, this is going to affect the symbolic meaning of these artifacts, and consequently their interpretation.

The majority of the Cypriot Bronze Age terracotta anthropomorphic figurines have been found in tombs; this is the case throughout all the periods of the Bronze Age. Only a very small number of figurines has been found in settlements or in other architectural structures.

Associated Material

Material items found in tombs, which obviously are associated with the skeleton and the figurines, form an important category of the context of the figurines. The nature and use of such items, as well as their arrangement within the tomb, can provide significant information pertaining to the interpretation of the figurines in question. A rich variety of objects made of different types of raw materials is found in tombs (Karageorghis 1982; Orphanides 1990a, 50).

An examination and evaluation of these objects strongly suggest that they cannot be classified only as funerary items. In fact, they seem to represent the major categories of objects used in everyday life. In addition, the figurines complemented the necessary material that had to be placed in tombs for an accurate correspondence between a tomb and the physical space of the living society, that is the symbolic representations of humans.

A small number of figurines, which are of the same types as those found in tombs, have been found in settlements or other architectural structures. Some of these figurines are surface or unstratified items. Those found in specific rooms do not seem to be associated with any particular items that might indicate any particular symbolic meaning or function. On the other hand, it is reasonable to assume that figurines were manufactured and kept in settlements until they were used as funerary objects. It is natural, therefore, to find figurines in houses or other architectural structures where they were kept temporarily, and not necessarily because they had a particular symbolic meaning or use within that space.

Figurines could be used by just repeating funerary rituals that were performed in the past, whereas some individuals could neglect to use such figurines at all. The issue of replacement of symbolic meaning is evidenced in the case of the figurines with bird-like faces which, instead of representing humans, represent the goddess Astarte. These types, in addition to their religious connotations, were introduced to Cyprus together with other cultural elements from the Near East at the end of the MC period/beginning of the LC period (Karageorghis: 1965; 1982; Georghiou 1979; Merrillees 1974).

THE INTERPRETATION OF THE FIGURINES

The interpretation of the Bronze Age terracotta anthropomorphic figurines from Cyprus (Orphanides 1986; 1990a) could be summarized as follows:

1. The Bronze Age anthropomorphic figurines from Cyprus are conceived as symbols which are inextricably related to the ideology of the society that produced them. Being basic components of a ritual, their use, reuse, interpretation and reinterpretation are basic features of the interpretation, production and reproduction of the society itself.
2. The figurines are mainly found in tombs which correspond to the physical space of the living society. Within this context, figurines represent women, such as wives, mothers, sisters or other female members of a family (or clan), as well as concubines or female servants; the bird-like faced female figurines (Base-Ring ware) represent the goddess Astarte.
3. The mortal individuals that are represented by the figurines perform activities in the Afterlife similar to those of daily life, thus contributing towards the maintenance, survival, production and reproduction of the society in general, and of the individuals in particular. In other words, the symbolic meaning and function of the figurines are similar to those performed by the living members of the society.

- (i) Female figurines which represent wives, concubines or female servants have those chores which are essential for the reproduction of the members of the society and the society itself. They may also perform other daily activities.
 - (ii) Figurines with theme of an individual holding an infant (κουροτρόφος) perform another vital task for the maintenance of the society.
 - (iii) Figurines representing babies or children can also be essential, since they represent the newly emerging forces within the society.
 - (iv) Finally, other figurines that represent males (fathers, husbands, sons, etc) can also be conceived within the same explanation, especially those which perform activities of daily life, such as ploughing of fields.
4. The overwhelming majority of female figurines may suggest the nature of the role of women in the Bronze Age society of Cyprus. Fertility may be one — but not the only one — of the main features of womankind in that period. Fertility, which is essential for the individual's reproduction, is reinforced by the presence of Astarte during the Late Bronze Age period. In this way Astarte comes to support women in perpetuating life after death in a symbolic way.
 5. Because the basic features of a ritual are its conservatism and repetition, we may observe cases in which figurines are used merely as components of a funerary ritual, whereas in other cases individuals may neglect to use such symbols (figurines) at all. A replacement of meaning can also be observed through time, with some figurines changing their symbolic meaning from human to a goddess' representation. This is the case with the bird-like faced Base-Ring figurines, the form of which, beginning in the Middle Bronze Age period, represent Astarte. This may be a result of an introduction of new religious ideas in Cyprus from the Near East. However, this new symbolic meaning of the figurines does not actually replace their original meaning as symbolic representations of humans, but in fact complements it, since the figurines maintained their original meaning and role.

SEXUAL DIVISION OF LABOUR

Cross-cultural research on sexual division of labour (Burton and White 1984) started with Murdock (1937). Murdock and Provost (1973) further elaborated on Murdock's original work by providing codes on sexual division of labour for 50 tasks performed by the Standard Cross-Cultural Sample that was earlier established by Murdock and White (1969). Murdock and Provost (1973, 211) explain sexual division of labor with a masculine advantage for tasks that require greater physical strength or "brief bursts of excessive energy", and with a feminine advantage for tasks not requiring long absences from the household. They take into consideration Brown (1970), who proposes that women tend to do tasks that are compatible with child-care; such tasks are not dangerous, do not require distant travel, and are interruptible. They argue that there is a tendency for the sex that uses a product to also be the one that produces it. In addition, they find correlations between female subsistence contributions and fixity of residence, occupational specialization, agricultural intensification, and the processing of animal products.

Considering the four major types of the female Bronze Age terracotta figurines, it is obvious that the type of female figurines holding infants (κουροτρόφος) — either they are involved with breastfeeding or simply with child nursing — is the dominant one. This observation, evaluated within the framework of my

theoretical approach concerning the symbolic meaning of archaeological material, my interpretation of the figurines, and also according to research done so far on sexual division of labour, could be the starting point for revealing the symbolic meaning of these female figurines concerning sex roles, and more precisely division of labour, in Bronze Age Cyprus. More precisely, the meaning of the figurines in this category could be satisfactorily explained and further described by the compatibility-with-child-care theory.

The basic argument in the compatibility-with-child-care theory (Brown 1970) is that women's tasks tend to be those that are more compatible with child care. It is a theory that developed out of a

TABLE I
WORLDWIDE PATTERNS IN THE DIVISION OF LABOUR BY SEX

	FEMALES USUALLY	EITHER SEX OR BOTH	MALES USUALLY
BASIC SUSTINENCE ACTIVITIES	Gather wild plants	Collect shellfish Care for small animals Plant crops Tend crops Harvest crops Milk animals	Fish Herd large animals Collect wild honey Clear land Prepare soil for planting
FOOD PREPARATION AND HOUSEHOLD ACTIVITIES	Care for children Cook Prepare <ul style="list-style-type: none"> ● Vegetable food ● Drinks Dairy products Launder Fetch water Collect fuel	Preserve meat or fish	Butcher animals
OTHER	Spin yarn Sew Weave	Prepare skins Make leatherproducts baskets mats clothing pottery	Build houses Make nets Make rope

Source: Murdock and Provost 1973, 203-225; Weisner and Gammore 1977, 169-80; Whyte 1978, 217; Ember and Ember 1985.

diachronic and synchronic cross-cultural analysis of the sexual division of labour worldwide, which revealed that certain gender-related activities were common in all cultures. It was noticed, for example, that in several cultures, especially in those that their subsistence and technology was similar to those of Bronze Age Cyprus, women breast-fed their children for two years on the average. This in fact was the case in rural Cyprus until recently. We should also keep in mind that in Bronze Age Cyprus the child-birth cycle for a woman after puberty was probably continuous, due to both lack of means of contraception and high infant mortality. According to the compatibility-with-child-care theory, women are involved with those activities that keep them close to their homes, that do not take them far away for long periods of time, that can be stopped and resumed if child-care duties require their interruption, and that under no circumstances might place children in potential danger in case they are taken along by their mothers. Such activities are gathering wild plants, a wide range of food preparation and household activities, such as caring for children, cooking, preparing drinks and dairy products, laundering, fetching water, collecting fuel, spinning yarn, sewing and weaving (Table 1).

On the other hand, this theory leaves those activities that do not satisfy the above conditions to men. Such activities are hunting, trapping, fishing, collecting honey, lumbering, and mining. These tasks are dangerous, and not easily interrupted. Crafts, such as making baskets, mats, and pottery are women's activities in non-commercial societies, but tend to be men's activities in societies with full-time craft specialists. This is the case because producing large quantities for sale probably demands an absence of interruptions.

CONCLUSION

In conclusion, the dominant theme of terracotta figurines representing women holding children, together with the activities represented by various clay models, substantiate to a satisfactory degree the application of the compatibility-with-child-care theory in Bronze Age Cyprus. However, there is no doubt that much more research is needed to further clarify and further elaborate several aspects and other implications of sexual division of labour in general, and of women's social, economic and political role in particular, in Cyprus during the Bronze Age.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κύριο θέμα των πήλινων ειδωλίων είναι η παράσταση γυναικών να κρατούν παιδιά καθώς και εργασίες της καθημερινότητας. Αυτά τα θέματα παριστάνονται σε διάφορες πήλινες συνθέσεις και τεκμηριώνουν σε ικανοποιητικό βαθμό την εφαρμογή της θεωρίας που αναφέρεται στη φροντίδα του παιδιού την εποχή του χαλκού στην Κύπρο. Εν πάση περιπτώσει, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι χρειάζεται πολύ περισσότερη έρευνα, για να διαφωτίσει και να διευκρινίσει ακόμη πιο πολύ αρκετές πτυχές καθώς και τις προεκτάσεις που είχε η κατανομή εργασίας ανάλογα με το φύλο καθώς και με τον κοινωνικό, οικονομικό και ιδιαίτερα τον πολιτικό ρόλο της γυναίκας στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της εποχής του χαλκού.

REFERENCES CITED

- Badre, L. 1980: *Les Figurines Anthropomorphes en Terre Cuite à l'Age du Bronze en Syrie.*
- Barrelet, M.-T. 1968: *Figurines et Reliefs en Terre Cuite de La Mesopotamie Antique.*
- Brown, J. K. 1963: "A Cross-Cultural Study of Female Initiation Rites." *American Anthropologist* 65: 837-853.
- Brown, J. K. 1970: "A Note on the Division of Labor by Sex." *American Anthropologist* 72: 1073-1078.
- Burton, M. L. and D. R. White 1984:
"Sexual Division of Labor in Agriculture." *American Anthropologist* 86: 568-583.
- Georghiou, H. 1979: "Relations between Cyprus and the Near East in the Middle and Late Bronze Age." *Levant* 11: 84-100.
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* Berkeley: University of California Press.
- Ember, C. R. and M. Ember 1985:
Anthropology. Eaglewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Johnson, J. 1980: *Maroni de Chypre. SIMA LIX.* Gothenburg.
- Karageorghis, V. 1965:
Nouveaux Documents pour l'Étude du Bronze Récent à Chypre. Études Chypristes III. Paris.
- Karageorghis, V. 1982: *Cyprus: From the Stone Age to the Romans.* London: Thames and Hudson.
- Merrillees, R. S. 1974: *Trade and Transcendence in the Bronze Age Levant SIMA XXXIX.* Gothenburg.
- Murdock, G. P. and C. Provost 1973:
"Factors in the Division of Labor by Sex: A Cross-Cultural Analysis." *Ethnology* 12: 203-225.
- Murdock, G. P. and D. R. White 1969: "Standard Cross-Cultural Sample." *Ethnology* 8: 329-369.
- Orphanides, A. G. 1983:
The Bronze Age Anthropomorphic Figurines in the Cesnola Collection at the Metropolitan Museum of Art. SIMA Pocket Book 20. Gothenburg.
- Orphanides, A. G. 1986:
Towards a Theory for the Interpretation of Material Remains in Archaeology: The Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Cyprus. Unpublished Ph.D. Dissertation, State University of New York at Albany.
- Orphanides, A.G. 1988:
"A Classification of the Bronze Age Terracotta Anthropomorphic Figurines from Cyprus." *RDAC*: 187-199.

- Orphanides, A.G. 1990a:
"The Meaning and Function of the Bronze Age Terracotta Anthropomorphic Figurines from Cyprus." *RDAC*: 45-50.
- Orphanides, A. G. 1990b:
"A Theoretical Approach for the Interpretation of Archaeological Material." *Archaeologia Cypria* 2: 11-19.
- Pader, E.-J. 1982: *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains*. BAR International Series 130. Oxford.
- Pritchard, J. B. 1975: *The Ancient Near East, Volume II: New Anthology of Texts and Pictures*.
- Weisner, T.S. and R. Gallimore 1977:
"My Brother's Keeper: Child and Sibling Caretaking." *Current Anthropology* 18.
- Whyte, M. 1978: "Cross-Cultural Codes Dealing with Relative Status of Women." *Ethnology* 17.

ΣΟΦΙΑ ΑΔΡΑΚΤΑ

ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΣΕ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Κατά το 2000 π.Χ. ή κατά άλλους το 2300 στο νεκροταφείο των Βουνών της Κύπρου παρασχέθηκαν ως κτερίσματα αγγεία που κοσμούνταν με περιστέρια¹ -εκτός των άλλων πτηνών και ζώων- και περιείχαν υπολείμματα τροφής και κόκαλα. Κατά τον Πορφ. Δίκαιο γίνονταν θυσία ζώου και σπονδές² σε τελετές της θεάς της γονιμότητας, όπως ήταν γνωστό από την Πρωτοχαλκή εποχή³. Ίσως έχουμε να κάνουμε με επίδραση της Ανατολής (Συροπαλαιστίνη).

Την ίδια εποχή στην Κρήτη (δηλ. τη ΜΜ) το πτηνό εμφανίζεται σαν αφιέρωμα σε ιερά κορυφής και οικιακά ιερά,⁴ δεν γνωρίζουμε όμως την ακριβή σημασία του.

Ανάμεσα στα καινούρια στοιχεία που προέκυψαν από τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής που βρέθηκαν στη Θήβα το 1994, είναι κάτι που αφορά τη «Θεά των περιστεριών», την *Pere** 82 της PY 172=KnO2 πινακίδας της Πύλου και μίας άλλης (Un 1189) με προσφορές αγελάδων, προβάτων και γουρουνιών. Συγκεκριμένα σε πινακίδα του αρχείου του ανακτόρου του Κάδμου βρέθηκε η λέξη *pe-re-wi-jo* που υποδηλώνει την ύπαρξη υπηρέτη του ιερού της Θεάς των περιστεριών.⁵

Το γεγονός αυτό μας ωθεί να επανεξετάσουμε τη σημασία που έχει το περιστέρι στις παραστάσεις και να γίνει ανάλογος συσχετισμός. Φοβούμαι όμως προκαταβολικά ότι θα προσκρούσουμε στη συνήθη δυσκολία της διάκρισης μεταξύ Μινωϊκού και Μυκηναϊκού. Στη Μινωϊκή Κρήτη το περιστέρι δεν εμφανίζεται συχνά, παρά στο ομοίωμα ιερού της Κνωσσού⁶ και σε δύο σκεύη για σπονδές από το Παλαϊκαστρο και τη Φαιστό αντίστοιχα (ΜΜ Ι και ΙΙ εποχής), τα οποία όμως δεν υπονοούν απαραίτητα και την ύπαρξη θεάς σχετιζόμενης με το περιστέρι αλλά επίδραση από την Ανατολή. Θα τολμούσα μάλιστα να πω ότι απουσιάζουν στοιχεία που να αποδεικνύουν απερίφραστα την ύπαρξη οργανωμένης «θρησκείας» και «θεοτήτων» τουλάχιστον έως το τέλος της ΥΜ Ι εποχής και αυτό, διότι απουσιάζουν οι γραπτές πηγές. Ίσως να γίνονταν κάποιες τελετές σε χώρους υπαίθριους ή στο εσωτερικό οικημάτων, των οποίων τελετών τη σημασία αγνοούμε, αλλά πιθανόν να είχαν αποτροπαϊκή ή άλλου είδους μαγική σημασία. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι μόνο από τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής και από στοιχεία που έχουμε μετά την ΥΜ ΙΙ ή ΥΕ ΙΙ εποχή προκύπτει ότι υπήρχε εκείνη την εποχή θρησκεία και θεοί. Βάσει αυτών θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η εισαγωγή της έγινε από τους Μυκηναίους οι οποίοι συστηματοποίησαν το εμπόριο και την οικονομία.

1. D. Morris, *The art of Ancient Cyprus*, London 1985, σελ. 222 «θα μπορούσαν να είναι περιστέρια»; V. Karageorghis, *The coroplastic art of ancient Cyprus I*, Nicosia 1991, σελ. 158, 162 τα συνδέει με τη μετέπειτα Αφροδίτη.
2. P. Dikaios, *The excavations at Vounous - Bellapais in Cyprus 1931-2*, Oxford 1940, σελ. 95 κ.ε.
3. P. Dikaios, *Les cultes prehistoriques dans l'île de Chypre*, Syria XIII 1932, σελ. 345-354; του ίδιου *Cyprus Museum (Guide)*, Nicosia 1947, σελ. 15 κ.ε.; βλ. επίσης, Α. Πιερίδου, *Κυπριακά τελετουργικά αγγεία*, RDAC 1971, σελ. 21 κ.ε. για κέρνους.
4. Τα ιερά κορυφής επεξεργάστηκε ο B. Rutkowski στο *The cult places of the Aegean*, 1986 και το Petsotas, 1991. Τα οικιακά ιερά η G.C. Gesell στο *Town, Palace and Housecult in Minoan Crete*, 1985.
5. V. Aravantinos-L. Godart-A. Sacconi : *Sui nuovi testi...*, *Atti della Accademia Naz. dei Lincei*, Roma 1995, σελ. 28-29.
6. PM I, 222-3; Irit Ziffer, *The dove allegory in Antiquity*, Eretz Museum, Tel Aviv 1998, σελ. 37 κ.ε.; Bosanquet - Dawkins, *Palaikastro, Excav. 1902-6, 1923 Part I*, 12 Πιν. VI D ; L. Pernier, *Il Palazzo*, 235, εικ. 113, S. Hood, *The arts...* 1978, 141; G.C. Gesell 1985, Cat 69, Πιν. 144.

Από την ΥΜ ή ΥΕ εποχή προέρχονται κάποιες παραστάσεις που δείχνουν ότι το περιστέρι είχε κάποια θρησκευτική σημασία. Αυτές είναι: 1. Τα χρυσά ελάσματα από τους τάφους ΙΙΙ και ΙV των Μυκηνών (τέλος ΜΕ εποχής) που παριστάνουν α) μία γυμνή θεά με ένα ή τρία ιπτάμενα περιστέρια και β)τριμερές ιερό με δύο περιστέρια, 2. Οι σφραγιστικοί δακτύλιοι Φαιστού και Σελλόπουλου με σιγνές Βαιτυλολατρίας και Δενδρολατρίας όπου εμφανίζεται και ιπτάμενο περιστέρι (μόνο στην περίπτωση του δακτυλίου Φαιστού είναι σίγουρα περιστέρι), 3. Ο σφραγιστικός δακτύλιος από τα Δενδρά με παράσταση ιερού εντός του οποίου ίπτανται δύο περιστέρια, 4. Η σφραγίδα από την Κνωσσό με ιερέα που κρατά ως αφιέρωμα/προσφορά ένα περιστέρι και δείχνει κάποια άγνωστη τελετή, 5. Η χάλκινη πλάκα από το σπήλαιο Ψυχρού (ΥΜ Ι-ΙΙΙ), με παράσταση, ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα λατρίας, ενός περιστεριού σε κλαδί προσαρμοσμένο σε διπλό κέρατο. Το περιστέρι αντιπροσωπεύει τα ουράνια στοιχεία της φύσης και 6. Το πτηνό, ίσως περιστέρι, στην «Τοιχογραφία του Αοιδού» του ανακτόρου της Πύλου, χωρίς άμεση θρησκευτική σημασία.⁷

Τέλος -και το σπουδαιότερο- έχουμε κατά την ΥΜ ΙΙΙβ-γ κυρίως, τα γνωστά ειδώλια θεοτήτων με υψωμένα χέρια που βρέθηκαν σε οικιακά ιερά της μινωϊκής Κρήτης και φέρουν στην κεφαλή περιστέρια και είναι : α) Από το ιερό των διπλών πελέκων της Κνωσσού (ΥΜ ΙΙΙ β) το κωδωνόσχημο ειδώλιο θεάς με περιστέρι στην κεφαλή και το ειδώλιο ανδρός που προσφέρει περιστέρι, β)Από το ιερό στα Καννιά δύο παρόμοια ειδώλια και ένα που συνδυάζει όφι και πτηνό (στο λαϊμό), καθώς και τμήματα άλλων.⁸

Η C. Gesell στην εισαγωγή του βιβλίου της για τα οικιακά ιερά⁹, ισχυρίζεται ότι «συχνά εμφανίζονται πτηνά ως σύμβολα σχετιζόμενα με θεές ή ως εξαρτήματα». Σε αυτές τις περιπτώσεις, δηλ. στα ΥΜ ΙΙΙγ ειδώλια θεοτήτων, το πτηνό είναι μάλλον σύμβολο ουράνιας θεότητας σε αντίθεση με τον όφι στα λοιπά ειδώλια -βλ. στην ίδια εργασία του Αλεξίου που προαναφέρθηκε-, ο οποίος δηλώνει χθόνια θεότητα. Και κατά τον Αλεξίου έχουμε εδώ μία τάση μετάβασης από τη Μινωϊκή «θεά της φύσης με πολλά πρόσωπα» σε μία διάσπασή της, που οφείλεται σε επιδράσεις της Μ. Ασίας.¹⁰ Χρονικά την τοποθετεί μετά την έλευση των Μυκηναίων.¹¹ Τα χρυσά ελάσματα των Μυκηνών πράγματι αποδεικνύουν αυτή την επίδραση. Η θεότητα είναι εισηγμένη.

Η περίπτωση των ΥΜ ΙΙΙ κωδωνόσχημων ειδωλίων με περιστέρια είναι λίγο πολύπλοκη. Ίσως θα πρέπει να εξηγηθεί στα πλαίσια του «ανοίγματος» των εμπορικών σχέσεων των Μυκηναίων προς την Ανατολή και την Κύπρο. Συγκεκριμένα κατά την ΥΜ εποχή -δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς- και ίσως κατά το τέλος της, υπήρξε στην Πάφο της Κύπρου ναός αφιερωμένος στην Αφροδίτη-Αστάρτη, σύμφωνα και με την ΥΚ ΙΙΙ επιγραφή από τους Χύτρους «A-ro-to-di-ta». Δεν θα αναφερθώ στα γνωστά περί αυτού του ναού από επιστήμονες, αλλά θα προσπαθήσω να συσχετίσω τα μινωϊκά (ΥΜ ΙΙΙ) ειδώλια με τη λατρεία της Αφροδίτης της Πάφου, η οποία χρονολογικά συμπίπτει. Ο Αλεξίου έφθασε πολύ κοντά στην αλήθεια, με τη διαφορά ότι αποφεύγει αυτόν τον συσχετισμό, παρόλο που παραδέχεται την επίδραση εξ Ανατολής. Και όμως δεν απουσιάζουν οι αποδείξεις.

7. Κατά σειράν βλ. G. Karo, Die Schachtgräber v. Mykene, 1930, 48, a.O. 332; CMS II, 3 αρ. 114, BSA 1974, 218 εικ. 149; CMS I αρ. 191; VEG Kenna, Cretan Seals 1960, Πιν. 11, 293; B. Rutkowski, Cult Places, εικ. σελ. 59; M.L. Lang, Palace of Nestor, Vol. II, 50 Kat. 43 H 6, Πιν. 27 και 125.

8. Στ. Αλεξίου, Η μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών, Κρ. Χρον. 1958, 267 κ.ε.

9. C.G. Gesell, Town, Palace and Housecult in Minoan Crete, SMA Vol. LXVIII, 1985, σελ.3.

10. Σ. Αλεξίου ό.π. σελ 264 κ.ε.

11. ό.π. σελ. 267 κ.ε.

Ο ναός της Πάφου παρουσιάζεται στις εξής παραστάσεις: Σε ρωμαϊκά νομίσματα (Πιν. Va). Από τον Schliemann ταυτίστηκε, ως γνωστόν, με τα ελάσματα των Μυκηνών που παριστάνουν τριμερές ιερό.¹² Πράγματι, οι ανασκαφές του F.G. Maier¹³ αποκάλυψαν στοιχεία ότι κάποιο υπαίθριο ιερό-ναός είχε προϋπάρξει εκεί. Πριν από αυτόν όμως υπήρχε, σύμφωνα με τα ευρήματα, αρχαιότερη λατρεία της θεάς μεθ' υψωμένων χειρών, την οποία ανασυγκρότησαν Κρήτες άποικοι.

Εκτός από αυτά, όμως, έχουμε να προσθέσουμε και κάποια άλλα αποδεικτικά στοιχεία. Σε μινωϊκή σφραγίδα της ΥΜ Πγ εποχής από ιδιωτική συλλογή του εξωτερικού¹⁴ (Πιν. Vβ) παριστάνεται ναός τριμερής με πτηνά επάνω σε κίονες, ο οποίος θα πρέπει να είναι αυτός της Πάφου. Εκτός της ομοιότητάς της με τον ναό των ρωμαϊκών νομισμάτων, στη θύρα προβάλλει θεά με υψωμένα χέρια εκεί που στα νομίσματα έχουμε τον βαίτυλο, απόδειξη επομένως της σχέσης της θεάς αυτού του είδους με την Αφροδίτη. Με αυτό δεν θέλω να σχετίσω και τα άλλα ειδώλια φυσιοκρατικού χαρακτήρα που εμφανίζονται στην Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, τα οποία πιθανόν να παρίσταναν άλλες θεότητες και όχι την «Πέλεια». Ότι πρόκειται περί του ίδιου ναού και στις δύο περιπτώσεις, μας το αποδεικνύουν τα πλήηνα σφραγίσματα που βρέθηκαν το έτος 1970 σε ρωμαϊκή έπαυλη της Πάφου¹⁵. Τα σφραγίσματα Γ α-ε του Πίν. 62 (Πιν. Vγ) χρονολογήθηκαν μεταξύ του 2ου και 1ου αι. π.Χ. και παρουσιάζουν την εικόνα του ναού πριν την ανακατασκευή του που, σύμφωνα με τις πηγές, έγινε περί το 15 π.Χ. και εμφανίζουν ναό με εκπληκτική ομοιότητα προς αυτόν της μινωϊκής σφραγίδας C.M.S X, 270 -βλ. τις κεραιές στη στέγη-. Σε αυτά τα σφραγίσματα, σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι λυχνοστάτες που πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τον ναό, είναι αρχαϊκού τύπου. Ο ναός, που ήταν μάλλον ξύλινος, ανακατασκευάστηκε πολλές φορές ή αλλιώς δέχτηκε σειρά μετατροπών. Όπως και να έχουν τα πράγματα, νομίζω ότι αποδείχτηκε η ύπαρξη ναού ήδη από την ΥΜ Πγ τουλάχιστον εποχή, που κατασκευάστηκε μάλλον από Κρήτες άποικους σύμφωνα με τα συμπεράσματα των ανασκαφών του F.G. Maier. Παρόμοιος ναός δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα σε κρητικό έδαφος.

Ακολούθως θα γίνουν κάποιοι χρονολογικοί συσχετισμοί. Το όνομα Pe-re, που ίσως είναι «Πέλεια» και βρέθηκε σε πινακίδα της Πύλου, και το re-re-vi-jo σε πινακίδα της Θήβας είναι της ΥΕ Πβ εποχής (1300-1230 π.Χ.).

Το ειδώλιο από το ιερό των διπλών πελέκεων της Κνωσού χρονολογήθηκε στην ίδια εποχή, άρα θα πρέπει να παριστάνει την ίδια θεότητα. Η επιγραφή A-ro-ro-di-ta από την Κύπρο χρονολογήθηκε στην ΥΚ ΙΙΙ (1230-1050) εποχή που συμπίπτει -σχεδόν- με την ΥΕ Πγ εποχή. Τα υπόλοιπα ειδώλια με υψωμένα χέρια και πτηνά στην κεφαλή που βρέθηκαν σε οικιακά ιερά της Κρήτης (χαρακτηριστικό είναι ένα από το Γάζι, το υπ' αρ. 9306 στο Μουσείο Ηρακλείου (Πιν. Vδ), το οποίο φέρει στην κεφαλή στέφανο αποτελούμενο από διπλό κέρατο που πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από περιστέρι, στο δε μέσο της κεφαλής προβάλλει κώνος που ίσως υποδηλώνει τον βαίτυλο του ναού της Πάφου, καθότι στο χώρο του βρέθηκε και μνημειώδες διπλό κέρατο) της ΥΕ Πγ επίσης συμπίπτουν. Επομένως από την Κνωσό ξεκίνησε η όλη διαδικασία και διαδόθηκε στην Κύπρο με προσθήκη άλλου ονόματος, για να δηλώσει την εντοπιότητα. Πάντως θα πρέπει να θεωρηθεί η θεότητα ως ουράνια και στις δύο περιπτώσεις και μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί στο ηπειρωτικό έδαφος παρά μόνο στις πινακίδες.

12. H. Schliemann, Mykene 1878, σελ. 180,267,308.

13. F.G. Maier, The Paphian Shrine, Acts of Int.Symp. «The relations...», Nicosia 1979, 230 κ.ε.

14. C.M.S X, 270.

15. I. Μιχαηλίδου-Νικολάου, Ο ναός της Αφροδίτης στα σφραγίσματα της Πάφου, Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν Γ' 1989, σελ. 245-249, και στον Πίν. 62 τα σφραγίσματα Γ α-ε.

Ο Π. Φλουρέντζος σε άρθρο του που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον¹⁶, γράφει: «Παράλληλα με τον παραδοσιακό τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια που κληρονόμησαν οι Κύπριοι από την Κρήτη, αρχίζει να αναπτύσσεται στο νησί και δεύτερος τύπος που θέλει τη θεά γυμνή ή ημίγυμνη με τονισμένα τα γυναικεία χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή προδίδει κάποια ανάμειξη του τύπου της εισηγμένης αυτής θεάς με την εγχώρια κυπριακή θεότητα Ασάρτη - Αφροδίτη». Απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι και μία τετράγωνη σφραγίδα από μάρμαρο του Κυπριακού Μουσείου Λευκωσίας που φέρει παράσταση καθημένης θεάς, η οποία έχει κεφαλή του τύπου της Ασάρτης, κρατά σκήπτρο με πτηνό και φορά μινωϊκή φούστα¹⁷ (Πιν. Vε). Αυτό συμφωνεί και με την ευρεία διάδοση κατά την ύστερη χαλκοκρατία ειδωλίων της γυμνής Ασάρτης και οφείλεται στη Συρία και την επιρροή της στην Κύπρο. Το περιστέρι πάντως στις μεταγενέστερες εποχές καθιερώθηκε ως σύμβολο της θεάς Αφροδίτης.

Η περίπτωση των χρυσών ελασμάτων από τον λακκοειδή τάφο III των Μυκηνών με γυμνή θεά που περιστοιχίζεται από περιστέρια, καθώς και των πέντε άλλων με παράσταση τριμερούς ιερού με περιστέρια στη στέγη από τον ίδιο τάφο και από τον τάφο IV που χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ εποχής, παραμένει δυσεξήγητη, παρόλη την ερμηνεία του Shliemann και άλλων μεταγενεστέρων, και αυτό λόγω της πρωιμότητάς των.

16. Π. Φλουρέντζος, Η θεά με τα υψωμένα χέρια στην Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο, στο περιοδικό «Κυπριακή Αρχαιολογία», Τόμος III, 1994, σελ. 90

17. V.E.G. Kenna, The seal use in Cyprus, BCH 91 (1967), 265, fig.4, 7a.

ΠΙΤΣΑ ΚΕΝΤΗ

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΕΓΚΩΜΗ¹

Εισαγωγή

Ανάμεσα σε πλήθος εκτιμήσεων και απόψεων αναφορικά με την “αξία” της ταφικής πρακτικής στην αρχαιολογική έρευνα, εκείνη που κατά κύριο λόγο γίνεται αποδεκτή από τους περισσότερους ερευνητές είναι ότι οι τάφοι “απαθανατίζουν” συγκεκριμένη συμπεριφορά, η οποία είναι απόρροια του κοινωνικού εποικοδομήματος. Ο άθικτος τάφος παρέχει μοναδικές δυνατότητες προσπέλασης στο πεδίο εφαρμογής αυτής της συμπεριφοράς που έχει παραμείνει αλώβητο αλλά και άγνωστο μέχρι τη στιγμή της παραβίασης του από την αρχαιολογική σκαπάνη. Έχει δε ειπωθεί χαρακτηριστικά πως οι ταφές περιλαμβάνουν περισσότερες πληροφορίες ανά κυβικό μέτρο από οποιαδήποτε άλλα αρχαιολογικά στοιχεία (Crass B., 1991²).

Πρόσφατα στην αρχαιολογική έρευνα έχει αρχίσει να δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάδειξη των δραστηριοτήτων όχι μόνον της κοινωνίας ως συνόλου αλλά και των τρόπων δράσης και κοινωνικής εμπλοκής διακριτών οντοτήτων, ανδρών και γυναικών. Απ’ όλους βέβαια είναι παραδεκτή η δυσχέρεια στην αναγνώριση φύλου μέσω του αρχαιολογικού υλικού³. Εξίσου δύσκολο και περίπλοκο είναι να αποδοθούν στο φύλο ρόλοι και ταυτότητα (Crass, αυτόθι).

Εύστοχα ελέχθη ότι «μέχρι τις δεκαετίες του '70 και του '80 γινόταν μάλλον αποφυλοποίηση του παρελθόντος...» και ότι «η οριστική ιστορία και οι αρχές της κοινωνικής δομής είχαν απορροφηθεί υπέρ ενός υποτιθέμενου κοινού οικολογικού συντελεστή...». Ένας από τους βασικότερους λόγους για τη στάση αυτή ήταν η εκτίμηση ότι το φύλο του δράστη δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικό κατά την έρευνα και ότι οι ερευνητές πίστευαν ότι τις δραστηριότητες της κοινωνίας διεξήγαγαν αμφοτέρωτα τα φύλα (Claassen, 1991). Παρόλον ότι ορισμένοι ίσως αναμένουν “ανδρικά” και “γυναικεία” αντικείμενα να ευρίσκονται αντίστοιχα σε ανδρικές και γυναικείες ταφές, αυτό σίγουρα δεν συμβαίνει πάντα. Μπορεί αντικείμενα να απαντούν, όχι απαραίτητα με την ίδια συχνότητα, αλλά πάντως να ανευρίσκονται σε ταφές αμφοτέρων των φύλων ή και λεγόμενα “ανδρικά” ή “γυναικεία” σε αντίθετου φύλου ταφές. Αλλά είναι σημαντικό και χρήσιμο το **φύλο** να ενσωματωθεί πλέον στο όλο εγχείρημα της έρευνας, διότι, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, η δυνατότητα επιβεβαίωσης δεν αποτελεί το μόνο κριτήριο με το οποίο θεμελιώδη κοινωνικά φαινόμενα, όπως της αναγνώρισης της δράσης των φύλων, γίνονται αποδεκτά στην αρχαιολογία.

1. Το παρόν άρθρο στηρίζεται στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα την κοινωνία της Έγκωμης. Διάλεξη με βάση το ίδιο υλικό δόθηκε από την συγγραφέα στο διεθνές συνέδριο που έλαβε χώραν το 1998 στη Λευκωσία με θέμα “Engendering Aphrodite” και διοργανώθηκε από το Κυπριο-Αμερικανικό Ινστιτούτο Αρχαιολογικής Έρευνας (C.A.A.R.I). Ομολογουμένως προβληματίστηκα κατά πόσον θα έγραφα το άρθρο στην αγγλική, αλλά για διάφορους λόγους προτίμησα τη μητρική μου γλώσσα. Το παρόν πόνημα έχει υποστεί αλλαγές και συμπληρωθεί με περισσότερα ή και νέα βιβλιογραφικά στοιχεία.
2. Crass Barbara A., 1998. Gender and Mortuary Analysis: What can grave goods really tell us?
3. Βλ. Cheryl Claassen, 1991, Gender in Archaeology, στο Anthropology and Archaeology of Women Conference που διεξήχθη στο Appalachian State University, Βόρεια Καρολίνα.
4. Κατ’ αντιπαράβολή προς την αόριστη, αδιευκρίνιστη και γενικόλογη.

Ορισμένες προεκτάσεις των ενδείξεων δράσης των γενών στην κοινωνία πιθανόν να εκφεύγουν της δυνατότητας απόλυτης τεκμηρίωσης, αυτό, όμως, συμβαίνει σε τεράστιο βαθμό στις αρχαιολογικές εκθέσεις που στοχεύουν σε κοινωνιολογικές εμβασύνσεις. Και πάλιν όμως αυτές δεν είναι αστήρικτες, αφού ερείδονται επί αριθμού δεδομένων που συνάγονται από το ίδιο το υλικό. Είναι δε αυτονόητο ότι η υποκειμενική πρόσληψη και ερμηνεία τους παίζει έναν πρόσθετο ρόλο στην προσπάθεια ανασύνθεσης της αρχικής κατάστασης.

Εκτός από την προαναφερθείσα εγγενή δυσχέρεια επισήμανσης στοιχείων που άπτονται του θηλυκού γένους της κοινωνίας, η παραδοσιακή “φοβία” που διακατέχει αρχαιολόγους να συγκεκριμενοποιήσουν πρόσωπα ή να αποτολμήσουν να χαρακτηρίσουν το φύλο μελών ερευνώμενου κοινωνικού συνόλου, παρά το ότι είναι η ασφαλέστερη οδός ερμηνείας, συντηρεί αποστάσεις μεταξύ του αρχαιολογικού υλικού και σημείων του παρελθόντος και της επιστημονικής ερμηνείας που επιχειρείται στο παρόν. Ενώ συχνά υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις ή μαρτυρίες από άλλες περιοχές που ενισχύονται και από εθνογραφικά στοιχεία που τελικά συνιστούν επαρκές υλικό για να τολμήσει κάποιος, φερ’ ειπείν, να αποφανθεί ότι η υφαντική ήταν μάλλον, στο μέγιστο μέρος της διαδικασίας της, γυναικεία εργασία, η ταύτιση δραστηριότητας με φύλο ή η απόδοση συγκεκριμένης εργασίας εντός καθορισμένων πλαισίων σε φύλο εξακολουθούν να παραμένουν για πολλούς επιστημονικό “ταμπού”, από άλλους δε να αντιμετωπίζονται με προκατάληψη.

Η περίπτωση της Έγκωμης

Στην παρούσα προσέγγιση κατεβλήθη προσπάθεια απομάκρυνσης από τη γενίκευση υπερπηδώντας αναστολές που απορρέουν από προκαταλήψεις λόγω φύλου. Μετά από συνοπτική παρουσίαση των τρόπων απεικόνισης της γυναίκας στον σύγχρονο περιβάλλοντα κόσμο με τον οποίο η Κύπρος ερχόταν σε στενή επαφή, στη συνέχεια διαγράφονται άλλοτε αχνά και άλλοτε καθαρότερα η δράση και η υπόσταση του γυναικείου φύλου και τεκμαίρονται κατ’ αρχήν συμπεράσματα και υποθέσεις με βάση στοιχεία και σημαντικές ενδείξεις από το αρχαιολογικό υλικό⁵ των τάφων της Έγκωμης.

Η απεικόνιση της γυναίκας στον σύγχρονο περίγυρο

Ο χώρος της τέχνης που αποτελεί θεμελιώδες εργαλείο στη διερεύνηση διαφόρων τομέων της αρχαιολογικής επιστήμης παρέχει και στην προκειμένη περίπτωση τη δυνατότητα παρατήρησης του περιβάλλοντος κόσμου και οδηγεί σε ορισμένους συλλογισμούς και εκτιμήσεις για τη γυναικεία δράση και θέση, όπως ποικιλόμορφα αποδίδονται από τους καλλιτέχνες. Παρατηρείται, συνεπώς, ότι στην Κρήτη και στη Θήρα την ίδια χρονική περίοδο η γυναικεία μορφή εικονίζεται σε τοιχογραφίες με εντυπωσιακά ενδύματα και κοσμήματα, έχει περίπλοκες κομμώσεις, μαζεύει κρόκους, ιερουργεί. Παρόλον ότι οι τοιχογραφίες⁶ ίσως να μην αντιπροσωπεύουν το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού, εφόσον φαίνεται

5. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί η σπουδή με την οποία στις παλαιές ανασκαφές αντιμετωπίζονταν τα σκελετικά κατάλοιπα. Οι σκελετοί αρκετές φορές δεν αριθμούνται. Κατά συνέπεια η συνάρτησή τους από ευρήματα ήταν αδύνατη και ως εκ τούτου ακόμα και όταν ένας σκελετός ήταν αναγνωρίσιμος ως προς το φύλο, τα συνοδευτικά αντικείμενα έχαναν την ερμηνευτική τους αξία σε σχέση με αυτόν.
6. Αλλά κατά την άποψη του Rehak διδακτικός για τη ζωή και τομείς που ενδιαφέρουν τις γυναίκες και όχι θρησκευτικός ο ρόλος και ο χαρακτήρας των τοιχογραφιών με επίκεντρο τις γυναίκες (βλ. Rehak, P., 1991. *The Aegean Landscape and the body: A new interpretation of the Thera Frescoes*).

να εμπνέονται κυρίως από θρησκευτικές εκδηλώσεις⁷, είναι μία σοβαρή ένδειξη ότι τουλάχιστον ποσοστό γυναικών έπαιξε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή και, αν και δεν αποδεικνύεται ισοδύναμη κοινωνική ισχύς μεταξύ μελών και φύλων, οι εικόνες αυτές δεν μπορούν να υποβάλουν το αντίθετο, αλλά έναν αξιοσημείωτο κοινωνικό ρόλο, έστω ομάδας γυναικών⁸, που δεν μειώνει, όμως, τον ρόλο του γένους. Έχει αναφερθεί ότι σε άλλες περιπτώσεις, όπως εκείνες της Αγίας Ειρήνης και της Τυλίσου ή στο Ακρωτήρι σε διαφορετικά θέματα με συγκεντρώσεις ανδρών και γυναικών η γυναίκα δεν αναδεικνύεται ιδιαίτερος (Κοκκινίδου Δ. και Νικολαΐδου Μ., 1993, 96-123)⁹. Στον μυκηναϊκό κόσμο η θέση της γυναίκας είναι λιγότερο εμφαντική απ' ό,τι στη μινωική Κρήτη και ο ρόλος της, φαινομενικά τουλάχιστον, κρίνεται πιο περιορισμένος. Την βλέπουμε σε διαφορετικές στιγμές της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής, αποχαιρετώντας πολεμιστές, όπως στον ομώνυμο κρατήρα ή θρηνώντας νεκρούς στη σαρκοφάγο της Τανάγρας, αλλά ίσως και ως ιέρεια στα ανακτορικά κέντρα της Τίρυνθας και των Μυκηνών. Είναι προφανές ότι η θέση της γυναίκας επηρεάζεται από τη δομή και την ιεραρχία της κοινωνίας ως όλον.

Οι γυναίκες στην Αίγυπτο απεικονίζονται σε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής και φαίνεται ότι και στη χώρα αυτή η γυναικεία υπόσταση είναι άμεσα συναρτημένη από την οικογενειακή. Οι γυναίκες της ανώτερης και της μεσαίας τάξης ασχολούνται κυρίως με τα του οίκου και της οικογένειας, όχι λόγω κατώτερης κοινωνικής θέσης του γυναικείου φύλου, αλλά ένεκα του παραδοσιακού ρόλου τους¹⁰. Από πλευράς νομοθεσίας η γυναίκα στην Αίγυπτο μάλλον απολάμβανε σχεδόν των ίδιων δικαιωμάτων, όπως το ανδρικό φύλο (Piccione, 1998)¹¹. Πάντως η Αιγυπτία εργαζόταν εκτός και εντός της οικίας και δεν σκέπαζε την κεφαλή, όπως η Σύρια. Και πάλι δεν αποκλείεται, όμως, οι απεικονιζόμενες να μην αποτελούσαν πάντα τον κανόνα για τη θέση της γυναίκας στην Αίγυπτο.

7. Ίσχυε και σε πολύ μεταγενέστερες εποχές, όπως στην αρχαία Ρώμη, όπου οι γυναίκες διατηρούσαν προεξέχουσα θέση στη θρησκευτική ιεραρχία, γεγονός που τους παρείχε ορατή (υπογράμμιση δική μου) θέση στις δημόσιες τελετές. Στην ίδια εποχή και περιοχή επίσης ήταν γεγονός ότι γυναίκες δεν συμμετείχαν ευθέως στις πολιτικές αρχαιρεσίες, χρησιμοποιούσαν όμως τον οικονομικό, κοινωνικό και θρησκευτικό τους ρόλο για να επηρεάσουν πολιτικές αποφάσεις (βλ. Dyson, 1992, 383).

8. Κατά την Ehrenberg (Ehrenberg Margaret, 1989) οι γυναίκες στις μινωικές τοιχογραφίες απεικονίζονται συχνότερα από τους άνδρες, αλλά αυτό και μόνο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη για υψηλή κοινωνική θέση. Η ανωτέρω συγγραφέας επιπρόσθετα επιχειρεί παραλληλισμό της σύγχρονης εικονογραφίας της γυναίκας με προβολή του γυμνού σώματος και του μεγάλου στήθους, που δεν συμβολίζει υψηλή κοινωνική θέση, αλλά υφίσταται προς τέρψην των ανδρικών οφθαλμών.

Επιπλέον, σημασία έχει, πριν καταλήξει κάποιος σε συμπεράσματα να λάβει υπόψιν τον χώρο προέλευσης των τοιχογραφιών, αριθμός των οποίων προέρχεται από τα ανάκτορα και αντανακλά μάλλον την άρχουσα τάξη (σ. 118).

9. Κοκκινίδου Δ, και Νικολαΐδου Μ., 1993, Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου. Προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία, Προϊστορικά αναγνώσματα, Σειρά Αρχαιολογικών Μελετών, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

10. Παράδειγμα είναι η άνοδος στον αιγυπτιακό θρόνο γυναικών συζύγων ή μητέρων των Φαραώ. Η Χατσεψούτ, που έζησε κατά τη 18η δυναστεία, συγκρατάται ανάμεσα στους σπουδαιότερους μονάρχες της Αιγύπτου. Πατέρα της ήταν ο Τούθμωσις 1ος, αλλά κύρια φάση δράσης της ήταν η περίοδος κατά την οποία συμβαίλευσε με τον γιό της Τούθμωση 3ο. Αποφασιστική όπως ήταν, έδωσε στον εαυτό της τον τίτλο του βασιλιά και διέταξε να την παριστάνουν στ' αγάλματα με ανδρική περιβολή και γενειάδα (Καρζή, 1987, 95).

Αυτό είναι ίσως ενδεικτικό για τον ισχυρό χαρακτήρα της αλλά και για την διαφορά μεταξύ της κοινωνικής υπόστασης ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες ακόμα και της άρχουσας τάξης.

11. Piccione, Peter A., 1998, The status of Women in Ancient Egyptian Society.

Στην Έγκωμη το θήλυ γένος αναδεικνύεται κυρίως μέσα από τους τάφους, αφού σε πολύ λίγες περιπτώσεις εκτός των τάφων αντικείμενα αντιπροσωπεύουν τη γυναικεία υπόσταση ή με σιγουριά την ανδρική. Κατά την ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού των τάφων η γυναικεία παρουσία ήταν αισθητή, αν και όχι πάντοτε αδιάσειστα τεκμηριωμένη.

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν στηρίζονται στα ευρήματα των τάφων εκείνων, οι οποίοι σύμφωνα με οστεολογικές μελέτες περιέχουν γυναικείες ταφές¹². Τάφοι, από όλες τις αποστολές που ανέσκαψαν στην Έγκωμη, οι οποίοι, κατά την εκτίμηση των ανασκαφών, περιέχουν γυναικείες ταφές και άλλοι που, σύμφωνα με ισχυρές ενδείξεις, πολύ πιθανόν να φιλοξενούν γυναικείες ταφές, λαμβάνονται επίσης υπόψιν στην παρούσα ανάλυση. Η πλειονότητα των τάφων αυτών ανασκάφηκε από τη σουηδική αποστολή το 1930, ενώ οι υπόλοιποι είναι τάφοι που ανέσκαψαν η γαλλική και η κυπριακή αποστολή.

Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, οι γυναίκες στους τάφους της YEX αλλά και της Κυπρογεωμετρικής περιόδου είναι λιγότερες από τους άνδρες. Η περίπτωση οι άνδρες να ήταν το «πλειοψηφούν» τμήμα της κοινωνίας δεν αποκλείεται, αν ζούσαν, όπως υποδεικνύεται τουλάχιστον, περισσότερο. Ωστόσο, οι γεννήσεις εκτιμάται ότι αναλογικά ήταν οι ίδιες και, επομένως, το ερώτημα γιατί υπερτερούν αριθμητικά οι ανδρικές ταφές παραμένει ακόμη ανοικτό. Στον ίδιο προβληματισμό εντάσσεται και η ερμηνεία του φαινομένου με το ενδεχόμενο της βρεφοκτονίας που αφορούσε τα θήλαα (Mee 1998, από Bright, L., 1995, 40-43). Γιαυτό, όμως, ερείσματα δεν υπάρχουν στο παρόν υλικό, ενώ είναι πιο πιθανόν να υφίστανται άλλοι λόγοι για τη δυσανάλογη παρουσία ανδρών και γυναικών στους YK τάφους (θνησιμότητα κορασίδων και γυναικών, φθορά οστών, ελλιπής κυρίως μελέτη των οστεολογικών καταλοίπων με ανεπαρκή μέσα και ίσως προκατάληψη στην ερμηνευτική προσέγγιση).

Τάφοι με γυναικείες ταφές

Τάφος 11 γ.α.

Λίγα χρόνια μετά την ανασκαφική δραστηριότητα της σουηδικής αποστολής στην Έγκωμη, δηλαδή το 1933, πρώτος ο Fürst και αρκετά αργότερα ο Fischer, μελέτησαν τα σκελετικά λείψανα αριθμού τάφων. Μεταξύ αυτών αρχαιότερος είναι ο τάφος 11 της γαλλικής αποστολής, που ανασκάφηκε το 1934 και ο οποίος χρονολογείται στην MEX III/YK I. Περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων, υπολείμματα οστών εφήβου και ενός παιδιού. Εκτός από αριθμό χανδρών από φαγεντιανή ίσως από περιδέραιο ή βραχιόλι και ένα ορειχάλκινο δακτυλίδι, τα υπόλοιπα ευρήματα αποτελούνται από κεραμική. Ανθρωπολογικές έρευνες οδήγησαν στην αναγνώριση γυναίκας ηλικίας εικοσιπέντε χρόνων¹³, με την οποία πιθανόν να σχετίζεται και το προαναφερθέν περιδέραιο. Η κεραμική του τάφου έχει προσέλευση την συροπαλαιστινιακή ακτή (Schaeffer, 1936, 72). Σε μια τέτοια περίπτωση εγκατάσταση μεμονωμένων ξένων πληθυσμιακών στοιχείων από την προαναφερθείσα περιοχή στην Έγκωμη δεν πρέπει να αποκλεισθεί.

12. Η εικόνα τους παραμένει πάντως ενδεικτική για συμπεράσματα και δεν αποτελεί ακλόνητο υπόβαθρο, εφόσον και οι τάφοι υπόκεινται στους ίδιους κινδύνους, όπως κάθε ανασκαφή και εμπειρικλείουν κατά το μάλλον ή ήττον ανάλογες δυσχέρειες στην προσέγγιση του υλικού. Εδώ δεν τίθενται υπό έλεγχο οι μέθοδοι αναγνώρισης ταφών, κάτι που άλλωστε αφορά πιο ειδικούς.

13. Fischer, 1986, 35, κρανίο υπό το στοιχείο VI.

Τάφος 3 σ.α.

Ένας άλλος τάφος της σουηδικής αποστολής, ο συλημένος τάφος 3, χρονολογείται στην ΥΚ ΠΑ/ΥΚ ΠΒ. Σ' αυτόν υπολογίστηκαν γύρω στις δεκαπέντε ταφές, από τις οποίες ταυτίστηκαν οι δέκα (Fürst, 1933, 32-35, 52-105 και Fischer, 1986). Έξι από αυτές ανήκαν σε άνδρες και τρεις σε γυναίκες. Δύο¹⁴ είναι μη διαγνώσιμης ηλικίας, ενώ η ηλικία μίας υπολογίζεται μεταξύ σαρανταδύο έως σαρανταοκτώ ετών. Στις προαναφερόμενες ταφές περιλαμβάνεται παιδί οκτώ ετών. Παρόλον ότι ο τάφος είχε συληθεί, αριθμός ευρημάτων ανευρέθηκε σε κόγχη σε αδιατάρακτο στρώμα που χρονολογείται στην ΥΚ ΠΑ, πρόωμη περίοδο του τάφου. Στο ίδιο στρώμα γυναικείο ειδώλιο με επίπεδη κεφαλή, μεγάλα αυτιά, κυκλικούς επίθετους οφθαλμούς και έντονα σχεδιασμένο αιδοίο που ανευρέθηκε στην ίδια περιοχή μαζί με χρυσές χάνδρες και δακτυλίδια, υποδεικνύει γυναικεία ταφή. Αφ' ής στιγμής οι οστεολογικές παρατηρήσεις επίσης υποστηρίζουν την ύπαρξη γυναικείας ταφής, μία από αυτές πρέπει να ανήκε στην ανωτέρω περίοδο.

Οι κάτοχοι των προαναφερθέντων ευρημάτων δεν στερούντο των στερεότυπων χρυσών κοσμημάτων και των μικροαντικειμένων που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες ταφές της περιόδου. Ωστόσο, το σύνολο δεν περιλαμβάνει κάτι το εξαιρετικό που να υποδεικνύει εξέχουσα κοινωνική θέση. Η ομοιογένεια εξάλλου των ευρημάτων αντανάκλα μάλλον την ισοδύναμη κοινωνική σχέση ανάμεσα στους κατόχους του τάφου ή την συνάφεια ανάμεσα στην κοινωνική θέση και την καταγωγή των νεκρών.

Η τελευταία εκτίμηση ενισχύεται από την ύπαρξη παιδικής ταφής στον ίδιο τάφο, γεγονός που υποβάλλει και το είδος των δεσμών ανάμεσα στους νεκρούς.

Τάφος 18 σ.α.

Ο τάφος 18 χρονολογείται στην ΥΚ ΙΙΓ και θεωρείται από τους πλουσιότερους τάφους που ανακάλυψε η σουηδική αποστολή. Από τις δώδεκα ταφές του τάφου αναγνωρίστηκαν τρεις. Ανθρωπολογικές έρευνες απέδειξαν ότι η εφημερία που δόθηκε από τους ανασκαφείς ήταν σωστή, όταν δηλαδή, με βάση τα ευρήματα υπέθεσαν ότι τουλάχιστον ο σκελετός Π (FCE 43) ανήκε πιθανότατα σε γυναίκα, που, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των ειδικών, ήταν ηλικίας τριάντα έως τριανταέξι ετών. Περαιτέρω, ο Fürst¹⁵ είχε αναγνωρίσει έναν ακόμα γυναικείο σκελετό¹⁶ αδιάγνωστης ηλικίας, ενώ τρίτος ανήκε σε άνδρα. Το γεγονός ότι ο τάφος ήταν άθικτος δίνει την ευκαιρία της παρατήρησης των ευρημάτων που συνδέονται με τη γυναικεία ταφή. Τα ευρήματα αυτά περιλαμβάνουν χρυσό διάδημα και επιστόμιο, χρυσά κοσμήματα, όπως ενώτια, περιδέραιο, δακτύλιους στα δάκτυλα των ποδιών, ορειχάλκινο καθρέπτη, ορειχάλκινα περισφύρια και ελεφάντινη πυξίδα που βρέθηκε στο στήθος της νεκρής. Ο ορειχάλκινος καθρέπτης και οι πυξίδες είναι εν τέλει πολύ βοηθητικά στην προσπάθεια ταύτισης του φύλου των σκελετών και για άλλες περιπτώσεις, εφόσον τα ίδια αντικείμενα έχουν ανευρεθεί και σε γυναικείες ταφές εκτός της Κύπρου, όπως για παράδειγμα σε ΥΜ ΙΙΑ2 τάφο στις Αρχάνες στην Κρήτη, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο της Περατής στην Αττική και αλλού.

Έρευνες έδειξαν ότι στον μινωικό και μυκηναϊκό κόσμο τα περισφύρια είναι σύμβολα υψηλής κοινωνικής καταγωγής ή έχουν σχέση με την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων ή τελετουργιών (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, 1986). Η συνύπαρξή τους εδώ με τα υπόλοιπα ευρήματα ενισχύει τις προηγούμε-

14. FCE 1, FCE 3 (Fürst, 1933)

15. Fürst, 1933, 46, 52-105.

16. FCE 44.

νες ενδείξεις για την υψηλή θέση της εν λόγω γυναίκας στην κοινωνική ιεραρχία, σχέση η οποία μπορεί να είναι αυτοφυής λόγω του ρόλου, της ιδιότητάς της ή, στην προκειμένη περίπτωση, να προέρχεται μέσω της κοινωνικής ισχύος και υπόστασης του άνδρα¹⁷ ή της οικογενειακής της καταγωγής. Ο τάφος 18 περιείχε και μεγάλο αριθμό μυκηναϊκών κρατήρων εικονογραφικού ρυθμού, ευρήματα ενδεικτικά αξιοσημείωτης οικονομικής επιφάνειας¹⁸. Ακόμα πιο αξιόλογο από σημειοδοτικής πλευράς είναι το ορειχάλκινο ξίφος τύπου Naue II που ανευρέθηκε σε διαγώνια θέση επί του θώρακος του ανδρικού σκελετού στο ίδιο ταφικό στρώμα. Είναι προφανές ότι επρόκειτο για πολεμιστή που είχε ταφεί με την πανοπλία του, γιατί, εκτός από αυτό, σε παρακείμενο σημείο ανευρέθηκαν ζεύγος ορειχάλκινων κνημίδων και κράνος. Η σχέση με τον αιγαιακό χώρο υπογραμμίζεται και από την ανεύρεση περιδέριου που αποτελείτο από ψήφους σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας, μοτίβου καθαρά αιγαιακού¹⁹.

Τάφος 5 γ.α. (1949)

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τάφος 5 της γαλλικής αποστολής που χρονολογείται στην ΥΚ ΙΒ/ΥΚ ΙΙΓ. Το σύνολο των ταφών ανέρχεται γύρω στις πενήντα πέντε. Ο Fischer ανάμεσά τους διέκρινε τρεις ταφές γυναικών ηλικίας από εικοσιτεσσάρων έως τριάντα ετών. 'Άλλη μία φορά ορειχάλκινος καθρέπτης και εγχάρακτη ελεφάντινη περόνη φάνηκε ότι σχετίζονται με γυναικεία ταφή. 'Ένα από τα κρανία των γυναικών είχε παραμορφωθεί τεχνητά, ίσως με τη χρήση κεφαλόδεσμων, κατά την εφηβεία (Fischer, 1986, 20). Αξίζει να σημειωθεί ότι στα πόδια μίας των γυναικών ακουμπούσε ένα παιδί. Από αυτές μόνο μία κατέστη δυνατόν να ταυτιστεί μετά από παρατήρηση φωτογραφίας της ανασκαφής, για να συσχετισθεί στη συνέχεια με κτερίσματα. Πρόκειται για τον γυναικείο σκελετό υπό το στοιχείο SEAA 3 στο τέταρτο ταφικό στρώμα, που χρονολογείται στην ΥΚ ΙΙΙΒ²⁰. Ευρήματα όπως τα φιαλίδια από φαγεντιανή σε σχήμα καρπού ροιάς, τα στελέχη αδραχιτών, τα σφονδύλια που βρέθηκαν παραπλεύρως των τεσσάρων σκελετών, οδήγησαν τον Schaeffer στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για γυναικείες ταφές. Ιγδία, υπεροι και σφονδύλια επίσης στη βόρεια περιοχή του τάφου ήταν για τον ίδιο ενδείξεις ότι και εκεί υπήρχαν γυναικείες ταφές. Ο σεβασμός κατά τη διάρκεια των δευτερευουσών ταφών και η ομοιογένεια του υλικού του τάφου εισηγούνται ότι ο τάφος 5 ήταν οικογενειακός και ότι χρησιμοποιήθηκε για πολλές γενεές (Schaeffer, 1952, 220). Εάν όντως συνέβαινε αυτό, η παιδική ταφή, όπως και στην περίπτωση του τάφου 3 (βλ. ανωτέρω σελ. 5), αποτελεί περαιτέρω ένδειξη που ενισχύει την σχηματισθείσα ήδη εντύπωση για ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς στην κοινωνία της Έγκωμης. Εκτός της ανωτέρω ερμηνείας, μία άλλη δεύτερη είναι ότι η ποσότητα των χρυσών κοσμημάτων στον παρόντα τάφο δεν είναι αντιπροσωπευτική του συνήθους πλούτου των σύγχρονων ταφών (Keswani, 1989, 412). Φαίνεται, όμως, σωστή η εκτίμηση του ανασκαφέα ότι κατά την επαναχρησιμοποίηση του τάφου επεδείχθη ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να μην προκληθεί ζημιά στα εύθραυστα αντικείμενα, σεβασμός που ίσως συναρτάται από σχέση μεταξύ των πρώτων και των μεταγενέστερων νεκρών.

17. Στη βιβλιοκρισία του Κορρέ για το έργο του Müller Karpe με θέμα τις γυναίκες του αρχαίου κόσμου, γίνεται επίσης μνεία στην αναγνώριση της θέσης της γυναίκας μέσω της κοινωνικής αξίας του άνδρα (Κορρές, 1988, 216).

18. Η κοινωνική αξία της κεραμεικής εικονογραφικού ρυθμού ανάγεται στην εποχή των πρωτοεισαχθέντων από τον ελλαδικό χώρο μυκηναϊκών αγγείων τα οποία τύγχαναν μεγάλης εκτίμησης ανάμεσα στους κατοίκους της νήσου και που ήταν ίσως η κύρια αιτία για τη συρρίκνωση των παραδοσιακών κυπριακών τύπων. Η προτίμηση των εικονογραφημένων αγγείων οδήγησε και στην εντόπια παραγωγή κεραμεικής συγγενούς τεχνολογίας που επεκράτησε ποσοτικά άλλων τύπων (βλ. και Steel L., 1998 για την επίδραση της εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμεικής στην κοινωνία).

19. Βλ. και Δανιηλίδου, 1998, για την καταγωγή του μοτίβου της οκτώσχημης ασπίδας.

20. Fischer, 1986, 37 από SCE IV, ID, 698, 829.

Τάφος 11 σ.α.

Ο τάφος 11 της σουηδικής αποστολής κατασκευάστηκε την ΥΚ ΙΙ και χρησιμοποιήθηκε έως το τέλος της ίδιας περιόδου. Περιείχε γύρω στις είκοσι μία ταφές²¹. Τρεις αναγνωρίστηκαν ως γυναικείες και μία ως πιθανόν γυναικεία. Η ηλικία της νεότερης κυμαίνεται από δεκαοκτώ έως εικοσιτεσσάρων ετών, ενώ η μεγαλύτερη ήταν σαράντα οκτώ ετών. Οι άλλες δύο είναι τριάντα δύο και τριάντα τριών ετών. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν χρυσά ενώτια και σφηκωτήρες, δύο ελεφάντινες πυξίδες και αυγό στρουθοκαμήλου και πιθανόν να σχετίζονται με γυναικείες ταφές²².

Τάφος 10 σ.α.

Ο τάφος 10 (σ.α.) χρονολογείται από τα μέσα της ΥΚ ΙΙ μέχρι και την ΥΚ ΙΙΙΑ. Περιλαμβάνει μία αναγνωρισμένη γυναικεία ταφή (FCE 33) και δύο ταφές παιδιών ηλικίας έξι έως επτά ετών. Έξι άλλοι σκελετοί αναγνωρίστηκαν ως ανδρικοί. Δύο σφονδύλια από το ίδιο στρώμα σχετίζονται μάλλον με γυναικείο σκελετό της ΥΚ ΙΙΙΓ, με τον οποίο συνδέεται επίσης ενώτιο ημισεληνοειδούς σχήματος και ελεφάντινος δίσκος. Η απουσία κρατήρων εικονογραφικού ρυθμού, η απλότητα και η λιτότητα των ευρημάτων υποδεικνύουν χαμηλή κοινωνική υπόσταση των νεκρών, της γυναικείας συμπεριλαμβανομένης.

Τάφος 6 σ.α.

Ο τάφος 6 της σουηδικής αποστολής κατασκευάστηκε την ΥΚ ΙΙΓ και χρησιμοποιήθηκε έως και την ΥΚ ΙΙΙ. Αποτελείται από δύο θαλάμους, τον Α και Β. Ο θάλαμος Β στον δρόμο του τάφου εκτιμάται ότι περιείχε έξι ταφές²³. Ο θάλαμος Α περιείχε δεκατρείς έως δεκαπέντε ταφές. Οι ανασκαφείς υπολόγισαν ότι οι νεκροί είχαν ταφεί σε καθήμενη στάση, γεγονός που υποδήλωνε ευρύ φάσμα επιλογών στην έκφραση της ταφικής συμπεριφοράς (και Keswani, 1989, 495-7). Όπως στον τάφο 11 της ίδιας αποστολής, και εδώ η πλειονότητα των ευρημάτων προέρχεται από τα ταφικά στρώματα της ΥΚ ΙΙΓ. Μεταγενέστερο στρώμα περιείχε ένα μόνο σκελετό. Οι Furst και Fischer αναγνώρισαν δύο γυναικείους σκελετούς που ανήκαν μάλλον στην πρώιμη ταφική περίοδο. Ένας από αυτούς ήταν τριανταέξι ετών και ο άλλος άγνωστης ηλικίας. Τρίτος θεωρείται, όχι χωρίς επιφύλαξη, γυναικείος, επίσης αδιάγνωστης ηλικίας.

Στο νοτιοανατολικό τοίχωμα του τάφου (SCE I, 1934), βρέθηκε λίθινο ιγδίο και κοντά σ' αυτό λίθινος ύπερος και σφονδύλια που πιθανόν να υποδεικνύουν ότι στο σημείο αυτό είχε ταφεί γυναίκα²⁴. Δεύτερο ιγδίο ανευρέθηκε στη βόρεια πλευρά του τάφου δίπλα από άλλο λίθινο αγγείο.

Ο τρόπος ταφής σε καθήμενη στάση ίσως να σχετίζεται με την κοινωνική ή και φυλετική καταγωγή των νεκρών, ενώ η συνεχής χρήση του τάφου και οι πολλαπλές και επάλληλες ταφές αφήνουν λίγα ή καθόλου περιθώρια στην ανάδειξη κάποιου εξ αυτών. Επομένως, φαίνεται ότι οι νεκροί και οι γυναί-

21. Ο αριθμός δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένος λόγω της φθοράς και διατάραξης των σκελετικών καταλοίπων.

22. Σε θέσεις της Συρίας και Παλαιστίνης έχει επίσης παρατηρηθεί ότι τα αυγά στρουθοκαμήλου συνδέονται με γυναικείες ταφές (βλ. A. Caubet, A., 1983).

23. Οι ανασκαφείς υπέθεσαν ότι επρόκειτο για οστεοφυλάκιο ή για άτομα που για κάποιο λόγο δεν έπρεπε να ταφούν στον ίδιο χώρο με τους υπόλοιπους.

24. Περιπτώσεις χαρακτηρισμένων από ανασκαφείς γυναικείων ταφών που είχαν ανάμεσα στα κτερίσματά τους και λίθινα ιγδία (Π. Κέντη, 1999, αδημοσίευτη διατριβή). Φαίνεται ότι ως κτερίσματα ενδεικτικά γυναικείας ταφής θεωρούν οι ανασκαφείς της σουηδικής αποστολής αλλά και της γαλλικής τα σφονδύλια.

κες ανάμεσα σ' αυτούς, δεν κατήγοντο από εξεχόντως εύπορη οικογένεια. Τα ευρήματα εισηγούνται σχετικά μέτρια οικονομική δυνατότητα, παρά την ανεύρεση αργυρών βραχιολιών και χανδρών από φαγεντιανή, αντανακλώντας την αλλαγή στην εκπνέουσα φάση της ΥΚ ΙΙΙ με μείωση σε ορισμένα είδη κτερισμάτων και διαφοροποίησή τους σε σχέση με την ακμή της ΥΚ ΙΙ. Βάσει αυτών με επιφύλαξη μπορεί να λεχθεί ότι ανάμεσα στις ασχολίες και των γυναικών του παρόντος τάφου ήταν η υφαντική και το άλεσμα διαφόρων υλικών²⁵.

Τάφοι με ενδείξεις για ύπαρξη γυναικείων ταφών

Αρκετοί άλλοι τάφοι εκτός των προαναφερομένων, περιείχαν ενδείξεις για 'φιλοξενία' γυναικείων ταφών. Παρατίθεται κατωτέρω δείγμα τέτοιων τάφων, το περιεχόμενο των οποίων συμβάλλει στην ανασύνθεση της κοινωνικής δομής της 'Εγκωμης και, ιδιαίτερα, στην αξιολόγηση της θέσης της γυναίκας σ' αυτήν κατά την 'Υστερη Εποχή του Χαλκού.

Τάφος 19 σ.α.

Ο τάφος 19 της σουηδικής αποστολής κατασκευάστηκε την ΥΚ Ι και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την ΥΚ ΙΙ. Περιείχε έξι σκελετούς στο ανώτερο στρώμα και έντεκα στο κατώτερο. Ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη γυναικείας ταφής είναι ο ορειχάλκινος καθρέπτης με ελεφάντινη λαβή σε μορφή γυναίκας με τα χέρια κάτω από το στήθος. Επιπρόσθετα, δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια, σφονδύλια, ιγδία και ύπεροι ενδυναμώνουν την ανωτέρω υπόθεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ύπερος και το ιγδίο μαζί με τον ορειχάλκينو καθρέπτη ανακαλύφθηκαν δίπλα από τον ίδιο σκελετό. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι ότι το λίθινο πινάκιο ή ιγδίο, που ήταν διακοσμημένο με κεφαλή ταύρου, ανευρέθηκε στο δάπεδο, απ' όπου επίσης προήλθε κεφαλή σκήπτρου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι κεφαλές σκήπτρων είναι αντικείμενα γοήτρου, εφόσον συνδέονται με ιερατικά καθήκοντα ή θρησκευτικές τελετές. Το λίθινο πινάκιο με την κεφαλή ταύρου εξυπηρετούσε ίσως τελετουργικούς σκοπούς. Εάν αυτά τα αντικείμενα σχετίζονται με γυναικεία ταφή, ίσως τότε η ίδια γυναίκα να ασκούσε ανάλογα καθήκοντα, όπως εξάλλου συνέβαινε και στα γειτονικά συστήματα.

Τάφος 14 σ.α.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο λακκοειδής τάφος 14 της ανωτέρω αποστολής περιείχε τρεις ταφές. Μία ανήκε σε γυναίκα και δύο άλλες σε παιδιά. Τα κεφάλια των παιδιών ακουμπούσαν στους μηρούς της γυναίκας. Τα αντικείμενα είχαν τοποθετηθεί γύρω από το κεφάλι και το άνω μέρος του σώματος της γυναίκας. Γύρω από τον λαιμό της σώζονταν τα υπολείμματα περιδέλαιου από χρυσές ψήφους και ψήφους από φαγεντιανή. Το περιεχόμενο των τάφων περιλαμβάνει λίθινο πινάκιο ή ιγδίο και ύπερο και επίσης οστέινο εργαλείο από πλευρά ζώου που, σύμφωνα με την ερμηνεία του ανασκαφέα, χρησίμευε στο γνάστιμα των αγγείων. Η σχέση της κεραμικής με τις γυναίκες είναι μέχρι τις μέρες μας ορατή στα μικρά χωριά του Τροόδους (Φοινί, Αγ. Δημήτρη, Καμινάρια)²⁶, που διεφύλαξαν την παρά-

25. Παρόλον ότι ο Fischer (Fischer, 1986, 37) σημειώνει ότι τα ευρήματα δεν μπορούν να αποδοθούν σε σκελετούς επειδή αυτοί δεν ήταν αριθμημένοι, οι ανωτέρω συσχετισμοί, σε περιπτώσεις σαν κι αυτή έγιναν με βάση το σχεδιάγραμμα των τάφων και των περιεχομένων τους.

26. Βλ. και Κέντη Π., 1986.

δοση της αγγειοπλαστικής²⁷. Αν το προαναφερόμενο οστέινο εργαλείο πραγματικά χρησιμοποιήθηκε στην τελική επεξεργασία της επιφάνειας αγγείων, τότε στην σπάνια αυτή περίπτωση τα υπάρχοντα στοιχεία υποβάλλουν ότι η αγγειοπλαστική ήταν τομέας στον οποίο επιδίδονταν γυναίκες (βλ. και Kenneth E. Sassaman, *Gender and technology at the Archaic-Woodland "Transition"*, Prehistory Press, 1992, ed. Cheryl Claassen).

Παρόλον ότι μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν για τους δεσμούς ανάμεσα στους τρεις νεκρούς, η μεγαλύτερη πιθανότητα είναι ότι επρόκειτο για μέλη της ίδιας οικογένειας, ίσως τα ίδια τα παιδιά της ανωτέρω γυναίκας.

Τάφος 16 σ.α.

Ο λακκοειδής τάφος 16 της ΥΚ ΙΙΙ περιείχε δύο ταφές. Οι ανασκαφείς εκτιμούν ότι μία τουλάχιστον ανήκε σε γυναίκα. Ανάμεσα στα κτερίσματα περιλαμβάνεται ελεφάντινο κτένι με δόντια και στις δύο πλευρές. Είναι φθαρμένο, ένδειξη ότι πρόκειται για το προσωπικό κτένι της νεκρής. Δύο άλλα ευρήματα, όπως λίθινο ιγδίο και ύπερος ενισχύουν την υπόθεση ότι τουλάχιστον ένας από τους σκελετούς ανήκε σε γυναίκα.

Τάφος 4 κ.α.

Ο Δίκαιος έφερε στο φως κατά την ανασκαφή του τετραγώνου 4Δ τον λακκοειδή τάφο 4 στο Επίπεδο ΙΙΒ που χρονολογείται στην ΥΚ ΙΙΑ2. Κατά την εκτίμηση του ίδιου, ο σκελετός που ανευρέθηκε σε ύπτια θέση ανήκε σε γυναίκα. Δίπλα από αυτήν ανευρέθηκαν τα σκελετικά λείψανα παιδιού που τάφηκε ταυτόχρονα με τη γυναίκα. Ο ανασκαφέας συμπέρανε ότι πρόκειται μάλλον για μητέρα και παιδί που απέθαναν ταυτόχρονα (Δίκαιος, 1971, 432). Ευρήματα δεν αναφέρονται πλην ενός περιδέριου από φαγεντιανή στον λαιμό του νηπίου.

Ενδεικτικά ευρήματα από άλλους τάφους της Έγκωμης

Παρόλον ότι οι τάφοι της βρετανικής αποστολής δεν έτυχαν της δέουσας επιστημονικής προσοχής κατά τη δημοσίευσή τους, είναι δυνατόν να διακριθούν ανάμεσα στα ευρήματά τους ενδιαφέροντα αντικείμενα που πιθανόν να συνδέονται με γυναικείες ταφές. Ως τέτοιο μπορεί να θεωρηθεί το χρυσό περιάλπτο με την τεχνική της κοκκίδωσης σε σχήμα καρπού ροιάς που βρέθηκε στον τάφο 67. Την ίδια εξάλλου αναγωγή, δηλαδή σε γυναικείες ταφές, προκαλούν επίσης τα φιαλίδια από φαγεντιανή στο ίδιο σχήμα που ανακαλύφθηκαν στους τάφους 5 (γ.α.), 66 (β.α.) και 18 (σ.α.), αφού όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, δύο από αυτούς περιείχαν γυναικείες ταφές. Ο τάφος 19 (β.α.) της ΥΚ ΙΙ περιείχε μεγάλο αριθμό χρυσών κοσμημάτων που δείχνουν αξιόλογη οικονομική δυνατότητα των κατόχων του και ανάλογο κοινωνικό επίπεδο. Την ίδια εντύπωση ενισχύει η ανεύρεση ρυτού από φαγεντιανή σε σχήμα γυναικείας κεφαλής αλλά ταυτόχρονα υποδεικνύει παρουσία γυναικείας ταφής και συνάφεια με ιερατικά καθήκοντα. Ο τάφος 95 (β.α.) περιελάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, χρυσά ενώτια σε σχήμα γυναικείας μορφής με τα χέρια σταυρωμένα, ένδειξη γυναικείας ταφής.

27. Σήμερα συναντούμε μόνον γυναίκες αγγειοπλάστριες στα χωριά του Τροόδου αλλά σύμφωνα με την London (1987, 68) υπήρχαν και άνδρες κεραμίστες προ πεντηκονταετίας.

Συμπεράσματα

Σε όλες τις περιόδους της 'Υστερης Εποχής του Χαλκού το κύριο χαρακτηριστικό κατά την έρευνα των τάφων ήταν η πλειονότητα των ανδρικών ταφών. Στατιστικά, φαίνεται ότι οι ανδρικές ταφές είναι διπλάσιες των γυναικείων και των παιδικών. Η δυσαναλογία αποδίδεται από τον Fischer στα κριτήρια που εφαρμόζονται για τον καθορισμό του φύλου ή και στο ενδεχόμενο τα κρανία των ανδρών να ήταν ισχυρότερα από τα γυναικεία ή τα παιδικά και, επομένως, να διατηρούνται καλύτερα (Fischer, 1986, 12). Επιπρόσθετα, έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα οι τεχνικές μέθοδοι που εφαρμόστηκαν, που, ενδεχομένως, να μην ήταν οι καταλληλότερες για ασφαλή και εγκυρότερα αποτελέσματα των οστεολογικών ερευνών.

Η έρευνα υπέδειξε ότι αναφορικά με τους αδιάγνωστους ως προς το φύλο σκελετούς μπορεί με επιφύλαξη να λεχθεί ότι ορισμένα είδη ευρημάτων υποδηλώνουν ή συνάδουν με γυναικείες ταφές. Αυτά συνίστανται κυρίως από εκείνα που σχετίζονται με επιβεβαιωμένες γυναικείες ταφές, όπως οι ορειχάλκινοι καθρέπτες με απλές ή ανάγλυφες λαβές και οι κτένες, τα σφονδύλια ή στελέχη αδραχιτών, τα ταυρόσχημα ή περίτεχνα ενώτια, τα περιάπτα ή τα φιαλίδια σε σχήμα καρπού ροιάς και λιγότερο τα λίθινα ιγδία και οι ύπεροι. Άλλη κατηγορία είναι τα λατρευτικά ή τελετουργικά σκεύη, όπως τα ρυτά σε σχήμα γυναικείας κεφαλής και τα πήλινα γυναικεία ειδώλια ή οι κουροτρόφοι που ανευρίσκονται ανάμεσα στα ευρήματα αρκετών τάφων. Αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως αξίωμα, αφ' ης στιγμής έχει παρατηρηθεί ότι 'ανδρικά' αντικείμενα, όπως μαχαίρια ή εγχειρίδια έχουν ανευρεθεί σε σχέση με γυναικείες ταφές σε πρωιμότερους τάφους, για παράδειγμα στη Λάπηθο (Keswani, 1989). Ως εκ τούτου, το αντίστροφο ίσως συμβαίνει σε περιπτώσεις ανδρικών ταφών.

Εκ της ανωτέρω ανάλυσης γίνεται αντιληπτό ότι η θέση της γυναίκας και η οικονομική ανάπτυξη είναι αλληλένδετα. Το οικονομικό σύστημα ασκεί σημαντική επίδραση και σε μεγάλο βαθμό καθορίζει τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων.

Στην MEX III/YK I η γυναίκα, όπως και η κοινωνία ως σύνολο, δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς στους τάφους. Ωστόσο, διαφαίνεται ότι το οικονομικό επίπεδο είναι σχετικά χαμηλό. Συναλλαγές γίνονται, αλλά περιορισμένα. Η εκμετάλλευση του χαλκού είναι ένας από τους οικονομικούς τομείς που δεν έχει ακόμα φθάσει στην πλήρη αξιοποίησή του. Η Έγκωμη είναι ακόμα ένας μικρός οικισμός.

Κατά την ίδια περίοδο και την YK I η διάρκεια ζωής των γυναικών είναι σύντομη. Η ηλικία τους έφθανε κατά μέσον όρο μέχρι το τριακοστό πρώτο έτος, ενώ των ανδρών ήταν σημαντικά μεγαλύτερη, αφού επιβίωναν μέχρι και δέκα χρόνια περισσότερο (Fischer, 1986 12). Τα παρόντα δεδομένα εισηγούνται ότι αυτό δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο, αφού υψηλό επίπεδο θνησιμότητας παρατηρείται καθόλη την YEX. Τα αίτια έχουν σχέση με την οικονομική και την πολιτισμική εξέλιξη της κοινωνίας και τις πολιτικές συνθήκες κατά την ίδια περίοδο ως επίσης και με την οικογενειακή κατάσταση του ίδιου του νεκρού. Ο τοκετός και οι επιπλοκές κατά και μετά την εγκυμοσύνη είναι επίσης συντελεστές στην υψηλή θνησιμότητα των νεαρών γυναικών.

Σύγκριση που πραγματοποίησε ο Fischer μεταξύ των φτωχότερων τάφων του Αγ. Ιακώβου και των πλουσιότερων τάφων της Έγκωμης έδειξε ότι υφίσταται καταφατική σχέση ανάμεσα στον πλούτο και την τερηδόνια. Σχετικές μελέτες έδειξαν επίσης ότι ο πληθυσμός και οι γυναίκες υπέφεραν από πολλές οδοντοπάθειες και επιπλοκές από αυτές. Συχνά τη ζωή τους συνόδευαν δυνατός πόνος και δυσφορία (Fischer, 1986, 10-11).

Τα ταφικά ευρήματα υποδεικνύουν διακρίσεις ανάμεσα σε σύγχρονους τάφους που αφορούν κυρίως την οικονομική και κοινωνική υπόσταση των κατόχων τους. Η ηλικία και η θέση της γυναίκας στην οικογένεια πρέπει να είχε αντίκτυπο ανάλογα και στην κοινωνική της θέση. Η μητρότητα και ο αριθμός παιδιών που ανέτρεφε και πρόσφερε τελικά στην κοινωνία υπήρξαν σημαντικοί παράγοντες για τον σεβασμό και την αναγνώριση και ως εκ τούτου τη βελτίωση της 'δυνατότητάς' της για συναλλαγή και συμμετοχή στα κοινωνικά δρώμενα. Η κουροτρόφος ανευρίσκεται σε αρκετούς τάφους της Έγκωμης ως συνέχεια της προϊστορικής αντίληψης και αναγωγής της ιδεολογίας της γονιμότητας και της παραγωγής σε κεντρικό άξονα της θρησκευτικής ιδεολογίας.

Η φιλαρέσκεια και το ενδιαφέρον για την προσωπική και κοινωνική της εικόνα είναι εμφανή στην πλειονότητα των ταφικών συνόλων που περιέχουν γυναικείες ταφές, όπως εισηγούνται οι ορειχάλκινοι καθρέπτες και τα κοσμήματα. Γυναίκες οιασδήποτε περιόδου και κοινωνικής προέλευσης συνοδεύονται από σφονδύλια, κοσμοούνται από λίγα ή περισσότερα, χρυσά κυρίως, κοσμήματα και κοσμήματα από φαγεντιανή, ενώ λιγότερο συχνά από αργυρά ή ορειχάλκινα, απλά ή περίτεχνα καθώς και από κυλινδρικές ή ορθογώνιες ελεφάντινες πυξίδες. Η ορθογώνια ελεφάντινη πυξίδα από τον τάφο 58 (β.α.), περίφημη για την εγχάρακτη παράσταση που φέρει, συνήθως ερμηνεύεται ως κιβώτιο παιγνίου. Παρόλον ότι αυτό δεν αποκλείεται, το μέγεθος του αντικειμένου θεωρείται από μερικούς μικρό για την ως άνω χρήση και πιστεύεται ότι ήταν ομοίωμα 'σκακιέρας'. Είτε ως πυξίδα είτε ως κιβώτιο παιγνίου²⁸ ή ομοίωμα σκακιέρας η σχέση του με γυναικεία ταφή στον προαναφερθέντα τάφο δεν είναι απίθανη, αφού παρόμοιο αντικείμενο χρησιμοποιείτο από την βασίλισσα Χατασού (Exc.1896, 31), συνάφεια που υποδηλώνει την υψηλή κοινωνική καταγωγή του/της κατόχου του. 'Ότι ο παρών τάφος φιλοξένησε άτομα σημαντικής κοινωνικής προέλευσης, επιρρωννύει και η ανεύρεση του ορειχάλκινου τρίποδα που δυφαινεί σχέση του κατόχου του με ιερατικά ή θρησκευτικά ζητήματα.

Εν κατακλείδι, τα ευρήματα των τάφων της πρώτης κατηγορίας που περιέχουν επιβεβαιωμένες γυναικείες ταφές εισηγούνται ότι μεταξύ των δραστηριοτήτων των γυναικών η υφαντική²⁹ υπήρξε η πλέον διαδεδομένη³⁰. Εξίσου σημαντικές υπήρξαν η τροφοπαρασκευή, η θραύση και η κονιοροποίηση υλικών ορυκτών και βοτάνων για την παραγωγή χρωμάτων, βαφών και άλλων παρασκευασμάτων ίσως καλλυντικών ή φαρμάκων και οστών και δη ωμοπλατών που εχρησιμοποιούντο για την ενίσχυση πηλού. Η αγγειοπλαστική ήταν μία από τις δραστηριότητες στις οποίες επιδίδοντο γυναίκες και που μέχρι σήμερα επιβιώνει, αν και μετά βίας, επίσης χάρις στις γυναίκες σε μικρά χωριά του Τροόδους.

Η συνδρομή της γυναίκας στη μεταλλουργία δεν μπορεί να τεκμηριωθεί αλλά, εφόσον η μεταλλουργία υπήρξε ένας από τους κύριους οικονομικούς πόρους, δεν μπορεί να αποκλειστεί η γυναικεία συμμετοχή σ' αυτήν στις μικρότερες ή δευτερογενείς επεξεργασίες στην μεταλλοβιοτεχνία. Οι θεοί της Έγκωμης -ανδρικά αγαλμάτια- εκφράζουν κυρίως το 'άρρεν' πρόσωπο της κοινωνίας, δηλαδή τον

28. Journal of Hellenic Studies, 1896, T. 16, σελ. 288-290, όπου γίνεται αναφορά σε μεταγενέστερης εποχής ελεφάντινη πυξίδα που βρέθηκε στον τάφο της Hatesu και ταυτόχρονα παραλληλίζεται με αυτήν του τάφου 58 β.α. της Έγκωμης.

29. Εθνοϊστορικό και αρχαιολογικό υλικό στις κοινότητες των Ίνκας έδειξε ότι στη διαδικασία παραγωγής υφασμάτων που αποτελείται από διάφορα μέρη συμβάλλουν αμφοτέρωτα τα φύλα (βλ. Costin, 1996, 124). Η ίδια ωστόσο, αλλού εισηγείται ότι το γνέσιμο και η υφαντική ήταν από τα μέρη εκείνα της διαδικασίας που εκτελούντο από γυναίκες (-αυτόθι, 127).

30. Τα ευρήματα από τα οικιστικά δάπεδα της Έγκωμης μαρτυρούν την παρουσία αργαλειού στο δωμάτιο 78 του Επιπέδου ΙΙΑ στο τετράγωνο 4Δ (Dikaios, 1971, 109).

πόλεμο και την εξωτερική οικονομία. Η πλέον επικερδής βιομηχανία της πόλης, η εκμετάλλευση του χαλκού, επιδέχεται θείας προστασίας. Η ανακάλυψη όμως ορειχάλκινου γυναικείου αγαλματίδιου που στέκεται πάνω σε τάλαντο χαλκού δεν είναι απλώς πιθανό σύμβολο της γονιμότητας και της ευημερίας που παρέχει η αξιοποίηση του χαλκού, αλλά υποδηλώνει ότι και η γυναίκα διαδραμάτισε επίσης ρόλο στην οικονομική αυτή δραστηριότητα, γεγονός που συνέδραμε στην ενίσχυση της κοινωνικής της υπόστασης. Έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις πως η κοινωνική υπόσταση των γενών/φύλων είναι συνυφασμένη με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες³¹.

Ανάμεσα στα ευρήματα, ρυτά στο σχήμα γυναικείας κεφαλής και άλλες ενδείξεις εισηγούνται την πιθανή σχέση ορισμένων γυναικών με άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων.

Πέραν των προαναφερθεισών δραστηριοτήτων της γυναίκας που συντελούσαν στην κοινωνική της ένταξη, ένα από τα στοιχεία που επηρεάζει τη θέση της στην Έγκωμη ήταν η μητρότητα. Η γέννηση και ανατροφή παιδιών ήταν καθοριστικοί παράγοντες στον τρόπο της κοινωνικής της ένταξης και ανέλιξης. Επιπρόσθετα, τάφοι υποδεικνύουν την ύπαρξη στενών οικογενειακών σχέσεων. Ο δεσμός μητέρας παιδιού είναι πολύ ισχυρός. Ως εκ τούτου, για την πλειονότητα των γυναικών οποιασδήποτε κοινωνικής καταγωγής, η εργασία για την οικογένεια και την οικονομία υπήρξε το κυρίαρχο καθήκον. Το γεγονός ότι η οικογένεια ήταν συμπαγής και οι δεσμοί στενοί ενδεχομένως συνέβαλλαν στην άμβλυνση των αντιθέσεων που προέκυπταν λόγω διαφορετικών κοινωνικών και οικονομικών καταβολών.

Η ταύτιση της Κύπρου με την Αλασίγια των πινακίδων και των επιστολών είναι αποδεκτή από αρκετούς ερευνητές³². Ιδίως ο Schaeffer και άλλοι σύγχρονοι και συνεργάτες του πίστευαν στην ταύτισή της με την Έγκωμη. Παρά τις επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί και μάλιστα από τον ίδιο τον Δίκαιο³³, ακόμα και αν η Έγκωμη δεν είναι η Αλασίγια των πινακίδων της Ουγκαρίτ και των επιστολών της Αμάρνα, η Κύπρος φαίνεται η πιο πιθανή υποψήφια στην ταύτιση με την Αλασίγια, ενώ και η Έγκωμη μπορούσε να ήταν η πρωτεύουσα πόλη του κράτους υπό αυτό το όνομα.

31. Έρευνα του κοινωνικού συστήματος στη νεολιθική Κίνα (10 000-2000 π.Χ.) έδειξε μεταβολή στο σχετικά ισοδύναμων ομάδων κοινωνικό καθεστώς σε ιεραρχημένη κοινωνία και το καθεστώς ανάμεσα στα δύο φύλα άλλαξε παράλληλα με τη μεταβολή του κοινωνικοϊστορικού περιβάλλοντος. Η σχετικά ισότιμη σχέση των δύο φύλων κατά την πρώτη και μέση νεολιθική περίοδο αντικαταστάθηκε από ιεραρχικό σύστημα των φύλων κατά την Ύστερη Νεολιθική (Jiao, T. 1991).

32. Knudtzon, 1910-1915, 282-287. Viroilleaud, 1940, Syria XXI. Dusseaud R., 1952, Enkomi-Alasia, Identification du site, 1-10.

Schaeffer: 1971, 509-510. Hellbing: 1979, 26. Knapp: 1979, A reexamination of the interpretation of Cypriote Material culture in the MC III-LC I period in the light of Textual evidence. Unpubl. Dissertation, Univ. California: Berkeley. Muhly, J. D., The role of the sea peoples in Cyprus during the LC III period. CCLBA, pp. 39-55. Το πρόβλημα της ταύτισης της Αλασίγια είχε τεθεί επί τάπητος σε σχολιοτεχνικές συζητήσεις και απόψεις επί τούτου είχαν εκφράσει γνωστοί αρχαιολόγοι και ιστορικοί, βλ. Hill, G., A History of Cyprus, I, σ. 42, Σπ. Μαρινάτος, στα Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1961, όπου προσπάθησε να συσχετίσει την Αλασίγια με το Αλάσιον στην περιοχή ανάμεσα στην Ολυμπία και την Ήλιδα και τον Catling, 1964 στο Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, σελ. 58 και στο Cambridge Ancient History, 1966. Εξακολουθεί δε ακόμα να ελκύει το ενδιαφέρον της έρευνας, εφόσον παραμένει άλυτο.

33. Dikaios, 1971, vol. II. 534-536. Ο Δίκαιος διαπιστώνει ότι στο αρχαιολογικό υλικό της Έγκωμης υπάρχουν στοιχεία που συνάδουν με τα δεδομένα των γραπτών πηγών που αφορούν την Αλασίγια και συνηγορούν στην ταύτισή της με την Έγκωμη, από την άλλη, όμως, δεν αποκλείει την ύπαρξη καταλληλότερης υποψήφιας πόλεως, εφόσον μάλιστα, όπως ο ίδιος εκτιμούσε, οι διαπιστώσεις του κατ' αρχήν στηρίζονταν σε περιορισμένης έκτασης ανασκαφές τότε.

Η σχέση των ανωτέρω με το θέμα της παρούσας εργασίας καθίσταται φανερή από το περιεχόμενο του υπό το στοιχείο 88 αιγυπτιακού κειμένου που, αν και χρονολογείται στον 11ο αιώνα π.Χ., μπορούσε να αποτελεί εισήγηση αναφορικά με το πολιτειακό καθεστώς κατά την ύστερη φάση της ΥΕΧ (ΥΚ ΙΙΒ). Πρόκειται για τη γνωστή ιστορία του Βεναμόν, του Αιγύπτιου ιερέως που η ζωή του κινδύνευσε από τους κατοίκους της Αλασίγια, όπου προσάραξε το πλοίο του μετά από κακοκαιρία. Ο Βεναμόν οδηγήθηκε στην *πριγκήπισσα* της πόλης που τελικά αποφάσισε να του σώσει τη ζωή (Ockinga, 1996, 49). Ακριβώς το σημείο αυτό παρέχει σοβαρή ένδειξη για τη μορφή της διακυβέρνησης αλλά και για την εν δυνάμει κοινωνική θέση της γυναίκας. Μία γυναίκα κατείχε την εποχή αυτή την ανώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας ασκώντας πολιτική εξουσία στο κράτος της Αλασίγια/Κύπρου/Εγκωμης (:), μιας, κατά τον αιγύπτιο ιερέα, γνωστής ως ευνομούμενης χώρας.

Η ετυμολογία του ονόματος της Αλασίγια ερμηνεύθηκε από ορισμένους γλωσσολόγους ως "ladyship" ή "queenship", δηλαδή ως η περιοχή που εξουσιαζόταν από γυναίκα ή βασίλισσα κατά την ΥΚ ΙΙΒ (Knapp, 1996, 7 από Astour, 1964, 242). Παρόλον ότι ο Astour (αυτόθι) πιστεύει ότι υποδηλοί την Παφία Αφροδίτη 'α-να-σα-σε', δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής ότι η Έγκωμη είναι μία οργανωμένη πόλη με μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, η οποία κατά την ΥΚ ΙΙΙ διαθέτει τα προσόντα να αντιπροσωπεύσει την πρωτεύουσα στο βασίλειο της Αλασίγια. Πότε ακριβώς όμως; Ίσως είναι ένα θέμα που επιτέλους πρέπει να επανεξεταστεί με βάση τα νεώτερα δεδομένα και τις νέες προτάσεις ως προς τη χρονολόγηση σ' αυτή τη χρονική και γεωγραφική περιοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baines J. and Malek J., 1984.

Atlas of Ancient Egypt, ed. Graham Speake. Phaedon Press Ltd, Oxford 1980.

Caubet Anie, 1983.

"Les oeufs d'autruche au Proche Orient Ancien" RDAC.

Claasen Cheryl, 1991.

Gender in Archaeology, στο Anthropology and Archaeology of Women Conference που διεξήχθη στο Appalachian State University, Βόρεια Καρολίνα.

Δανηλίδου Δέσποινα, 1998.

Η οκτώσχημη ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης π.Χ. χιλιετίας. Εκδ. Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον ερεύνης της Αρχαιότητος. Σειρά μονογραφιών 5. Αθήνα.

Dikaios Porphyrios. 1969-1971.

Enkomi Excavations 1948-1958, vol. I-III. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

Dyson Stephen, 1992.

Age, sex and status. The view from the Roman rotary club. 369-385

Ehrenberg Margaret, 1989.

Women in Prehistory, University of Oklahoma Press.

Fischer, P.,M., et al., 1986.

Prehistoric Cypriot Skulls. A medico-anthropological, archaeological and microanalytical investigation. SIMA LXXV. Göteborg. Paul Aström's Forlag.

- Fürst C., 1933. Zur Kenntnis der Anthropologie der prehistorischen Bevölkerung der Insel Zypern. Lund. Hake Ohlssons.
- Ιακωβίδης Σπυρίδων, 1969.
Περατή. Το νεκροταφείο. Εν Αθήναις, η Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Jiao Tianlong, 1991.
Gender Studies in Chinese Neolithic Archaeology. Department of Anthropology, Harvard University.
- Καρζή Θ., 1987.
Η γυναίκα στην Αρχαιότητα. Αθήνα.
- Κέντη Πίτσα, 1986.
Οδηγός Έκθεσης Αγγειοπλαστικής. Έκθεση Δήμου Λευκωσίας, 1986. Η αγγειοπλαστική μέσα στον χρόνο.
- Κέντη Πίτσα, 1999.
Στοιχεία κοινωνικής διάθρωσης της Έγκωμης την ΥΕΧ μέσα από τα ευρήματα των οικιστικών δαπέδων και των τάφων. Δημοσίευτη διατριβή, Παν/μιο Αθηνών.
- Keswani Priscilla, 1989.
Mortuary rituals and social hierarchy in Bronze Age Cyprus. Ph. D. Dissertation, Univ. of Michigan.
- Kilian-Dirlmeier Inge, 1986.
Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den schmuckbeigaben mykenischer Männergraber, Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums.
- Κοκκινίδου Δέσποινα και Νικολαΐδου Μαρία, 1993.
Η Αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου. Προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία, Προϊστορικά αναγνώσματα, Σειρά αρχαιολογικών Μελετών, Εκδ. Βάνιας. Θεσσαλονίκη.
- Κορρές Γεώργιος, 1964.
"Χρυσός δεσμός της κόμης εκ Ποτειδαίας". Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήναι.
- London Gloria, 1990.
Traditional Pottery in Cyprus, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Marinatos Nanno, 1995.
Formalism and Gender Roles: A comparison of Minoan and Egyptian Art. Aegeum v. 12, 577-585. Liege.
- Murray A.S., 1900.
Excavations in Cyprus by A. S. Murray, A. H. Smith and H. B. Walter, London.
- Παπαευθυμίου – Παπανθίμου Αικατερίνη, 1986.
Μινωικά και Μυκηναϊκά περισφύρια, ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη, 615 – 626.

Ridgeway, William, 1896.

Journal of Hellenic Studies, T. 16, 288-290.

Σακελλαράκης, Ιωάννης, 1975.

Ανασκαφή Αρχαίων, ΠΑΕ 1975, 257-268.

Σακελλαράκης Ιωάννης και Σαπουνά-Σακελλαράκη Έφη., 1994.

Κρήτη- Αρχάνες, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι.

Schaeffer, Claude, 1936.

Missions en Chypre, librairie Orientalist Paul Geuthner, Paris, 1952 Enkomi-Alasia I, Nouvelles missions en Chypre.

Seibert, I. 1973. Die Frau in Alten Orient, Leipzig: Editions Leipzig.

Sjoqvist, Eriq , 1934.

Enkomi, The Nekropolis. Stockholm. Swedish Cyprus Expedition 1927-1931, v. I: 467-575.

Steel, Louise, 1998.

The social impact of Mycenaean imported pottery in Cyprus. BSA 1998. 285-296.

Walls, N., 1996. Near Eastern and Aegean texts from the third to the first millenia b.C. Ed. by A. Bernard Knapp (Altamont, N.Y.), Greece and Cyprus Research Center, in the V. 2 of the Source for the history of Cyprus.

PAUL ÅSTRÖM

**THE TRAVELS OF OPHELTRAS.
CATASTROPHES IN GREECE AND CYPRUS c.1190 B.C.**

There are various ways of interpreting what happened in the past. We have on one side the excavator who builds a picture of the events based on a thorough knowledge of the excavated site, its finds and stratigraphy and on the other side the theoretician who constructs models and theories about the past. For both it is essential to have an unbiased, unprejudiced and humble attitude. In this paper I do not intend to look at the past through "pottery spectacles" as Vronwy Hankey once put it nor shall I try to construct a new theoretical model.

I shall, for a change, make another approach. To begin with I shall play the role of a novel-writer. I shall try to visualize human beings and events around 1200 B.C. or 1190 B.C as that is the latest date for Mycenaean IIIB, by telling you a story: the travels of Opheltes.

This man grew up in Midea in the magnificent landscape of the Argolid with its many Mycenaean citadels and mythological associations. Homer describes Mycenae in the inmost corner of the Argive plain with the adorning epithets: "rich in gold", "well-built" and "with wide streets", Argos as "grazed by horses" and "very thirsty", Tiryns as "high-walled".

According to Greek mythology in this region Atreus slaughtered the children of Thyestes and served them to their father. Agamemnon killed Tantalos, son of Thyestes, Klytaimnestra killed Agamemnon in a bathtub and Orestes took his bloodstained revenge. Names associated with Midea are Perseus, who is alleged to have built its fortification, Atreus, Thyestes and Alkmene (mother of Herakles) who was born in Midea.

From the citadel of Midea which is situated at the top of a hillock 270 m high, our Opheltes could see the bay at Tiryns, the conical mountain top of Argos and its shield-like aspis, the cemeteries at Dendra and Heraion and behind the pass to Berbati the mountains Zara and Elias above Mycenae, with whatever names they had in those days.

Our fictitious man lived inside the mighty walls of Midea which had been built with great exertion to protect the citadel against threatening enemies. Together with others he was occupied inside the East Gate with cutting away some big stones that blocked the ascent to the palace. Then a terrible earthquake suddenly broke out laying the place in ruins. A child tried to hide in a corner of a room and was killed by the falling rocks. A newly born child was left to die in the corner of another room. Fire from oil lamps spread and soon the whole area was ablaze. A thick ash layer covered the buildings. Terrified Opheltes and his fellow citizens fled from the place down to the coast. Homeless refugees from all over Argolis gathered at Argos and Tiryns, which became big refugee camps.

Opheltes found his situation in the camp after some time unbearable and he decided with others to try his fortune elsewhere in the East. Some fled to the Aegean islands, others like Opheltes ended up in Cyprus. They had heard about unusual vases that had come from that island, which was said to be rich in copper. Pirates and bands of refugees from other areas joined them. On Cyprus they settled on uninhabited promontories or obtained land with force. Opheltes and his followers conquered and occupied a harbour town situated by a lagoon, where millennia later the mosque of Hala Sultan Tekke was to be built.

Some of the indigenous population fled to Kition, another refugee camp or synoikismos.

A generation or two later the town was again conquered by enemies. Some of the survivors fled to Palestine, but Opheltos was homesick and returned to Midea, where he died.

What evidence do I have for this story? It could have been a theme for a Greek epos which is either lost or has never been written. Nikos Kazantzakis or the Swedish Nobel prize winner Eyvind Johnson, who both have written paraphraseis of the *Odyssey*, might have transformed him into another Odysseus and given him various characteristics. Greek mythology is full of tales of journeys home, nostoi, about Menelaos, Aias and Odysseus returning home from the Trojan war. There are also stories about emigrations as is shown in the foundation legends on Cyprus, where Agapenor from Arcadia founded Paphos, the Salaminian Teukros became founder of the Cypriote Salamis and the Lacedaimonian Praxandros founded Lapithos.

As Klaus Kilian has shown Argolis was densely populated until about 1200 B.C. After this date, only a few sites are inhabited, among them Argos and Tiryns where the inhabited areas expand enormously. One may regard them as refugee camps or synoikismoi. In Mycenaean IIIB Cypriote White Slip ware, Cypro-Minoan signs and Cypriote wall brackets reached Tiryns, and Mycenaean IIIB2 deep bowls, which are extremely rare outside Argolis, were exported to Enkomi and Hala Sultan Tekke, so there were contacts between Argolis and Cyprus. Magnificent pictorial vases were exported from Berbati to Cyprus probably in return for copper. Sailors and traders from Cyprus no doubt informed the population about their island. Dr Nicolle Hirschfeld informs me that the hour-glass incised on the handle of a stirrup jar from Midea is the sign of a Cypriote trader. The jar was found in a transitional Late Helladic IIIB2/ IIIC 1 ash layer.

If we imagine that Opheltos returned home to Midea as an old man, this may be supported by evidence for a reoccupation of the site in the 11th century. This is not so exceptional as it may look, since, after all, in modern times many Greek emigrants to America return back to their home country in old age.

My story suggests how the events could have taken place. A critical historian might demolish it completely. Yet every detail in my story has a factual background.

Let us begin with the Argolid and Midea.

Argolis has been explored by Greek, American, British, German, Swedish and other expeditions. Sweden has shown a particular interest in the province. The excavations at Asine, Dendra, and Berbati are well known. One of my teachers, the late Professor Axel W. Persson, became famous when he excavated the un plundered tholos tomb at Dendra with its gold and silver vases and the king with his rich burial gifts in it was hailed in the *Illustrated London News* as a Greek Tutankhamun. On a photograph Persson is shown drinking red Nemean wine from a gold cup together with the village priest and a workman. Asine has been excavated by Persson, Frödin and other archaeologists. The statuette of the so called Lord of Asine inspired the Nobel prize winner Georgos Seferis to one of his most well known poems. Persson, Säflund, Holmberg and recently Berit Wells and her team have excavated and explored Berbati and its surroundings.

Let us now have a closer look at Midéa. By the way, there are three variations of the site's name: Midéa, Mideia, or Mideie, but Homer does not mention it at all. It was almost forgotten in his days.

Greek-Swedish excavations at Dendra and Midea were resumed in 1960, when the late Ephor of Antiquities Dr Nicolaos Verdelis and I excavated the Panoply tomb with its cuirass which is now exhibit-

ed in the Archaeological Museum at Nauplion. An Early Helladic, a lower citadel and other chamber tombs were also investigated. To the Swedish Professor Sam Wide, Wilhelm Dörpfeld had already in 1894 suggested Midea as a site for Swedish excavations. Axel W. Persson and Torgny Sève-Söderbergh dug several trenches inside the citadel in 1939. The latter located an ash layer in the North-eastern part of the citadel. In 1963 the ash layer was reexcavated and could be dated to Mycenaean IIIB2. The animal bones were examined by Nils Gustaf Gejvall, who stated that there were not any fish bones in the ash layer and that the bones were thoroughly utilized. We also found a number of carbonized figs, horse beans and olive stones. It was then suggested that the citadel had been cut off from the sea, besieged by enemies and finally conquered. This hypothesis was in line with current views at that time when Per Ålin had just published his doctor's thesis *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland* and when Carl Nylander in an article in *Antiquity* had pointed out that settlements were struck by a destruction wave from Italy in the west to Iran in the east around 1200 B.C.

Many hypotheses have been put forward to explain the catastrophes: immigrations, migrations, sometimes associated with the Dorian invasion, climatic decline because of a lengthy drought, social or political changes, social revolution caused by insurrection from slaves or vassals, internal feuds between the leaders, the development of iron industry, system collapse triggered by changes in the production patterns and trade routes, not to forget volcanic eruption. Professor Lars Wallöe, Oslo, has recently argued in favour of an old hypothesis that a bubonic plague could have diminished the population after 1200 B.C. In his book *The End of the Bronze Age*, published in 1993, Robert Drews advocated his opinion that the main cause of the collapse of the Mycenaean strongholds was the transition from chariot to infantry warfare.

The Greek-Swedish excavations at Midea throw new light on the problem. As you know these have been undertaken under the direction of Dr Katie Demakopoulou in collaboration with me and the active assistance of Nicoletta Divari-Valakou and Gisela Walberg. Ash layers dating from the end of Late Helladic IIIB or transitional IIIB2/IIIC1 have been found everywhere. A new factor has now been added. There were many partly collapsed, bowed, tilted and distorted walls which suggest a major earthquake. This explanation has also been supported by geologists who visited the site in connection with a meeting on archaeoseismology organised in Athens in 1991. We also found the skeleton of a boy or girl about seven years old who was lying crouched in a corner of a room, her hands in front of the face. The skull was crushed and deformed. It is likely that she was killed by falling stones which were found on her body, but fractures were only observed on the head. In the corner of another room the fragile remains of a newborn infant were found. According to the osteologist, Anne Ingvarsson Sundström, it was 9-10 days old and born in a viable state, i.e. it was mature enough to survive outside the mother's womb. It may be another victim of an earthquake although it was covered by earth not by stones.

Signs of seismic activities at this time have also been discovered at Iria and on the island of Dokos. I have suggested as a possibility that the shipwreck at Iria was caused by an earthquake, which may have turned the ship upside down. I myself experienced the earthquake at Paphos on the 10th September 1953. I was on board a ship when the earthquake and subsequent tremors caused damage to buildings on land and the huge ship was lifted up by the waves at sea.

The work on the ascent inside the east Gate had — as I have already mentioned — been interrupted perhaps in the middle of an axe blow when the catastrophe occurred. The cutting is still visible, but the task of cutting away the boulders was never completed. Now blocks of stone remain attached to the rock and stare at us like paleontological animals. This picture of the ascent is a frozen moment in the history of the citadel, when human activity ceased.

The new excavations have given us information about activities inside the walls. The West Gate and the East gates have been cleared of debris and an inner gate has been discovered inside the East gate. A major administrative or official building, a megaron, perhaps with religious functions, has been discovered on the lower terraces. A large terracotta figurine has been found. A mould for casting jewellery no doubt came from a jeweller's workshop, two rooms with yellow ochre on the floors were used for some kind of dye works. Many lead vases have been found perhaps made at Midea.

Some of the Late helladic IIIB2 pottery has a lustre which may compete in quality with black and red figure vases of later times.

The Citadel wall has been measured with a distomat by Peter M. Fischer and Elias Markou. It is 440 metres long and about 7 metres wide. According to mythology it was built by Perseus himself and it was called Perseus' city, *Perseos polis*.

Its large Cyclopean blocks can compete with the walls at Mycenae and Tiryns. Midea ranks as the largest preserved Mycenaean citadel in the Argolid. The area within the walls comprises about 40,000m², that of Mycenae is 38,500, and Tiryns 20,000.

A map of plans of Bronze Age towns in the eastern Mediterranean from Renfrew's *The Emergence of Civilisation* has shown that the towns tend to be larger and larger the further East you go. The fact that Midea is larger than the other citadels does not necessarily mean that it was more important than the others. It is possible that the interest from the part of Homer has made us overemphasize the importance of Mycenae, but on the other hand the spectacular finds there speak for themselves. In Aischylos' trilogy *Oresteia*, Agamemnon is not king of Mycenae, but of Argos, which also plays an important role in mythology. Gisela Walberg has pointed out the strategic importance of Midea as an eastern link in a defensive chain also comprising Mycenae, Argos, Tiryns and Asine.

It was apparently built in Mycenaean IIIB2 to judge from the pottery preserved in foundation trenches.

The earthquake was a terrible shock and the inhabitants must have left the site in panic. Recently we have seen many examples of tragedies caused by earthquakes. As a comparison mention may be made of the earthquake on Zakynthos in 1953 when 48,000 persons left the island. Carl Nylander has in his book *The deep well* described the shock and sympathy he felt when he experienced an earthquake in Iran. What he had read about earthquakes in antiquity in technical terms became a terrible reality. He described the stench of the corpses and the agony of the survivors.

There is evidence of reoccupation of Midea on the lower terraces in a later phase of Late Helladic IIIC early, IIIC middle and IIIC late. The old buildings were rebuilt on the same lines as before. There is nothing to prove that the site was occupied by slaves or barbarians but the upper parts of the acropolis and the supposed palace were not resettled after the catastrophe. Nothing disproves the possibility that former inhabitants reoccupied their houses. So our Opheltas may very well have returned in his old age.

There is much talk nowadays about social archaeology. It is good that this aspect is approached. But we still do not know enough about social life in Mycenaean times. The Linear B tablets give us information, e.g. about various professions. Archaeology helps but we still have many questions. As far as Midea is concerned we have mainly found workrooms, store rooms and a large administrative building possibly with religious connotation, but I wonder where people lived — on the upper storeys perhaps? — slept, cooked and consumed their food. Claire Loader has in her book *Building in Cyclopean Masonry* calculat-

ed how many working hours were needed to build the citadel wall, but was it forced, volunteer or remunerated labour? We know the pottery extremely well, and also the diet: legumes, cereals, figs, olives and some grapes and they consumed cattle, pig, sheep and goat.

The destructions of the sites including the palaces brought about changes. The possible gathering of homeless people at Argos and Tiryns under similar conditions might have contributed to a gradual change of the social patterns to more egalitarian conditions than before.

When Strabon visited Midea in the last century B.C. it was deserted. According to Pausanias, who mentioned Midea about 100 A.D., nothing except the ruins remained. He did not mention the Cyclopean wall, so one wonders if he really visited the site or relied on other sources. He mentioned the walls at Mycenae and Tiryns, but not those of Argos. The new excavations have however revealed that the site was inhabited in periods which are not mentioned in the literature. Roman remains, tiles, lamps and coins from Theodosius I, Constans and Arcadius show that the site was inhabited then.

I have called my hero Opheltes. The name Opheltes is known from Greek mythology and from authors such as Plutarch and Pausanias. In Porada's book *Genealogical Guide to Greek Mythology* there are no less than six figures with this name. An Opheltes is mentioned by Ovid as one of the pirates or sailors who tried to delude Dionysos. The name Opheltas is known from a Linear B tablet from Knossos and on the oldest text in the Cypriote syllabary script on an obelos from Palaipaphos *Scales* dating from the 11th century.

What did my Opheltes look like? Mycenaean faces are illustrated in glyptics, on frescoes, terracottas, and vase paintings. There is a sketchy human head on a Mycenaean sherd found by Persson in 1939. We have not yet found any skeletons of Mycenaean adults in the citadel, only the two children I mentioned earlier and Middle Helladic and Roman skeletons. In the cemetery at Dendra which was no doubt one of the burial places for Midea we have discovered many skulls and skeletons. They have been examined by Magnus Fürst and Nils Gustaf Gejvall. Verdélis and I found several skeletons in chamber tombs. Gejvall wanted to reconstruct the skulls but he never found the time before his death. The men were about 1.70 m tall and lived a fairly long life, some became about 70 years old. Several crania from Grave Circle B have been reconstructed. They look like bearded Greeks of Classical times.

Most scholars — with some exceptions — believe that the Greeks came to Cyprus in connection with the destruction waves marked by ash layers which struck the island about 1190 B.C, probably slightly later than the catastrophes in Greece. Mycenaean settlements have been found along the south coast from Maa in the West to Enkomi in the East. Bernard Knapp suggests that the destructions were caused by a decrease in external demand for Cypriote copper as a result of widespread economic collapse throughout the eastern Mediterranean and Aegean. Barbara Kling, Vassos Karageorghis and Susan Sherratt do not believe in a radical break in material culture or an incursion of a dominant population from the Aegean. I have dealt elsewhere with the problem of discontinuity and continuity at this time in Cyprus. It is possible to discern both survivals of indigenous elements and the introduction of new features which suggests the arrival of a new population while the original inhabitants were not extinguished.

Hala Sultan Tekke is one of the cities which was destroyed at the transition from LCII to LCIII 1 corresponding to the shift from Mycenaean IIIB to IIIC. It was a town with a sheltered position near a lagoon which could be reached from an inlet from the sea. A Swedish expedition under my direction has excavated part of the town since 1971.

The town was conquered, destroyed and rebuilt probably by Mycenaean, no doubt also by people

from the Levant. It had a regular town plan with streets at right angles. One of the major streets was 4-5 metres wide and surrounded by house complexes, some built in ashlar technique. There are several luxurious bathrooms. The houses usually consist of a forecourt and an inner court surrounded by rooms. Two possible sanctuaries have been unearthed, one with a Triton shell and an inner adyton, another with an altar. A stone model shows a building with windows provided with grills. Advanced building technique was used to resist earthquakes. The method of using headers and stretchers occurs — otherwise usual in Classical times. Other innovations consist of experiments in making a kind of cement and an advanced olive press. Anticipating the later Black Figure and Red Figure techniques an inventive potter painted the same motif in different ways (light-on-dark and dark-on-light).

Ships loaded with goods arrived here from Greece, Crete, Anatolia including the Trojan area, Syria, Palestine and Egypt. A delicatessen was dried Nile perch. Egyptian games were played. Finds of Cypriote objects in these areas give us an idea of the return trade. A pithos from Hala Sultan Tekke was of a type that has been found in Ugarit and in Sardinia.

Among the finds are objects of ivory, faience, bronze, silver, gold and moulds for making sickles, arrow heads and jewellery. An abundance of copper slag is witness of copper working. Stone anchors are evidence of shipping.

Mycenaean potters made bell-shaped bowls of Cypriote clay but with the same motifs and vase forms as in the homeland. A terracotta figurine imitates Mycenaean prototypes.

The peace was short. Hala Sultan Tekke flourished between 1190 and 1175/1150 B.C. This phase ended with a catastrophe. The inhabitants left the place in haste leaving their belongings behind. Vases were left in the courtyards and the rooms. A woman buried her jewels in the ground hoping to come back to retrieve them. She had a gold ring with a bezel of lapis lazuli with an inscription: the female name Nebuwly. Perhaps this hoard belonged to an Egyptian woman who had married a man in the town.

A man was buried in a shaft grave. He was 30-35 years old and had an artificially flattened head, a custom on Cyprus. He lied on his back surrounded by burial gifts, e.g. a bronze trident, a pilgrim flask, and an ivory box. He had a gold earring and a necklace with beads of gold, lapis lazuli, and faience and a scarab with the cartouche of Ramses II. It is now exhibited together with Nebuwly's «dowry» in the gold room in the Cyprus Museum in Nicosia.

Einar Gjerstad postulated two waves of Greeks immigrating to Cyprus and he found an echo of that in the Greek myths. Years later two superimposed ash layers were found at Enkomi and Sinda. Porphyrios Dikaios and Arne Furumark interpreted these as destructions by enemies, Mycenaean Greeks and the Sea people. Now we may even discern three waves of immigrations from the West. The historian Chester Starr has emphatically and quite rightly pointed out that the Greek mythology cannot be used as a historical source, but archaeology gives some hints. Another historian Franz G. Maier has characterized the idea that the Greeks came to Cyprus about 1200 B.C. as a factoid, thus a piece of unreliable information believed to be true because it has been repeated sufficiently often. It was the novel writer Norman Mailer who coined the expression.

Ash layers may have been caused by accidental conflagrations or as a sequel to earthquakes. But what Maier does not know is the fact that Hala Sultan Tekke is peppered with lead sling bullets which were certainly not used for hunting animals or birds inside the inhabited area, but definitely for warfare. In one of the walls an arrow head was still preserved as evidence of enemy actions. I do not think the inhabitants

bombarded their neighbours with bullets and arrow heads. It is thanks to the metal detectors that we discovered so many lead sling bullets at Hala Sultan Tekke. They are covered with lime, look like pebbles and therefore often escape the attention of the archaeologist. Even when the detector has indicated the presence of a metal object it is difficult to discover the lead objects among the pebbles.

The Egyptian history writing is not reliable. The Egyptian texts mention a confederation of seafaring nomads, who destroyed cities in Anatolia, Alasia and Syria and threatened to invade the delta. The participating so called Sea peoples are called Danuna, Peleset, Tjekker, Sheklesh, Sherden and Weshesh. They made raids against Egypt several times and came from the Great Green, i.e., the Mediterranean Sea. These names have been associated with the Greek Danaoi, mentioned by Homer, the Philistines in Palestine, with Sardinia, Sicily and Cyprus (Alasia). Ramses III claimed that the Sea peoples had taken Hatusha, Kode, Karchemish, Arzawa and Alasia and that he had defeated them in his eighth regnal year in a sea battle in the Delta, about 1180 or shortly afterwards. A new translation of the text by Alexander Peden is available in a series with translations of Egyptian documents published by my publishing firm. The events are also depicted on reliefs from the king's memorial temple at Medinet Habu on the west bank of the Nile near Thebes. There the pharaoh in large size is seen at the head of his army and the sea battle is also represented. It is probable that the the story of the ravages of the Sea Peoples and the feats of the pharaohs was taken over from one pharaoh to another. Wolfgang Helck and Leonard Lesko maintain that Ramses III did not defeat the Sea Peoples. He has taken over both feats and monuments from earlier pharaohs. Even if it is uncertain who stopped the onslaught of the Sea People, the archaeological evidence of destruction in the Mediterranean area around and shortly after 1200 B.C. remains.

These events may be elucidated if we find texts on Cyprus which can be interpreted. We have fragments of clay tablets and inscriptions on cylinders, vases, stone, ivory and lead objects written in a Cypro-Minoan script which is still undeciphered. We cannot yet say with certainty whether Alasia, which is mentioned in Egyptian, Akkadian and Hittite texts refers to Cyprus or e.g. North Syria, although much speaks in favour of Cyprus.

When we discuss the destructions in the eastern Mediterranean around 1200 or 1190 B.C we have to take into account signs of earthquakes at Midea, Tiryns and possibly Mycenae and signs of warfare at Hala Sultan Tekke — the archaeologist contributes with certain pieces in the big jigsaw puzzle. His work may be compared to a detective work where the excavated area is the scene of the crime. I emphasized this in a book in Swedish entitled *Archaeological detective work*, where I also reported on the search for ancient fingerprints. In connection with this I would like to end by mentioning that the famous authoress of detective stories, Agatha Christie, visited Hala Sultan Tekke in company with her husband, the archaeologist Sir Max Mallowan. She was silent during the visit but when she saw red stains on the paving below a mulberry tree near the mosque she bent forward and said: "Is that blood?"

REFERENCES

For Midea see the reports by K. Demakopoulou, P. Åström and others in the latest volumes of *Opuscula Atheniensi*, G. Walberg, *Excavations on the Acropolis of Midea* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4o, XLIX: 1:1-2, Stockholm 1998), and a bibliography by P. Åström, "The Mycenaean Citadel of Midea" in *Journal of Prehistoric Religion* VIII, 1994, 5-6.

For Hala Sultan Tekke see P. Åström *et al.*, *Hala Sultan Tekke 1 - 10* (SIMA XLV; 1-10), Göteborg 1975-1998, and the bibliography by P. Åström in *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, 176-181.

• *This article has been read at the Royal Swedish Academy of Letters in Stockholm and at the Swedish Institute in Athens.*

Π. ΦΛΟΥΡΕΝΤΖΟΣ

Η ΔΕΝΤΡΟΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟ

Είναι καλά γνωστό ότι το δέντρο υπήρξε συχνά αντικείμενο λατρείας σ' όλες τις αρχαίες θρησκείες. Στις σελίδες αυτής της μελέτης κρίναμε σκόπιμο να καταπιαστούμε με την εικονογραφία της λατρείας αυτής στην Κύπρο που ουσιαστικά δεν υπήρξε αντικείμενο μελέτης ως σήμερα εκτός από ένα ειδικό άρθρο για την εικονογραφία του ιερού δέντρου πάνω σε κυλίνδρους της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού.¹

Στην κυρίως Ελλάδα η δεντρολατρεία υπήρξε μία από τις σημαντικότερες λατρείες στην αρχαιότητα και άρχισε να επικρατεί έντονα στον χώρο αυτό κυρίως κατά τη Μινωική και Μυκηναϊκή περίοδο. Κατά τον Μ. Nilsson η δεντρολατρεία χαρακτηρίζει τις αγροτικές περιοχές όπου κτιζόταν για τα ιερά δέντρα υπαίθρια ή αγροτικά ιερά.² Το δέντρο, εκτός του ότι αντιπροσώπευε τη δύναμη της φύσης, του αποδιδόταν συχνά και παράλληλα τα χαρίσματα της αθανασίας και της υγείας.

Φαίνεται ότι στον αρχαίο κόσμο της ανατολικής Μεσογείου δεν υπήρχε μόνο η λατρεία του δέντρου αλλά και κάποια τάση ταύτισής του με την ανθρώπινη ύπαρξη και την ανθρώπινη ψυχή. Αρχαίοι ποιητές αναφέρουν το θρόϊσμα των φύλλων των δέντρων στον αέρα σαν τραγούδι υπάρξεων όπως ήταν οι νύμφες και είναι καλά γνωστός ο μύθος του Απόλλωνα και της Δάφνης και η μετατροπή του ανθρώπου σε φυτό, όπως καλά γνωστός είναι και ο τρόπος χρησιμοδότησης στο μαντείο της Δωδώνης που οφειλόταν στο θρόϊσμα των φύλλων της ιερής δρυός του Διός.

Η Κύπρος ήταν μια εύφορη νήσος με εκτεταμένα και πυκνά δάση. Έτσι κατά την αρχαιότητα δεν μπορούσε να μένει έξω από το γενικό θρησκευτικό γίγνεσθαι, δηλ. την υιοθέτηση της λατρείας του δέντρου. Μελετώντας σήμερα την εικονογραφική εξέλιξη της λατρείας αυτής μέσα στους αιώνες, παρατηρούμε ότι στην Κύπρο έχουμε ήδη από τον 16ο αιώνα π.Χ., δηλ. την αρχή της Τελευταίας Εποχής του Χαλκού, απεικόνιση ιερού δέντρου ή ιερού φυτού σ' ένα αγγείο του τύπου White Slip I που ανήκει στη συλλογή του Λεωνίδα Γεωργίου από τη Λευκωσία. Το φυτό εδώ απεικονίζεται με "εξανθρωπισμένη" μορφή, γιατί στην κορφή του φέρει κεφαλή ανθρώπινη. (Πίν. VIα).

Πρόκειται για μοναδικού τύπου εικονογραφία που καταδεικνύει τον συγκρητισμό και την ταύτιση του ανθρώπινου όντος με το δέντρο. Λίγο μεταγενέστερος (13ος αιώνας π.Χ.) είναι και ένας κύλινδρος από αιματίτη που δεν δημοσιεύτηκε από τον Μ. Meekers³ και παρουσιάζει μια δαιμονική μορφή να γονατίζει μπροστά στο ιερό δέντρο και από την άλλη ένα γρύπα. Βρέθηκε στις ανασκαφές κοντά στο τέμενος Χαλά Σουλτάν στη Λάρνακα (Πίν. VIβ).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εικονογραφία του ιερού δέντρου παρουσιάζει ένας αμφοροειδής μυκηναϊκός κρατήρας από τη συλλογή του Κυπριακού Μουσείου στη Λευκωσία με αριθμό Α1647 (Πίν. VIγ). Ο κρατήρας βρέθηκε στην Κύπρο αλλά έχει άγνωστη ακριβή προέλευση. Παρουσιάζει στον ώμο δύο αντιθετικούς ταύρους και στο μέσο το ιερό φυτό ή ιερό δέντρο. Χρονολογείται τον 13ο

1. M. Meekes "The sacred tree on Cypriot cylinder seals" RDAC 1987 σελ. 67

2. M. Nilsson "The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion" Lund 1927 p.238

3. Βλ. αν. σημ. 1

αιώνα π.Χ. Την εικονογραφία των εραλδικών ταύρων με το ιερό δέντρο που παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά θα την δούμε παρακάτω να συνεχίζεται και να κυριαρχεί στην Αρχαϊκή κυπριακή αγγειοπλαστική.

Όπως έχει λεχθεί και πιο πάνω, η κυπριακή αγγειοπλαστική ήδη από τις αρχές της Κυπρο-Αρχαϊκής Ι περιόδου είναι πλούσια σε παραστάσεις με απεικόνιση ζώων, πτηνών κι' ανθρώπων αντιθετικά τοποθετημένων μπροστά σ' ένα ιερό δέντρο ή φυτό.

Οι παραστάσεις αυτές μπορούν να ομαδοποιηθούν τυπολογικά σε τέσσερις ομάδες ως εξής: 1) Ιερό δέντρο με πουλιά, 2) Ιερό δέντρο με ζώα, 3) Ιερό δέντρο με ανθρώπους 4) Ιερό δέντρο με μυθολογικά όντα (σφίγγες). Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τη συγκεκριμένη εικονογραφία σε κάθε μια απ' αυτές τις ομάδες:

1. Ιερό δέντρο με πουλιά: Ένα δείγμα της ομάδας αυτής είναι ο αμφορέας με Λευκό Γραπτό διάκοσμο του τύπου IV που προέρχεται από την Επισκοπή Λεμεσού (Πιν. VIIα). Ο εν λόγω αμφορέας φέρει παράσταση αντιθετικών πτηνών στο λαιμό και χρονολογείται στην Κυπρο-Αρχαϊκή Ι περίοδο. Πολύ κοντά στον τύπο και στην τεχνοτροπία της πιο πάνω παράστασης βρίσκεται η παράσταση με αντιθετικά πτηνά στον αμφορίσκο από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου με άγνωστη προέλευση (1967/XI-22/4) (Πιν. VIIβ), που χρονολογείται στο τέλος της Κυπρο-Αρχαϊκής ΙΙ περιόδου. Φαίνεται ότι και στις δύο πιο πάνω περιπτώσεις το ιερό φυτό είναι ο φοίνικας. Ένα άλλο δείγμα που ανήκει στην ίδια ομάδα αλλά είναι διαφορετικής τεχνοτροπίας είναι ο αμφορέας με αρ. 1954/III-5/1 άγνωστης προέλευσης που ανήκει στις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου. (Πιν. VIIγ). Εδώ τα πουλιά αποδίδονται με την τεχνοτροπία του ορθόδοξου "ελεύθερου" ζωγραφικού ρυθμού και το αντικείμενο χρονολογείται στις πρώτες φάσεις της Κυπρο-Αρχαϊκής Ι. Όσον αφορά το είδος του φυτού που θεωρείται εδώ ιερό είναι δύσκολο να ταυτιστεί.

Ένα άλλο εξαιρετικό δείγμα της τεχνοτροπίας αυτής προέρχεται από την Συλλογή Πιερίδη. Πρόκειται για αγγείο του ελεύθερου ζωγραφικού ρυθμού και παρουσιάζει φοίνικα μεγάλων διαστάσεων με δύο αντιθετικά πουλιά (Πιν. VIII:α) και χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ.

Παρόμοιοι τύποι και τεχνοτροπίας, ιδιαίτερα των πτηνών, είναι η οινοχόη από τη συλλογή Κολοκασίδη στη Λευκωσία και αυτή άγνωστης προέλευσης, η οποία φέρει "φανταστικό" δέντρο το οποίο είναι αδύνατο να ταυτιστεί με οποιοδήποτε φυσικό δημιούργημα. Ίσως να πρόκειται για δέσμη από στάχυα. Χρονολογείται στην Κυπρο-Αρχαϊκή Ι περίοδο (Πιν. VIIIβ). Παρόμοιος τύπος αγγείου προέρχεται από τις συλλογές του Μητροπολιτικού Μουσείου. Πρόκειται για μια οινοχόη με ανοικτή εκροή του Δίχρωμου τύπου.⁴

Παρόμοιας τεχνοτροπίας είναι η οινοχόη μεγάλων διαστάσεων με αρ. B.1941 από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου. Προέρχεται από τη Βατυλή (Επ. Αμμοχώστου) (Πιν. Χα). Τα αντιθετικά πουλιά έχουν αποδοθεί με την τεχνοτροπία του ελεύθερου ζωγραφικού ρυθμού και το ιερό δέντρο στο κέντρο πολύ πιθανόν να παρουσιάζει ελιά ή ροδιά.

Σ' αυτή την ομάδα ανήκει μια άλλη σειρά από παραστάσεις που το χαρακτηριστικό τους είναι "τα φανταστικά" δέντρα ή φυτά που αποτελούνται από στοιχεία που θυμίζουν ρεαλιστικά μέρη του δέντρου ή φυτού και πολλά άλλα στοιχεία που αντιπροσωπεύουν καθαρά γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα.

4. V. Karageorghis-J. de Gagnier "La ceramique chypriote de style figure", Roma 1974 p.366

Μια ξεκάθαρη εικονογραφία ιερού δέντρου που αποτελείται από σύνθεση καθαρά γεωμετρικών μοτίβων προέρχεται από τους Στύλλους (επ. Αμμοχώστου). Πρόκειται για μετόπη κύλικα (αφ. Β 2007) με το ιερό δέντρο στο κέντρο και δύο αντιθετικά πουλιά που έχουν αποδοθεί με τα χαρακτηριστικά του “ελεύθερου” ζωγραφικού ρυθμού (Πιν. VIIIγ).

Παρόμοια αγγεία που παρουσιάζουν μη ρεαλιστικά φυτά ή δέντρα είναι μια οينوχόη από τη συλλογή του Ιδρύματος Πιερίδη (Πιν. IXα) που χρονολογείται στο τέλος της Κυπρο-Αρχαϊκής I περιόδου. Πρόκειται για πλούσια σύνθεση με κεντρικό άξονα άνθος λωτού. Το φυτό του λωτού αποτελείται από γεωμετρικά διακοσμητικά στοιχεία. Μια άλλη οينوχοΐσκη (αφ. ευρ. 1987/IV-24/1) από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου που παρουσιάζει ιερό φυτό στη μέση δύο αντιθετικών πουλιών (Πιν. IXβ) ανήκει στην ίδια τεχνοτροπία.

Η εικονογραφία του σύνθετου ιερού φυτού (σύμπλεγμα γεωμετρικών και ρεαλιστικών στοιχείων), παρατηρείται και στη διακόσμηση ενός δίνου άγνωστης προέλευσης και Δίχρωμου ρυθμού (αφ. 1950/ΧΠ-29/2) που προέρχεται από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου. (Πιν. Χβ)

Η εικονογραφία του “φανταστικού” ή ημιφανταστικού ιερού δέντρου υπάρχει πλούσια και σε πολλά άλλα παραδείγματα που προέρχονται από την Κύπρο αλλά βρίσκονται σήμερα στις συλλογές ξένων Μουσείων της Ευρώπης και της Αμερικής. Ένα τέτοιο παράδειγμα κοσμεί δύο κύλικες, μια από το Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγη⁵ και μια από τη συλλογή Teddy Kalleh στα Ιεροσόλυμα.⁶

Μοναδικές και αξιόλογες απ’ αυτή την άποψη είναι δύο ακόμη οينوχόες. Η μία βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου και απεικονίζει σύνθετο ιερό δέντρο που φαίνεται ότι μπορεί να ταυτιστεί με το άνθος του ηλιοτροπίου πλαισιωμένο από λωτούς. Στα δεξιά και αριστερά της σύνθεσης αυτής βρέσκονται αντιθετικά πουλιά.⁷

Ένα άλλο αγγείο προέρχεται από τις συλλογές του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης. Είναι μια πλούσια διακοσμημένη οينوχόη του “ελεύθερου” ζωγραφικού ρυθμού, στην οποία ο ζωγράφος παρουσιάζει την τάση του *horror vacui*, γιατί ο ελεύθερος χώρος στις πλευρές του αγγείου ζωγραφίζεται με ζεύγος ελαφιών, ένα στην κάθε πλευρά.⁸

Τέλος έχουμε περιπτώσεις όπου το ιερό φυτό είναι θαμνώδες ή αποτελείται μόνο από έναν κλάδο. Ένας και μοναδικός ιερός κλάδος απεικονίζεται στην οينوχοΐσκη με αφ. Β.794 (Πιν. IXγ) με άγνωστη προέλευση. Επίσης θαμνώδη ιερά φυτά παρουσιάζονται σε δύο οينوχόες από το Μουσείο του Λούβρου (αφ. Α.197, ΑΜ 293) με αντιθετικά πουλιά του τύπου White Painted V που χρονολογούνται στην Κυπρο-Αρχαϊκή ΙΙ περίοδο.⁹

2. Ιερό δέντρο με αντιθετικά ζώα: Πρόκειται για τη δεύτερη ομάδα της τυπολογίας της εικονογραφίας του ιερού δέντρου στην Κυπρο-Αρχαϊκή κεραμική. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα εραλδικά ζώα που πλαισιώνουν αντιθετικά το ιερό δέντρο ή φυτό είναι δύο ειδών δηλ. αίγαγροι και ταύροι. Ένα ενδιαφέρον και σπάνιο παράδειγμα της εικονογραφίας αυτής προέρχεται από έναν αμφορέα

5. Βλ. αν. σελ. 376

6. Βλ. αν. σελ. 337

7. Βλ. αν. σελ. 362-363

8. Βλ. αν. σελ. 208-209

9. Βλ. αν. σελ. 382-383

της Κυπρο-Αρχαϊκής Ι περιόδου από τη συλλογή Χρ. Χαράκη στη Λεμεσό. (Πιν. ΧΙα). Το αγγείο φέρει δύο αντιθετικούς αίγαγρους και το ιερό δέντρο κάτω από τη λαβή. Πρόκειται για μία μοναδική εικονογραφία σε μοναδική θέση αποδοσμένη γραμμικά.

Μια άλλη μοναδική παράσταση που αφορά εραλδικούς αίγαγρους είναι αυτή που δημοσιεύτηκε από τον Ohnefalsch Richter. Παρουσιάζει ένα δέντρο κατασκευασμένο από γεωμετρικά μοτίβα και άνθος λωτού στην κορυφή με δύο εραλδικούς αίγαγρους μεγάλων διαστάσεων.¹⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν στη μελέτη της εικονογραφίας του ιερού δέντρου οι παραστάσεις ταύρων. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι ταύροι αποδίδονται σκυφτοί σε επιθετική στάση σχεδόν σε όλες τις γνωστές περιπτώσεις. Ίσως αυτή η στάση να εκφράζει παραπέρα προστασία του ιερού δέντρου από την απλή εραλδική παρουσία. Τέτοιες παραστάσεις έχουμε από αρκετά μέρη της Κύπρου, κυρίως από την επαρχία Αμμοχώστου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βαρελόσχημη οινόχρη με αρ. 1958/Χ-4/1 που βρέθηκε στη Γύψου (Πιν. Χγ). Παρουσιάζει επιτιθέμενους ταύρους με ιερό φυτό ένα άνθος λωτού πλαισιωμένο με άλλα γεωμετρικά μοτίβα. Της ίδιας περίπου σχολής και τεχνοτροπίας είναι ο κύλικας από το Σπαθαρικό (Πιν. ΧIIα,β) που ανήκει στη συλλογή του Επαρχιακού Μουσείου Αμμοχώστου. Ο κύλικας που είναι του Δίχρωμου τύπου και χαρακτηριστικής τεχνοτροπίας του ζωγραφικού ρυθμού της ευρύτερης περιοχής Αμμοχώστου-Καρπασίας παρουσιάζει δύο όψεις, όπου οι επιτιθέμενοι εραλδικοί ταύροι προστατεύουν διαφορετικό ιερό φυτό.

Ένα μοναδικό δείγμα της εικονογραφίας του ιερού δέντρου προέρχεται από τη συλλογή Τ. Φυλακτού στη Λευκωσία (σήμερα βρίσκεται στη συλλογή Γ. Παρασκευαΐδη, Λ/σία). Πρόκειται για κρατήρα ή δίνο μεγάλων διαστάσεων διακοσμημένο με υβριδικού τύπου τεχνική (Γραπτής, Δίχρωμου και Μελανής επί Ερυθρού) και φέρει μια ζώνη όπου στο κέντρο βρίσκεται το ιερό δέντρο (ελιά;) με αντιθετικούς ταύρους να το φρουρούν. Στην αριστερή άκρη υπάρχει ακόμη ένα δέντρο που είναι φοινικιά (Πιν. ΧΙβ). Το αγγείο χρονολογείται στην Κυπρο-Αρχαϊκή Ι περίοδο και προέρχεται προφανώς από την περιοχή Κουρίου-Αμαθούντας.¹¹ Η εικονογραφία του ιερού δέντρου με εραλδικά ζώα παρουσιάζει στην περίπτωση αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί οι ταύροι που το φρουρούν φέρουν στην πλάτη τους πουλιά τα οποία παρουσιάζονται σαν επιπλέον εραλδικά στοιχεία για το ίδιο το δέντρο.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ένας αμφορέας με αρ. ΑΜ660 που προέρχεται από τις συλλογές του Μουσείου του Λούβρου. Ο αμφορέας ανήκει στην Κυπρο-Αρχαϊκή Ι περίοδο και φέρει αντιθετικούς ταύρους μπροστά σ' ένα συμβατικό "ιερό δέντρο" με δύο άνθη λωτού στη βάση. Η όλη εικονογραφία παρουσιάζει την καινοτομία ότι εισάγονται για πρώτη και μοναδική φορά τα ψάρια σαν εραλδικά όντα πάνω από τις ράχες των ταύρων.¹²

Φαίνεται ότι η συγκεκριμένη αυτή εικονογραφία του ιερού δέντρου με τους εραλδικούς ταύρους ήταν δημοφιλής και σ' άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, αν κρίνουμε από το μέρος ενός πλούσια διακοσμημένου κρατήρα που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και βρέθηκε στη Al-Mina.¹³

10. Max Ohnefalsch-Richter "Kypros the Bible and Homer" London 1893 σελ. 199

11. V. Karageorghis "Two pictorially decorated vases of the Cypro-Archaic period" in Studies presented in Memory of P. Dikaios, Nicosia 1979 σελ. 123

12. V. Karageorghis-J. de Gagnier "La ceramique chypriote de style figure", Roma 1974 p.158

13. Βλ. αν. σελ. 155

3. Ιερό δέντρο με αντιθετικές ανθρωπίνες μορφές: Το χαρακτηριστικό της ομάδας αυτής είναι ότι οι ανθρωπίνες μορφές που φρουρούν ή κάποτε μυρίζουν το ιερό δέντρο ή φυτό είναι κατ' εξοχήν γυναικείες και κοσμούν αμφορείς μεγάλων διαστάσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνθεση στον ώμο αμφορέα Κυπρο-Αρχαϊκής περιόδου που προέρχεται από τη συλλογή Ν. Μιχαηλίδη στη Λ/σία (Πιν. ΧΠγ) Αντιθετικές γυναικείες μορφές στηρίζουν φυτό λωτού.

Διαφορετική είναι η εικονογραφία του τύπου που απεικονίζεται στους μεγάλους αμφορείς, δηλ. τον αμφορέα με αρ. 1951/Π-27/1 που προέρχεται από την Έγκωμη (επ. Αμμοχώστου) (Πιν. ΧΠβ) και τον αμφορέα με αρ. Β.2020 άγνωστης προέλευσης (Πιν. ΧΠα). Και στις δύο περιπτώσεις οι γυναικείες μορφές που στέκουν αντιθετικά μυρίζουν τα άνθη λωτού που αποτελούν μέρος ενός φανταστικού ιερού δέντρου ή ιερού φυτού.

4. Ιερό δέντρο με αντιθετικές σφίγγες: Εκτός από τα πιο πάνω εραλδικά φυσικά όντα παρουσιάζονται στην περίπτωση της εικονογραφίας του ιερού δέντρου στην Κύπρο και όντα μυθολογικά όπως οι σφίγγες. Είναι καλά γνωστό ότι η εικονογραφία της σφίγγας έχει μια βαθιά παράδοση στην κυπριακή τέχνη και χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς από τους Κύπριους τεχνίτες για διακόσμηση όχι μόνο κεραμικής αλλά και χάλκινων, ελεφάντινων, χρυσών και άλλων αντικειμένων ήδη από την Τελευταία Εποχή του Χαλκού.

Στην προκειμένη περίπτωση του ιερού δέντρου, η σφίγγα χρησιμοποιήθηκε στην εραλδική στάση η οποία του προσφέρει προστασία. Ένα παράδειγμα της εικονογραφίας αυτής είναι ο κύλικας αρ. 867 από το Μουσείο Αμμοχώστου. (Πιν ΧΙΥα) Προέρχεται από τον Άγ. Θεόδωρο και παρουσιάζει σφίγγες να φρουρούν το ιερό φυτό που σ' αυτή την περίπτωση είναι το άνθος λωτού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εφαρμογή της ίδιας εικονογραφίας για διακόσμηση του πήλινου θώρακα πολεμιστή που βρέθηκε στο ιερό στο Καζάφани¹⁴ (Πιν. ΧΙΥβ). Όλες οι πιο πάνω παραστάσεις χρονολογούνται στην Κυπρο-Αρχαϊκή Ι περίοδο.

Η εικονογραφία αυτού του τύπου κοσμεί επίσης δύο αμφορείς που προέρχονται από τις συλλογές του Κυπριακού Μουσείου στη Λευκωσία. Ο ένας είναι αμφορέας με κάθετες λαβές (αρ. Β2009) και φέρει ιερό δέντρο που καταλήγει σε λωτούς (Πιν. ΧΥβ). Η δεύτερη περίπτωση αφορά τον αμφορέα με αρ. Β.333. Εδώ οι αντιθετικές σφίγγες προστατεύουν ένα φανταστικό ιερό δέντρο από το οποίο προβάλλουν άνθη λωτού (Πιν.ΧΥα).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα παραλλαγή της εικονογραφίας αυτής παρουσιάζεται πάνω σε μια πυξίδα (αρ. 839) με πώμα που προέρχεται από τις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου.¹⁵ Η εικονογραφία του ιερού δέντρου είχε σε βάθος επηρεάσει ακόμη και τοπικά εργαστήρια στην Κύπρο, όπως φαίνεται από έναν αμφορίσκο του εργαστηρίου της Αμαθούνας, ο οποίος προέρχεται από ιδιωτική συλλογή και βρίσκεται σήμερα με μακρόχρονο δανεισμό στο Princenton University Art Museum στις ΗΠΑ.¹⁶

14. V. Karageorghis "A favissa at Kazaphani", RDAC 1978, 156-193

15. V. Karageorghis - J. de Gagnier, βλ. αν. p.129

16. V. Karageorghis "The Princenton Amphoriskos of the Amathus style" in RDAC 1990, σελ.21

Αφού μελετήσαμε τις διάφορες παραλλαγές τις εικονογραφίας του ιερού δέντρου στην κυπριακή κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, θα περάσουμε τώρα σε ένα άλλο αντικείμενο με σπάνια παράσταση που δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά.

Πρόκειται για έναν αμφορίσκο του τύπου V της Γραπτής κεραμικής που ανήκει στην συλλογή Λ. Γεωργίου από τη Λευκωσία (πρώην συλλογή Π. Κολοκασίδη) (Πιν. XVI).

Ο αμφορίσκος που χρονολογείται στην Κυπρο-Αρχαϊκή II περίοδο φέρει στον ώμο του πολύ ενδιαφέρουσα παράσταση που σχετίζεται απόλυτα με την δεντρολατρεία. Τα κεντρικά σημεία της παράστασης είναι δύο μορφές, μία ανδρική και μία γυναικεία, των οποίων τα χέρια μετατρέπονται σε φύλλα δέντρου ή άλλου φυτού. Οι μορφές αυτές πλαισιώνονται με "δέντρο ζωής", πουλιά και ψάρια. Πρόκειται για μια τοποθέτηση των ανθρωπίνων όντων μέσα στο φυσικό τους περιβάλλον. Η μετατροπή των ανθρώπων σε δέντρα υπάρχει ξεκάθαρα στη μυθολογία των Ελλήνων, φτάνει να φέρουμε στο μυαλό μας τον μύθο του Απόλλωνα και της Δάφνης.

Δύο άλλες σημαντικές αρχαιότητες που έρχονται να συμπληρώσουν το ρεπερτόριο της εικονογραφίας της δεντρολατρείας στην κυπριακή αρχαιότητα προέρχονται από τα Μανδριά της επαρχίας Πάφου. Πρόκειται για δύο συμπλέγματα πήλινων ειδωλίων. (Πίν. VIδ,ε). Παρουσιάζουν γυναικείες μορφές που φορούν ψηλό πόλο να χορεύουν ή ίσως να προσεύχονται γύρω από ένα φυτό ή δέντρο. Τα συμπλέγματα αυτά χρονολογούνται στην Κυπρο-Αρχαϊκή II περίοδο.

Σαν κατακλείδα θα πρέπει να τονιστεί ότι η δεντρολατρεία στην Κύπρο υπήρξε τόσο βαθύριζη, γι' αυτό και διασώζεται ζωντανή μέχρι σήμερα στην κυπριακή λαογραφία και στη λαϊκή παράδοση.¹⁷

17. Α. Ρουσουνίδης "Δέντρα στην ελληνική λαογραφία με ειδική αναφορά στην Κύπρο", Λευκωσία 1988

Α. Πανάρετος "Η Δεντρολατρεία από αρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα", Λευκωσία 1969

WALTER FASNACHT, WITH THE COLLABORATION OF MARIANNE SENN

**EXPERIMENTAL COPPER SMELTING AT AGIA VARVARA - ALMYRAS
A CONTRIBUTION TO THE CONTROVERSY
OF ANCIENT IRON PRODUCTION IN CYPRUS**

Abstract

In October 1999 the last excavation was carried out at the site of Iron Age copper production at Agia Varvara–*Almyras*, leaving approximately 40% of the actual volume of soil on the small hillock of Almyras still unexcavated. Post excavation work is in progress and includes geochemical and archaeometallurgical analysis of all materials involved in the copper production.¹

The experimental reconstruction of copper working activities at Almyras started in 1995 with ore dressing experiments². Copper smelting experiments are now an established part of the Almyras Project. This is because actual work with authentic materials and techniques is as good a teacher of archaeometallurgy as any laboratory analysis. This is most certainly true concerning such factors as time, manpower, know-how and energy consumption.

Between September 1999 and May 2000, a total of five experimental copper smelting runs were carried out. The sequence of experiments at Almyras took place outside of the excavation perimeter and included ore crushing, the forming of ore pellets and their roasting, copper smelting in a single, free standing clay furnace, recharging of a slag/matte mixture in the same furnace for possible reduction and the casting of bronze objects in a separate casting hearth. Although bronze casting was never actually done at the site of Almyras in ancient times, we thought it important to go through the entire chain of operation and therefore include the ultimate goal of this huge endeavour — the production of an artifact!

The archaeological base for experiments in copper smelting

Immediately after the discovery of the ancient copper working site of Agia Varvara–*Almyras* in 1982 (pl. XVIIa), a rescue excavation of a badly damaged and eroded smelting furnace was carried out. This furnace is now stored in the Cyprus Museum in Lefkosia. The first two of fifteen field seasons since 1988 yielded most of the furnace finds, with the astonishing discovery that each furnace was different from the ones previously found. Roasting pits and double furnaces for copper smelting were unknown in Cyprus before these finds. Since then, the complete chain of operation has been unearthed at *Almyras*, from the mining pit to the refined copper metal.³

1. Generous support, financially and logistically, is acknowledged to the Swiss National Foundation for Scientific Research, SNF in Bern, and the Swiss Federal Laboratories for Materials Testing and Research, EMPA Dübendorf.
2. Connolly, A.: Some Preliminary Experiments in Copper Ore Benification, in: Fasnacht, W. *et al.*: Excavations at Agia Varvara – Almyras, Fifth Preliminary Report. *RDAC* 1996, 116-118.
3. For a review of twelve years of research at Agia Varvara–*Almyras* see: Fasnacht, W., *RDAC* 1999, 179-184

The archaeological evidence for the reconstruction of the copper working installations at *Almyras* consists of furnace fragments, tuyères, slags and copper metal and has provided enough information to make the following statements about furnace construction and operation:

- Smelting furnaces of Archaic, Classical and Hellenistic times were about 80 cm high and 30 – 40 cm in diameter.
- Roasting furnaces were open, oblong beds with side walls, with a length of below 2 meters and a width of about 70 cm. The ores were roasted prior to smelting to burn part of the sulphur off.
- Artificial air-induction took place through tuyères, i.e. cone-shaped clay nozzles of about 30 cm in length and 5 – 15 cm in diameter. We have no evidence, however, of how many tuyères were placed in a furnace and where exactly those tuyères were positioned.
- The ore used was chalcopyrite, finely crushed and mixed with limestone fluxes to form a highly liquid slag.
- The slag was periodically tapped and formed cakes in a pit next to the furnace. The slag cakes were about 30 cm in diameter and were discarded after cooling.
- Wood was used for fuel, either directly or in the form of charcoal. For our experiments, wood was used to preheat the furnaces and charcoal or a charcoal/wood mixture for the actual smelting process. Future experiments will have to test the direct use of dried wood for all steps of copper production.

The furnace used for the smelting experiments was built entirely of clay, with a solid mantle of clay and stone around the bottom and the tuyères being the only pre-fired elements. The size of this furnace was 80 cm in height and 35 cm in diameter at the inside (pl. XVIIb). The furnace was operated continuously for four to six hours, by means of two bellows from which clay pipes were connected to one or two tuyères. For air-induction, pot-bellows were used according to the Late Bronze Age find from Alassa, exhibited in the Cyprus Museum (Inv. No. Alassa 76). Usually, experimental archaeologists use two pot-bellows according to the Egyptian technique, where a person stands with one foot in each pot. A leather cover on the pots is alternately pressed down with the feet and manually lifted up with a string. We adjusted this system according to the hand-operated technique in Greece using goat skin-bellows (pl. XVIIIa), as well known from vase paintings of the Archaic and Classical Period.⁴ It has to be mentioned that these paintings depict the ancient bronze casting technique and not the copper smelting process. As our team has ten years of experience in bronze casting experiments, we were eager to see whether the manual bellow operation also worked for the smelting process – and it did! For the demonstration of the casting technique, we choose bronze astragali as the objects to be cast (pl. XVIIIb). Bronze astragali served as dice, to play or to read the oracle, and were part of funerary offerings already in the Bronze Age.⁵ Numerous examples have been found in Cyprus.

The experimental furnaces for copper smelting were fed with consistent charges of charcoal and ore of 1.5 kg, alternating in a 20-minute rhythm. Charcoal was crushed to the size of a walnut and pellets of the

4. Weisgerber, G. and Roden, Ch.: Griechische Metallhandwerker und ihre Gebläse, in: *Der Anschnitt* 38, 1986, Heft 1, 2-26, especially Fig. 17.

5. Reese, D., in: *La nécropole d'Amathonte, Tombes 113-367*, p. 127ff. and especially footnote 59. *Études Chypriotes* XIV, Nicosia 1992.

ore/flux mixture were produced of the same size. We used a modern concentrate in the form of chalcopyrite, with a copper content of about 25%. Local limestone was added as a flux, because the original slag has been found to contain calcium and magnesium oxide up to a total of 12%.

A strict assignment of jobs kept throughout the entire run showed to be most successful. The bellow operators need to take turns of about one hour. Not so much physical strength as coordination, stamina and good senses to see, feel, hear and smell what is happening in the furnace is needed for this job. Historical records of women involved in mining and metal working are numerous and small scale operations like *Almyras* may well have depended on the work of women and even children.⁶

Accidental iron production during copper smelting

The result of all of the five smelting runs after several hours of charging and one hour of cooling was a lump of slag accumulated at the bottom of the furnace. This lump was always attached to the tuyere which mostly melted at its tip. The slag was never liquid enough to be tapped. Matte-inclusions of up to 3 cm in diameter were trapped in the slag, with some accumulating at the bottom, which meant that the complete separation of the two phases was not achieved. The slag was too viscous and the matte could not find its way to the bottom of the furnace. The ultimate goal will be to assemble enough matte with which to then recharge the furnace and smelt this intermediate product to the actual raw copper metal. Our next step, however, will be the full chemical and metallographic analysis of all the experimental products. Preliminary results on polished sections on two of the slag cakes are available and are presented here. Upon close investigation under binoculars and the optical microscope, all five experimental slags consistently showed the following features:

- The slag matrix shows beginning crystallization to form fayalite laths in the centre of the slag cakes. This means that conditions for the slag formation come near the ancient ones.
- Within this slag matrix, numerous inclusions are visible with the naked eye:
 - a) rounded or polygonous matte inclusions, up to 3 cm in diameter, with beginning copper segregation;
 - b) globular copper sulphide inclusions of only a few millimeters in diameter, light blue in colour and sometimes with a core of solid copper metal;
 - c) minute copper prills, mostly of less than 1 mm in diameter, either isolated in the slag matrix or as part of the matte. These prills are rather pure, with only little copper oxide and/or sulphide inclusions.
 - d) Small bands of metallic iron, either incorporated into the matte inclusions or surrounding the numerous charcoal fragments in the slag.
 - e) large charcoal fragments, having been trapped in the viscous slag.

6. Our artistic drawing of the copper working activities at Almyras shows a family operated scene, in: Fasnacht *et al.* RDAC 1996, Fig. 5.

Further reading about women and mining in: Frauen und Bergbau. *Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbaumuseum Bochum*, Nr. 45, Bochum 1989.

During the third experiment, where the same charcoal, ore, tuyères and bellows were used and the rhythm of charging was kept as with all other experiments, a lump of several kilos of slag was produced. Back in the laboratory, this piece was sawn in two. It showed a much higher amount of iron metal than all other slag cakes. We obviously had reduced the iron in the chalcopyrite mineral directly to clearly visible metallic iron — and this result stirs up the controversy of iron being produced in ancient Cyprus.⁷ The author himself has always been sceptical about the theory of local iron production,⁸ and still is. The main argument was that it is too difficult with prehistoric means to reduce the iron in the chalcopyrite instead of the copper. Now as we accidentally produced iron ourselves, it seems appropriate to have metallurgical analyses carried out on the samples of this iron by a specialist in ancient iron technology. The results of investigations carried out by Marianne Senn are the following:

Metallic iron has formed predominantly in direct contact with charcoal inclusion (pl. XIXa). In these places, iron is present in dendritic form and dominant over copper metal. This dendritic iron is confined to copper matte. The same dendritic iron also occurs in samples from other smelting runs, but less dominant. Besides the dendritic iron in the matte, small iron inclusions also occur in the slag, or in the form of little droplets in globular matte inclusions (pl. XIXb).

It is highly unlikely that any of these iron inclusions could be isolated from their surrounding material and then used for smithing.

The formation or even dominance of metallic iron in the products of experimental copper smelting shows that the conditions were highly reducing. Much less reducing atmospheres would be sufficient for the formation of a copper matte. There are different ways to reach a lower oxidation level: reduce the immediate air-flow, change the rhythm of bellowing and charging, use different fuel, work at different temperatures, change the position of the tuyères or change the furnace construction. Detailed analysis of more experimental products will have to follow the present one in order to systematically assess the influence of each of these parameters.

Conclusions

Already in the Bronze Age, iron was not an uncommon by-product of the copper smelting process,⁹ but it was not used in any way at that time. But how much of the new metal, the iron, did the Iron Age copper smelter know? In fact, some of the *Almyras* copper metals contain up to 10% of metallic iron, clearly visible under the microscope as dendrites in the copper matrix. This “useless impurity” was burnt off during the refining process. It is questionable, therefore, that the Iron Age copper smelter knew that this impurity was the same metal as the one of his mining tools he paid a high price for.

As shown by our experiments, iron production out of chalcopyrite ore with the ancient copper technology is possible but does not make sense. Although metallic iron is omnipresent in all copper smelting products, be it slag, matte or copper metal, it is too small to be isolated physically, i.e. by crushing and

7. Kassianidou, V.: Could iron have been produced in Cyprus. *RDAC* 1994, 73-79.

8. Fasnacht, W. *et al.* Excavations at Agia Varvara - Almyras, Fifth Preliminary Report. *RDAC* 1996, 98.

9. Pickles, S. and Peltenburg, E.: Metallurgy, Society and the Bronze/Iron transition in the East Mediterranean and the Near East. *RDAC* 1998, 79 and 90.

hand-picking, and too difficult to be isolated chemically, i.e. with a consecutive smelting step that would burn off the copper related minerals and leave the metallic iron. Iron could not be brought to the liquid state like copper; archaeologists tend to ignore the fundamental difference between the ancient copper and iron technology: Iron was never smelted to a liquid metal before the Middle Ages, it was always intermixed with the slag and only reached the viscous state. Copper technology, on the other hand, was based on complete separation of the metal and slag phase for thousands of years before iron was "invented".

What traces of ancient iron production have been substantiated in Cyprus so far? No iron bloomery furnace and no iron slags have been found yet. The simple use of iron objects in a very early stage, so to speak in the *statu nascendi* of the technology itself, is not enough evidence of local production.

A possibility of indigenous production of iron on Cyprus exists theoretically: from the geological point of view it is possible that iron-rich gossans rather than pyrites were used for systematic iron production.¹⁰ Gossans had been thrown away as waste for thousands of years of copper production. At an initial stage of the iron technology, these gossans may at least have been tested for their possible use for iron production. After the initial stage, there may have been no need for local production any more, because once the iron technology was established, the metal was produced ubiquitously and cheap, all over the Mediterranean, the Balkans and Central and Western Europe. Cyprus would then have taken back its traditional role from the Bronze Age, the role of a producer of excellent copper. The copper produced in the advanced Iron Age, at places like *Almyras*, was among the purest on the market.¹¹ "Aes cyprium" could keep this reputation until Roman times, and more than that: it even gave the name to the island up to this day.

To prove a possible exploitation of gossans for iron production on Cyprus, systematic field research to detect iron production waste in the well know ancient copper production areas will have to be carried out. This task, accompanied by iron smelting experiments, will have to be initiated by a new crew of specialists, the ones for the ancient iron technology.

10. Kassianidou, V.: Could iron have been produced in Cyprus. RDAC 1994, 76,771994

11. Fasnacht, W.: Excavations at Agia Varvara - Almyras, Fifth Preliminary Report. RDAC 1996, 98.

ANDREAS DEMETRIOU

**PHOENICIANS IN CYPRUS AND THEIR HELLENISATION
THE CASE OF KITION**

Introduction

Cyprus, an island of 9,237 sq. kms, lies a short distance off the coast of Asia. A mere 75 kms separate it from Cilicia, 100 from Syria, 350 from Egypt and 385 kms from Rhodes and the Aegean. Due to its location in the centre of the then known world, which was ideal for people to come and go, she observed waves of immigrants or passers by disembarking at her shores, either for commerce, emigration or robbery. Some of them, especially those aspiring to power came as masters and conquerors, while some others invaded the island for the sake of getting away her riches, leaving behind ashes and ruins.

The event that stamped permanently the life of Cyprus was the arrival of the Mycenaean Greeks. This arrival can clearly be followed in the archaeological horizon of the island. It started in late 13th century, if not slightly earlier, an idea favoured by us (Demetriou, 1997, 207), and continued down to mid-11th century. By that time the island was almost completely hellenised, if we can judge by the creation of a new pottery type based on the latest Mycenaean ware and used all over the island (Proto-White Painted or Proto-Bichrome), the introduction to Cyprus of the chamber tomb with long dromos and converging walls, the emergence of the D-shaped fibula and the goddess with up-lifted arms, only to mention but a few novelties depending on prototypes of the Mycenaean world that speak in favour of Mycenaean Greeks establishing themselves permanently in Cyprus.

Echoes of this all important period and the then taking place radical events are the relevant references in authors of the earlier and later antiquity that speak of cities in Cyprus found in the "remote" past by Greek heroes of the Trojan war, when that expedition was over. However, these authors did not hesitate to mention that the pre-Greek population gathered itself at Amathus turning it into their stronghold (Χατζηϊωάννου K., 1985, 72-81. Seibert J., 1976, 2) and that the Phoenicians did have their own stronghold, Kition, which occupied the site of modern Larnaka.

Historical outline

Kition will be the focus of our attention, because it is *par excellence* the meeting place of two distinct groups of people, Phoenicians and Greeks, and no doubt the autochthonous Cypriots were not excluded from this encounter and the same holds good for the foreigners flocking into the harbour of the town. It was a truly cosmopolitan city with all the advantages of such a multi-cultured population.

The first inhabitants of Kition take us back to the late Early Bronze Age, that is 2000 -1900 B.C., although traces of human presence in the area are discernible even earlier (E. Gjerstad, 1979, 249. Karageorghis, 1976, 25). In the Late Bronze Age it had developed into an important city. In the late 13th century we come across numerous new finds and features that speak in favour of newcomers from the Aegean, although commercial intercourse with Egypt, Syria and Palestine continued unhampered. The new cultural outlook of the town furnishes us with a fresh town plan with streets, houses, temples, installations for smelting copper and a fortification wall which reminds us strongly of the Cyclopean ones seen at this time elsewhere in Cyprus (Enkomi, Maa, Sinda etc.). One observes also a new way of construction resem-

bling that of Enkomi, the local manufacture of Mycenaean types of pottery and jewellery, the introduction of the horns of consecration to name only but a few changes that speak in favour of the appearance of the Mycenaean Greeks in the area of Kition towards the very end of the 13th century B.C. (Karageorghis, 1976, 58, 59, 71f).

This Mycenaean settlement thrived for two centuries. Around the turning point of the millennium, a natural calamity (floods?) seems to have befallen the town. As a result of that, the sacred quarters were deserted and many of the inhabitants left. This picture remained unaltered up to mid 9th century B.C. when we have the arrival of the Phoenicians as permanent settlers in the long ago semi-deserted Mycenaean town (Baurain, Bonnet, 1992, 110). New edifices were constructed and the Mycenaean temple I was rebuilt and slightly modified to suit their needs. According to a Phoenician inscription — for which there is no unanimity as to its translation — on a Red Slip bowl found in the courtyard of the temple and associated with its earliest period (850-800 B.C.), the divinity worshipped there was Astarte. This temple, one of the biggest ever discovered in the Phoenician world, measuring 35x22m, the courtyard excluded, was the centre of the religious life of the city in its early phase, only to be superseded in importance in the early 7th century B.C. by the worship of Herakles-Melqart in another temple.

Kition, whose name is unknown in its early days of the Mycenaean period, was at the beginning a dependency of Tyre, ruled by a representative sent from it. Due to a Phoenician custom it was named Qartihadast, that is new city, and under this name is mentioned by the Assyrians who conquered Cyprus in 707 B.C. In the stele of Sargon II erected at Kition at that time (pl. XXa,b,c), we learn that he subdued seven kings of Ya (= Cyprus), a district of Yadnana (= the land of Danaoi, that is Greece). Unfortunately not even a name of the seven kings or their cities is given. The only important clue we reach is that the Assyrians regarded Cyprus as part of the broader Hellenic world.

Of great importance for the history of Cyprus is the prism-inscription of Esarchaddon written in 673/2 B.C. With it we are very fortunate as there is reference of 22 localities along with the names of their kings. Ten localities out of the whole are grouped together and are Cypriot. Thus, we learn of the existence of ten kingdoms and the names of their kings. One of them is Qartihadast, a name very probably used for Kition (Gjerstad, 1979, 233) down to mid 7th century B.C. when we last encounter it (Luckenbill, 341, § 876). Soon after 500 B.C. the Phoenician kings of the place designate themselves as kings of Kition and this is the name used for the town ever after. Whether the same name was in use for the Mycenaean pre-existing habitation we shall never be sure, although such a hypothesis is not excluded (Nicolaou 1976, 309f). In fact it is strengthened by A. Dupont-Sommer (*RDAC* 1974, 83f.), who refers to a Phoenician inscription from Nora-Sardinia that calls Tyre mother of Kition (Gjerstad, 1979, 237 n.3). This inscription is in archaic form and dated in the 9th or early 8th century B.C. It is also strengthened by Flavius Josephus who mentions that Menandros of Ephesos, a scholar who studied the Tyrian archives, calls the people of the Tyrian colony Kitieis, that is "citizens of Kition" (Gjerstad 1979, 238; Josephus *Antiq.* IX, 283f.). Another reason that speaks in favour of this hypothesis is the fact that the name Kittim appears in the Old Testament, though it is used for the whole of Cyprus and even for the islands beyond (Hill 1948, 96) and not for Kition alone. This of course reminds us of Alasia, a name for which we are not sure whether it was used for a specific town or for the whole of Cyprus in the Bronze Age.

What probably happened with the Phoenicians of Qartihadast is that they established themselves peacefully in an area which was sparsely populated, the name pre-existed their arrival and when they severed relations with their mother-city, they adopted the name used by the local population prior to their estab-

lishment. Therefore, from the very beginning Kition must have been a town with a mixed population but with the Phoenicians having commercial and economic supremacy, the strong basis that gave them social and power supremacy as well. The first name of a king of Kition that came down to us on the prism inscription of Esarchaddon is Damusi, which is equated with Tammuz (Gjerstad 1979, 239). This being so, it denoted that the political power of the town was in Phoenician hands as early as the beginning of the 7th century B.C. if not earlier, as we here believe, an idea that finds support by the Nora inscription.

The Ionian revolt against Persia in 499 B.C. found, according to Herodotus (V 104), the Cypriot kings with the exception of Amathus siding with the Ionians. If Kition was not participating in the cause, Herodotus might have mentioned that. So it is taken as a fact that Kition sided with the Greek kingdoms against the Persians. We all know the fatal outcome of that struggle, after which the Persian yoke must have been harsher and it is only natural to see the Persians favouring on the throne of the various cities men with persophile feelings whom they could trust. How far they exploited the Phoenician element in Cyprus, especially after the expedition of Xerxes against Greece and his defeat at Salamis and Plataia, we cannot be sure but we regard this a natural course of events. Things for the Cypriot cities got worse, especially after Cimon's expedition against Cyprus and the peace of Callias that ensued. Otherwise there is no explanation for the rapid expansion of the Phoenicians in the whole of Cyprus.

By mid-5th century they are in control of Idalion after besieging it twice — the first siege being laid with the collaboration of the Persians — they usurped the throne of Salamis and we have Phoenician kings at Lapithos and Marion. The conquest of Idalion must have taken place immediately after Cimon's death outside Kition and the departure of the Greek army. This left them with a free hand to deal with Idalion which they have tried already once to incorporate unsuccessfully. This time, however, they were successful and we can place their victory between 450 - 445 B.C.

No doubt there must have been smaller or bigger pockets of Phoenicians all over Cyprus at all times, after all they were merchants chasing material wealth, but their remarkable expansion after mid 5th century B.C. can only be explained by the absence of Greek mainland forces and not by mere commercial endeavours. But even then, an extra bit was needed and that was the favour of the Persians after the lukewarm stance of the Cypriot kings against their fellow Greeks in the battles they participated in when they followed Xerxes. This Phoenician expansion was checked for several years by king Evagoras of Salamis (411 - 373) who collaborated with Athens to bring the whole of Cyprus under his own control. Such a turn of events would have benefited Evagoras considerably, but surely he was not striving only for his own material interest as some scholars recently support (Maier 1985, 38) but also for hellenism for whom he was the most renowned champion in Cypriot history (Demetriou 1992, 66ff.).

The main power opposing Evagoras in his effort to control the whole of Cyprus was Kition although other cities like Soloi and Amathus turned to Persia for military assistance as well (Hill 1949, 132). The conflict of the two cities is mirrored, albeit not in detail, in ancient authors. However, the written sources do not mention the whole story, as they omit events that should have been recorded. Such an event is a naval battle off Kition between Kition and Salamis, very early in the reign of king Melikiathon of Kition. On a marble basis on which a war tropaion was added — now missing — a Phoenician inscription in three lines commemorates the victory of Melikiathon against his enemy (the name is not mentioned but obviously Evagoras is meant) who had the Paphians as auxiliaries (pl. XXIa). The word "tropaion" used in the epigraphy does not exist in Phoenician and it is adopted from the Greek on this particular occasion. The inscription was dated by M. Szynger to 392 B.C. (*RDAC* 1992, 164).

A little more than a decade had elapsed and Kition witnessed another naval battle of Evagoras but this time against Persian forces who no doubt had fought having the king of Kition as their ally. This battle took place in 381 B.C., one year after the Persians invaded the island in order to suppress the power of Evagoras. The latter made a sudden attack on the superior fleet of the enemy and despite initial success he was finally defeated. He retreated to Salamis where he was besieged by the Persian generals Orontes and Tirivazos but succeeded in signing a peace treaty with the Persians that let him be on the throne of Salamis.

About the middle of the 4th century Pumiathon, the last king of Kition, bought for fifty talents the Kingdom of Tamassos, sold to him by its prodigal king Pasikypros who retired to Amathus as a layman (Athenaeus IV 167 c-d). This Phoenician expansion was solely due to a transaction that enabled Kition to check the land from the coast of Larnaka to central Cyprus and the northern foothills of Troodos. In this way they could exploit the copper deposits of the region of Tamassos, take them through Idalion to Kition where most of the metal workshops were located.

This addition to the Kingdom of Kition did not last long. In 332 Alexander the Great, who meanwhile conquered Tyre, took it away from Kition and handed it over to king Pnytagoras of Salamis for his services towards him. Very probably Pumiathon of Kition kept a neutral position during the siege of Tyre by Alexander and the deprivation of Tamassos can be regarded as a sort of punishment.

The Kingdom of Kition did live for twenty more years after the fall of Tyre and it came to an end in 312 B.C. when Ptolemy Soter of Egypt decided to abolish kingship in Cyprus and put the island under the command of a governor appointed by him. The last king of Kition, who reigned for half a century was put to death because he was in touch with Antigonos of Asia Minor. The temple of Herakles-Melqart, the city god, was razed to the ground, an act of political meaning denoting the end of the life of Kition as an independent Kingdom.

Religion in Kition

The gods whose cults were introduced at Kition were primarily Phoenician. We had the chance to refer to the majestic temple of Astarte erected in the 2nd half of the 9th century B.C. on the foundations of an older derelict Mycenaean temple. Astarte was the major deity in the Phoenician pantheon at this early stage and it is very natural to encounter her at Kition, after being brought in by the first settlers. Four major changes have been observed during the five centuries of its life, and the floor was raised several times. In the end it seems that it was demolished on purpose and abandoned towards the end of the 4th century B.C., very probably by the army of Ptolemy I Soter.

The city-god of Kition was by late 5th century B.C. Herakles-Melqart. Its temple was built next to the harbour. Architectural remains are scanty and date to Cypro Geometric III late. It seems that at the beginning there was an open temenos. A sanctuary replaced it in the early Archaic and it stood there throughout the Classical period, only to be deliberately destroyed in 312 by Ptolemy Soter in order to show that the days of the ancient kingdom of Kition were over, and the political power rested solely in his hands.

The identification of the temple as that of Herakles-Melqart is based on the evidence of sculptures (Nikolaou 1976, 104). The earlier ones bear Egyptian influence as Cyprus was occupied by Egypt between 569-545 B.C., but the later ones are under strong Greek influence of the late Archaic period of c. 500 B.C. Zeus Keravnios is a perfect example of this influence (pl. XXIb) along with Herakles dressed in lion's skin

raising his club above his head (pl. XXIC) (Gjerstad in *SCE* III, 75, pl. XIV, 3). Generally, the development of this important artistic branch follows the trend prevalent in the rest of the island with very few purely Phoenician features, however strange this may sound.

The idea that the Phoenicians took over a pre-existing cult of Herakles (Nicolaou 1976, 104) and built a temple dedicated to Melqart as he had approximately the same qualities of the Greek hero does not seem probable. In fact it is nearer the truth if we surmise that the Phoenicians built the temple for their Melqart and the Greek sect of the population equated him with Herakles and started taking their offerings to his temple worshipping him as Herakles. Thus, he acquired its dual name through this practice and towards the end of the 6th century B.C. it was very much influenced by Greek culture, as regards the plastic arts.

In other areas where they expanded, exactly the opposite must have happened and we see the Phoenicians adapting their deities to Greek ones as the latter were preexisting. At Idalion next to goddess Athena they put the name of their Anat, next to Apollo the name of Reshef Mikal etc.

As there were no monotheistic beliefs, religion was not playing any important role in the division of the people and gradually we have an amalgamation of ideas, a sort of syncretistic religion where Greek gods assume qualities of Phoenician or Egyptian ones and vice versa. This trend must have begun in Cyprus as early as the sixth century B.C. accelerating in time and reaching its apogee in Hellenistic and Roman times.

At Kition, in addition to the above two temples we have another one dedicated to Aphrodite-Astarte standing next to the temple of Herakles-Melqart. Corroborative evidence for the worship of Aphrodite at Kition, thus for the existence of the aforementioned dual temple, is the petition of the Kitians living in Piraeus to the Athenian Demos to grant them permission to build a temple to Aphrodite, a petition that was met favourably in 333/2 B.C. (Hill 1948, 152).

More sanctuaries were discovered at Kition or in the vicinity but for most of them we can only guess about the god worshipped in each one. The sanctuaries at sites Kamilarka and Chrysopolitissa date to the Archaic-Classical period and the finds speak in favour of strong Greek influence c. 500 B.C. Many limestone and terracotta figurines, mostly female, were discovered in the latter denoting the worship of a female goddess.

The sanctuary of Eshmun-Melqart was situated outside Kition on the south-east bank of the Salt Lake. Pieces of marble bowls were discovered along with Black-glazed Attic sherds bearing Phoenician graffiti.

On the north-eastern bank of the Salt Lake and closer to Kition was the sanctuary of Artemis Paralia dating to the Roman period with a strong probability of it existing in Ptolemaic times. Finds from late Archaic and Classical times (Nicolaou 1976, 109, 111) may indicate continuous veneration of Artemis in this sanctuary as early as the late 6th century B.C., although the exact name of the deity at this early stage is not known to us. Very probably the temple was dedicated to a Phoenician goddess who had approximately the qualities of Artemis though not as a huntress but as a protector of the guild of the salt-gatherers. This ingenious proposition was put forth by M. Yon (M. Yon 1992, 303) who regards the term "παράλια" as a synthesis of prefix παρὰ (=near) and the noun ἅλς (=salt), that is Artemis beside the salt, and not Artemis by the seaside.

In fact Yon argues that the patroness of the temple was the Great Goddess and that Artemis took over in Graeco-Roman times, I would say Hellenistic times, when religious syncretisms provided some kind of unification of the representation of deities that gave to the Great Goddess more specific and differentiat-

ed faces. In this case she was regarded as a goddess of wild nature and out of the Greek pantheon the equivalent goddess was Artemis and this is how she took over the protection of the place.

More temples were discovered at Kition, all of them in very poor condition and dating mostly to the time of prosperity that is the Archaic and Classical times, but we have not recovered any names of deities worshipped in them.

What one can deduce from this short survey is that the Phoenicians got their gods with them when they settled at Kition. Gradually, they were adapted to their Greek counterparts accepting offerings from both Phoenicians and Greeks. The images used for their gods as from the end of the 6th century B.C. were almost entirely influenced by Greek art, thus they were in the general artistic trend prevailing all over the island at the time.

As regards terracotta figures they follow closely what happens in stone sculpture. In the first half of the 6th century they show Egyptian influence but later on, it seems that we have a new school, purely Greek. Whether we have an artistic influence or the arrival of Greek caroplasts at Kition in the 5th century, one cannot say (Nicolaou 1976, 223).

The great number of the terracottas and their stylistic consistency speak of local manufacture and not imports. The clay quality is very good and the products of the workshop renewed the types of local religion but infusing in them oriental splendour and the sublime purity of Greek forms (Nicolaou 1976, *ibid.*). It seems that at Kition there existed no Phoenician terracotta workshop of importance and the same may hold true for sculpture in stone as well. To this end speaks the rarity of finds of pure Phoenician character (SCE IV:2, 337). Exception to the rule are miniature terracotta stelae 10 cm. high, bearing a Hathoric head and dating to the sixth century B.C. (pl. XXIIa, portrayed here by kind permission of Prof. M. Yon). Hathoric heads in stone were probably added on top of free-standing capitals and their size is impressive. Such a head is in display in the Louvre Museum. Small terracotta figurines representing probably the Great Goddess with hands holding her breasts and pregnant is also in the Phoenician spirit.

The Phoenicians themselves were concentrating on commerce and industry and less on art, save the branch of miniature scale on expensive raw material like gold, silver and ivory as we perceive from finds elsewhere in Cyprus.

It should have been an omission not to refer in a more detailed way on Zeus Keravnios whose statue dating to c. 500 B.C. was discovered along with many others by the Swedish Cyprus Expedition in the sanctuary of Herakles-Melqart in 1929-30. Its height is only 56 cm, but the forcefulness of expression makes it one of the best exhibits in the Cyprus Museum (pl. XXIb). Written records about the worship of the god go back to the Hellenistic period only! However, there is a Phoenician inscription carved on a small altar dating to c. 340 B.C. (Nicolaou 1976, 119) which mentions the word "Reshepkhetz" translated as "he who hurls the thunderbolt". Having this in mind, we believe that the small statue of Zeus had been made on order and it was a perfect match to its Phoenician equivalent. In this way we can speak of another pair of a Greek-Phoenician god where both communities could pay their homage as early as 500 B.C., although we lack epigraphic material substantiating this idea at such an early stage.

Connected with religious architecture, we have two Ionic capitals that are worth mentioning for their importance in the history of architecture. One of them was discovered in 1879 and there is a reference speaking for more coming from the area of Bamboula. It was of local gypsum, a material used extensively at Kition (Karageorghis 1984, 209).

The second capital was donated to the Larnaka Museum by a citizen who kept it in his yard for many years but its exact provenance is unknown. This capital is of calcarenite.

Both of them are relatively small measuring 49x115x49 and 62x102x49 cm respectively. The first one of gypsum is regarded by J. Coulton as dating after 525 B.C. and showing cross influences from the Aegean or even Palestine. The second capital may well be ascribed to early 5th, but can be as late as 4th century (Karageorghis 1984, 213).

To our view the basic idea of the Ionic capital was adopted from the Aegean, but as always the Cypriot craftsman adds details of his own or details that he might have borrowed from elsewhere.

Coinage of Kition

The Kingdom of Kition was among the first to issue coins, and we are very fortunate to have a complete series from about 500 B.C. to 312 B.C. The numismatic evidence shows us that the first issue of c. 500 B.C. was an epigraphic having a couching lion with reverted head on the obverse while the reverse was smooth, a practice we observe on the earliest coinage of Salamis, which was the first Cypriot city to issue coins, about a quarter of a century earlier. Around 479 B.C. we have a new coin type issued by king Baalmelek who reigned from 479 to 450 B.C. On the obverse we see Herakles-Melqart wearing lion's skin, carrying club and bow and advancing to the right (pl. XXIIb). On the reverse we have a seated lion and Phoenician inscription. This new coin type was adopted by his successors who however proceeded with a major change on the reverse. As from the time of Azbaal (450-425 B.C.), the seated lion was replaced by a lion attacking a stag (pl. XXIIc). The successors of Azbaal, Baalmelek II (425-400 B.C.), Baalrom (400-394), Melikiathon (394-361 B.C.) and Pumiathon (361-312 B.C.) carried on faithfully this tradition until the abolition of the Kingdom in 312 B.C. (Nicolaou I., 1987, 334).

The die-engraver of the Kition coinage could have been a resident of Kition working very much under Greek influence, from an artistic point of view. Herakles with all his attributes on one and the same scene — club, lion skin, and bow are all carried by the hero simultaneously — excludes the probability of a mainland Greek artist and supports the view of a Kitian working in the Greek tradition. It is almost certain that the idea of placing Herakles-Melqart on the obverse of the coins derives from Tyrian coins bearing Melqart on a sea-horse (Georgiades-Destrooper A. 1987, 347).

Burial Grounds

Our survey will be incomplete if we do not examine the burial grounds of Kition. Due to the expansion of modern Larnaka, especially after the influx of thousands of refugees from the northern part of Cyprus in 1974 when heavily armed Turkish troops occupied the area, many tombs came to light contributing invaluable information in the understanding of life at Kition. Cemeteries dating to the Cypro-Archaic II, Cypro-Classical and Hellenistic periods were excavated at the localities Ayios Georgios or Mnemata, Ayios Prodromos, Pervolia and Tourabi.

The tombs were excavated into a hard "havara" layer which is more of a crust over hard clay lying underneath. Into this clay the chambers for the dead were actually dug. Although differing in size they shared common characteristics especially in the 5th and 4th centuries B.C. These characteristics were the

rectangular entrance placed in the centre of the long axis of the tomb, with a big slab of the same shape blocking it, and the barrel-shaped roof which sprung from the floor. The corpses were placed quite often in plain sarcophagi of gypsum but the offerings were invariably placed outside. In the corners of the chamber next to the entrance, big Canaanite type amphorae were placed probably for some sort of liquid, like wine or oil. Such types of tombs are unrecorded in Phoenicia proper but there is no doubt to the excavator that they were Phoenician as they were dug after the Phoenician penetration (Hadjisavvas 1984, 363f.) Despite the origin of their occupants, one is surprised by the complete absence of characteristic Phoenician religious symbols like goddess Tanit, well known in the colonies of the west, and the tophets. It is also true that no burial stelae topped by a miniature temple with a goddess or baityl have been recovered. The peculiarities observed at Kition are, according to Hadjisavvas (Hadjisavvas 1992, 234), due to the presence of the Greek element which was not assimilated, and the tendency of the Phoenicians to adopt foreign cultural traits. To our view it is more natural to see a common type of tomb for both Greek and Phoenicians being created after two to three centuries of co-existence with small variations creeping in every now and then, denoting the taste of the family of the deceased.

The tomb gifts varied considerably ranging from Attic vases (pl. XXIIIa), terracotta horse riders and other figurine types richly decorated and probably in the local Cypriot spirit, pendants and amulets of bluish faience in the form of Egyptian deities, to a characteristic female figurine with features of pregnancy, widespread in the Phoenician world. Needless to say that great quantities of pottery, local or Phoenician, was accompanying the deceased. Very few sarcophagi with anthropomorphic lids follow Phoenician prototypes of ultimately Egyptian origin.

Of immense importance for the history of Kition, although few in number, are the burial stelae, the *semata*, erected above the tombs. Five of them bear inscriptions. They usually show a mixture of Greek and Phoenician features, but the craftsman's ambition was to create, artistically speaking, something Greek. Therefore, it is legitimate for one to surmise that if the craftsmen were not Greeks, they were working in the Greek spirit (Hadjisavvas 1992, 234).

Two of the stelae, rectangular in section narrowing towards the top and resembling obelisks, Levantine in outlook, bear below the pyramidal tops the Greek motif of relief ogees. Another one is covered with an anthemium having below it two schematic rosettes (pl. XXIIIb). Between the anthemium and the rosettes there is a Phoenician inscription neatly carved, mentioning that it was erected by Baal-ram for this father Esmoun-Adon, the genealogy of whom follows.

Among the personal names carved on these five stelae one encounters Phoenician, Hebrew (Azar-Yahou, Lewi), Greek (Didyme) and Hittite (Mula). For the last one, however, we have a new interpretation of the term *ml htyt* of the inscription. J. Teixidor argues convincingly that we do not have the name of a woman followed by an ethnic term (=Moula the Hittite) but the function of a person (=the salt man) (Teixidor 1986, 489). In this way this brief inscription would run: To Eshmoun-Adon, son of Baal-amas the salt man. Thus, at present we have to satisfy ourselves with the existence of names coming from three and not four different nationalities.

The sociological inferences from the mixed marriages of these inscriptions, if the inscriptions were interpreted correctly, are far reaching since they stress the fact of peaceful co-existence among all three of them. This is not unnatural if one thinks that Kition was a thriving harbour-town with people of many nationalities doing business. The burial gifts are very explicit about these contacts which were maintained with lands near and far. Egypt, Athens, the Aegean, Phoenicia, Cilicia, Carthage, Sardinia and as far away

as the Pillars of Hercules, in one word the whole of the Mediterranean, did trade with Cyprus and Kition in particular.

The uniformity of the cultural picture of Kition resulted from the existence of a large number of Greek Cypriots who contributed greatly to this effect. By mid 6th century B.C. we have the Greek culture penetrating deep into Kition. The Phoenicians who were the masters of the place were influenced by the superior Greek culture and they adopted even for their gods Greek artistic forms. Their burial grounds are indistinguishable from the Greek ones and specific Phoenician burial cultural traits seen elsewhere are absent from Kition.

In conclusion we would say that the Phoenicians established themselves at Kition in mid-9th century B.C. They have been living side by side with the Greeks who were residing in a semi-deserted Mycenaean town. The Phoenicians did have the political power in the town at least from around 700 to 312 B.C., when they established a royal house. Culturally speaking, the Phoenicians were almost hellenised but they kept their own script (it would have been very surprising if they would adopt the cumbersome Cypro-syllabic) and their fervent for commerce, an inner force that drove them to almost every part of Cyprus, albeit in small numbers.

At all events, despite the hellenised outlook of their culture, they have always been aware of their ethnic identity, however blunt such a feeling became through centuries of co-habitation with the Greeks of Cyprus. It seems that it was strong enough not to allow them assimilation by the Greeks and something more than cultural influence was needed. This extra something was the destruction of the temple of Herakles Melqart by Ptolemy I, which was their religious centre for at least four centuries, along with the abolition of kingship. In this way the Phoenicians lost in one and the same blow not only the political supremacy they enjoyed in the city, but also their religious centre with which their identity was so much connected.

After this event which occurred in 312 B.C. the Phoenicians lose fairly quickly their ethnic identity in the universality of the Hellenistic world. Only rarely we have a few references mostly from funerary inscriptions which speak of the Phoenicians of Kition. When the Romans conquer the island, the Phoenicians have already been absorbed by the Greeks and only some personal names remind us of their long presence in Cyprus, exactly as it happened centuries later with the Lusignian and Venetian rulers of Cyprus, whose presence is reminded by a few monuments and some surnames existing to the present day.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πόλη του Κιτίου είχε ήδη κατοικηθεί από Φοίνικες τον 9ο π.Χ. αιώνα. Φαίνεται πάντως πως στον οικισμό αυτό θα υπήρχαν Έλληνες, οι οποίοι είχαν κτίσει στο μέρος εκείνο την προ της άφιξης των Φοινίκων πόλη. Τα δυο εθνικά στοιχεία θα συνυπήρχαν καθ' όλη τη ζωή της πόλης, αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την πληθυσμιακή αναλογία τους.

Αν κρίνουμε από την επίδραση της ελληνικής τέχνης στην τέχνη του Κιτίου καθώς και την ελληνική επίδραση σε θέματα θρησκείας, ταφικών εθίμων κτλ., τότε ο αριθμός των Ελλήνων δε θα ήταν ευκαταφρόνητος.

Παρά τον πλήρη σχεδόν εξελληνισμό των Φοινίκων του Κιτίου, λόγω του ότι πάντοτε αυτοί είχαν τον πολιτικό έλεγχο της πόλης και λάτρευαν απρόσκοπτα τον Ηρακλή-Μέλκαρτ, ποτέ δεν απομειώθηκαν από το ελληνικό στοιχείο. Αυτό έγινε κατορθωτό μόνο, όταν έχασαν τον πολιτικό έλεγχο με την κατάργηση της βασιλείας και καταστράφηκαν ο ναός της Αστάρτης αλλά κυρίως ο ναός του Ηρακλή-Μέλκαρτ από τον Πτολεμαίο Α' το 312 π.Χ.

LIST OF REFERENCES

- Baurain Cl., Bonnet Cor. 1992: *Les Pheniciens*.
- Demetriou A., 1992: "The 5th-4th century B.C. History of Cyprus. Need for Revision?", *Kypriakai Spoudai* 56 (1992), 57-68,
 1997: "Μυκηναϊκοί μεταλλικοί αμφοροειδείς κρατήρες στην Κύπρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, σελ. 197-208", Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου "Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα. Από την Προϊστορική περίοδο ως τον 7ο αιώνα μ.Χ." Λευκωσία, Δεκ. 1995.
- Dupont-Sommer A., 1974: "Les Pheniciens a Chypre", *RDAC* 1974, 75-94.
- Georgiades-Destrooper A., 1987: "La Phenicie et Chypre à L' époque Achéménide: témoignages numismatiques", *Orientalia Lovaniensia Analecta* 22, *Studia Phoenicia* V, E. Lipinski ed., Leuven.
- Gjerstad E., 1979: "The Phoenician Colonization and Expansion in Cyprus" in *RDAC* 1979, 230-254.
- Χατζηϊωάννου Κ., 1985: "Η Αρχαία Κύπρος εις τας Ελληνικάς Πηγάς", Λευκωσία 1985.
- Hill G., 1949: "A History of Cyprus", Cambridge.
- Karageorghis V., 1976: "Kition, Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus", Thames and Hudson, London 1976.
 1984: "Κypriaka VII", *RDAC* 1984, 207-213.
- Luckenbill, "Ancient Records of Assyria and Babylonia II".
- Maier G - F., 1985: "Factoids in ancient History: The case of fifth-century Cyprus", *JHS* CV(1985), 32-39.
- Nicolaou-Michaelidou I., 1987: "Repercussions of the Phoenician Presence in Cyprus", *Orientalia Lovaniensia Analecta* 22, *Studia Phoenicia* V, E. Lipinski ed., Leuven.
- Seibert J., 1976. "Zur Bevölkerungsstruktur Zyperns", *Ancient Society* III.
- Szyncer M., Yon M. 1992: "A Phoenician Victory Trophy at Kition", *RDAC* 1992, 157-165.
- Teixidor J., Yon M., 1986: *Bulletin d'epigraphie semitique 1964-1980*, Paris, 1986.
- Yon M., 1992: "The Goddess of the Salt-Lake" in *Kypriakai Spoudai vols 54-55 (Studies in Honour of V. Karageorghis)*, 301-306.
 1994: "Κίτιον, Ανασκαφές στην Πόλη και στο Λιμάνι (1976-1993)" Διάλεξη, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.

ANTOINE HERMARY

LES STATUETTES EN BRONZE `A CHYPRE `A L'ÉPOQUE DES ROYAUMES

Près de quarante ans après l'ouvrage fondateur d'Hector Catling¹, les recherches sur les bronzes chypriotes se trouvent dans une situation très inégale: alors que les vases, les supports de chaudron et les pièces de harnachement ont donné lieu à des études approfondies², le domaine de la plastique a peu retenu l'attention des chercheurs, en tout cas pour ce qui concerne le Ier millénaire av. J.-C. et l'époque impériale. Suivant les conseils d'O. Masson³, seul A. T. Reyes a abordé cette question de manière synthétique à partir de la publication des statuettes archaïques d'Idalion (Reyes 1992): toutefois, il ignorait les bronzes de Kourion et il a laissé de côté les représentations animales, ce qui me paraît préjudiciable à une bonne compréhension de l'ensemble de cette production chypriote. Je limiterai mon enquête, qui n'est en aucun cas une nouvelle publication des objets⁴, aux périodes géométrique, archaïque et classique: les bronzes hellénistiques et romains constituent un groupe différent, qu'il faudra publier un jour. Pour ce qui concerne les grands bronzes, je prépare avec Sophie Descamps (musée du Louvre) un travail qui sera centré sur la célèbre « tête Chatsworth », trouvée à Tamassos, et sur une jambe du Louvre qui appartient selon toute vraisemblance à la même statue.

L'étude de ces statuettes ne se présente pas dans des conditions très favorables. Dans la plupart des cas, en effet, elles proviennent de fouilles effectuées au XIXe siècle et, quand elles possèdent une origine précise, leur contexte archéologique reste le plus souvent mal connu; les découvertes plus récentes n'ont d'ailleurs pas permis de progresser sensiblement sur la question des ateliers de fabrication ou de la chronologie des œuvres⁵.

1. Catling 1964 (qui concerne le Bronze Récent).
2. A. Matthäus, *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern* (Munich 1985); H. Donner, *Zaumzeug in Griechenland und Cypern* (Munich 1980). Voir aussi G. Markoe, *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean* (Berkeley 1985); M.-J. Chavane, *Vases de bronze du Musée de Chypre* (Lyon/Paris 1982).
3. Son rôle a été primordial dans la redécouverte d'objets provenant des fouilles anciennes et il a été le premier à attirer l'attention sur les statuettes en bronze: « un travail d'ensemble portant sur les figurines chypriotes en bronze, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique, serait une réalisation bien souhaitable » (Masson 1968, 407).
4. Elle n'est pas fondée sur un réexamen direct des œuvres.
5. Sur ces questions, les aspects techniques et l'identification des personnages on se reportera, pour les bronzes du Proche-Orient (avec quelques aperçus sur Chypre), à P. R. S. Moorey, S. Fleming, « Problems in the Study of the Anthropomorphic Metal Statuary from Syro-Palestine before 330 B.C. », *Levant* 16 (1984), 67-90, pl. 21-27. Voir aussi, de G. Falson, « La Fenicia come centro di lavorazione del bronzo nell'età del ferro », *Dialoghi di archeologia* 6 (1988), 79-110.

Les critères du classement

Il faut évoquer, en premier lieu, les difficultés que présente l'établissement du corpus de ces statuettes. Sans parler du problème que pose dans certains cas l'origine réelle des objets⁶, la distinction entre les statuettes « locales » et « importées » n'est pas toujours aisée : dans sa synthèse de 1948 sur les périodes géométrique, archaïque et classique à Chypre, Gjerstad, à partir d'un matériel très limité, distinguait nettement les petits bronzes de style néo-chypriote des importations syro-anatoliennes⁷ : il rangeait dans la première catégorie les grandes statuettes de Limniti (19) et Tamassos (25), ainsi que les deux petits bronzes au bras droit plié du Cyprus Museum (16-17) ; dans l'autre, les exemplaires d'Ayia Irini, ceux du Cabinet des Médailles et deux œuvres qui auraient été importées de Syrie⁸. Les séries que l'on peut établir aujourd'hui permettent d'attribuer une part nettement plus importante, et même probablement exclusive, aux ateliers locaux, la question des importations concernant plutôt les œuvres de style grec archaïque ou classique, auxquelles Gjerstad n'a guère accordé d'importance⁹. Parmi elles, les éléments appartenant à des vases ou à d'autres objets mobiliers sont clairement des importations : ainsi, pour l'époque archaïque, le manche de miroir en forme de femme nue, unanimement attribué à un atelier laconien¹⁰, une anse d'hydrie également en forme de femme nue¹¹ et même la koré support de candélabre trouvée à Kourion¹² ou un bouquetin du milieu (?) du Ve siècle qui devait orner le rebord d'un cratère¹³. Pour d'autres statuettes, un peu plus récentes, il est plus difficile de distinguer entre les importations et les objets fabriqués dans l'île par des artisans grecs, ou des Chypriotes formés en Grèce : en tout cas, on peut difficilement parler, à leur sujet, d'œuvres chypriotes. Voici les exemples que je connais :

- La célèbre « vache de Vouni », mise au jour dans le sanctuaire d'Athéna par la mission suédoise; quel

6. Ainsi pour une statuette conservée à Nantes, donnée comme probablement chypriote dans l'ouvrage d'A. J. Decaudin, *Les antiquités chypriotes dans les collections publiques françaises* (Nicosie 1987), 184 n°1, pl. 71, dont la provenance paraît très douteuse. De même, l'origine chypriote de trois statuettes du Cabinet des Médailles de Paris (Babelon, Blanchet 1895, n°899-901) est incertaine : il s'agit d'ailleurs, très probablement, d'œuvres de l'Age du Bronze, comme le n°898 mentionné plus loin. Enfin, il est difficile de tenir compte d'une statuette « trouvée à Chypre » (H 9 cm), décrite comme une « figurine de style très primitif, le corps en colonne aplatie, le crâne pointu, les bras arrondis, avancés symétriquement, terminés chacun par un anneau qui remplace la main. La main droite tient une couronne » (*Coll. Gréau* 1885, n°852).
7. Gjerstad 1948, 109 et 336-337. Ajouter la catégorie « minor and animal plastic », p. 129.
8. La statuette du Louvre 31 et un « specimen in the Cyprus Museum ».
9. Les bronzes de type réellement égyptien trouvés à Chypre sont généralement datés de l'époque hellénistique ou impériale, mais une œuvre comme la petite tête du palais d'Amathonte, qui est sûrement antérieure au IIIe siècle, montre que la question doit être reprise par un spécialiste de la plastique égyptienne. Je me contente de signaler que des statuettes de ce type avaient été découvertes dans l'île dès le XVIIIe siècle, quand quelques exemplaires avaient été envoyés en France au comte de Caylus (références dans *CCEC* 8 [1987], 3 et 13 n. 5). Les statuettes de Nicosie sont mentionnées dans Reyes 1992, 243-244 n. 5 ; d'autres sont à New York (MMA).
10. Myres 1914, n°5013 ; L. O. K. Congdon, *Caryatids Mirrors of Ancient Greece* (Mayence 1981), 132-133; Karageorghis 2000, n°311.
11. Myres 1914, n°5012 ; Richter 1915, n°29.
12. V. A. Tatton-Brown, dans ead. (ed.), *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age* (Londres 1989), 133, fig. 3-4.
13. Karageorghis et alii 1999, n°178 (probablement corinthien).

que soit son rapport avec la vache de Myron, Claude Rolley a proposé de la dater au dernier quart du Ve siècle plutôt que vers 450¹⁴.

- Un taureau cornupète provenant du sanctuaire d'Apollon à Tamassos-*Phrangissa*, qui n'est connu que par une photo ancienne¹⁵.
- L'athlète polyclétéen qui provient du sanctuaire d'Apollon Hylatès à Kourion (fouilles Cesnola), généralement daté de la fin du Ve siècle¹⁶.
- Un autre athlète de l'époque de Polyclète, du sanctuaire d'Apollon à Idalion¹⁷.
- Un troisième de même type (provenance inconnue) au Cyprus Museum¹⁸.

Une autre difficulté réside dans la datation de certains objets trouvés hors contexte, dans la mesure où les thèmes iconographiques tirés du répertoire levantin égyptisant ont été aussi courants à Chypre à la fin de l'Age du Bronze qu'à l'époque archaïque : l'hésitation est parfois possible, comme on verra plus loin, mais je crois que l'on doit attribuer au Bronze Récent une statuette du Cabinet des Médailles de Paris, sûrement trouvée à Chypre, qui figure un guerrier couvert d'une feuille d'or, coiffé d'un casque à cornes et brandissant une lance (Pl. XXIVa)¹⁹ ; cet objet mérite incontestablement d'être publié plus en détail. Enfin, je n'ai pas pris en considération certaines statuettes trouvées dans des sanctuaires de Grèce de l'Est qui ont parfois été considérées comme des importations chypriotes : contrairement à ce que l'on observe pour les figurines en terre cuite et les sculptures en calcaire, l'artisanat des petits bronzes chypriotes ne paraît en effet pas avoir donné lieu à une diffusion à l'extérieur de l'île, et aucun critère stylistique ou iconographique déterminant ne permet d'affirmer qu'une statuette de l'Heraion de Samos²⁰ et une autre d'Erythrées²¹ aient été importées de Chypre ; un personnage masculin aux bras le long du corps, coiffé du haut bonnet que l'on retrouvera plus loin, apparaît beaucoup plus proche de certains exemplaires d'Idalion²², mais c'est insuffisant pour en faire à coup sûr une importation chypriote. Il en va de même pour un kouros vêtu d'un pagne égyptisant provenant d'Acarnanie, qui était un élément de mobilier²³.

14. L'objet a été très souvent reproduit depuis sa publication dans *The Swedish Cyprus Expedition III* (Stockholm 1937), 98 n°152 et 111, pl. 43-44 (daté par Westholm du milieu du Ve s.) ; voir surtout Cl. Rolley, *Fouilles de Delphes V. Les statuettes de bronze* (Paris 1969), 174, fig. 82 ; F. Chamoux, « La génisse d'Herculanum. Un aspect de la sculpture animalière chez les Grecs », *Mon Piot* 72 (1991), 9-32 (19 fig. 11 pour la vache de Vouini). Rappelons que dans le même contexte ont été trouvées deux appliques en bronze figurant des lions terrassant un bovidé : *SCE III*, 97-98 n°150-151, pl. 42.
15. H.-G. Buchholz, *CCEC* 16 (1991), 10, pl. 6b.
16. Myres 1914, n°5014 ; A. Linfert, dans *Polyklet, der Bildhauer der griechischen Klassik* (Francfort 1990), 252, fig. 108a-b, et 293 n. 32 ; Karageorghis 2000, n°369. *Au Metropolitan Museum of Art*, 74.51.5679 (H 15,9 cm).
17. E. Kunze, dans *Collection H. Stathatos III. Objets antiques et byzantins* (Strasbourg 1963), 67 fig. 25 ; Masson 1968, 393 (b), fig. 16. Conservé au British Museum, 1927.1-13.13 (H 11,5 cm).
18. Dikaios 1961, 145 n°4b ; Reyes 1992, 246 n°12.
19. Babelon, Blanchet 1895, n°898 ; Negbi 1976, n°1400 ; Seeden 1980, 123 n°1797, pl. 111. H 9,8 cm. L'objet appartenait à la collection du duc de Luynes, dont l'indication de provenance ne doit pas être mise en doute.
20. U. Jantzen, *Samos VIII. Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos* (Bonn 1972), 47-48, pl. 43 ; Reyes 1992, 251 n°37.
21. S. Böhm, Die « nackte Göttin » (Mayence 1990), 32-34 et 156, pl. 14a-b.
22. Jantzen, *Samos VIII*, 23 et 26 n°B 490, pl. 25.
23. W. Müller, *AA* (1931), 339 n°2, fig. 2 (probablement originaire de Naucratis) ; K. Parlasca, dans *Wandlungen. Festschrift Homann-Wedeking* (Munich 1975), 59, pl. 10d-f.

Comme on le voit, la définition d'un « style chypriote » est ici plus malaisée que pour les sculptures en calcaire et les figurines en terre cuite : cette production, le plus souvent rattachée à celles du Proche-Orient²⁴, n'apparaît qu'en appendice des grandes séries de l'Age du Bronze, sous la forme d'un prolongement daté sans précision du début du premier millénaire²⁵. Cette image trop réductrice doit aujourd'hui être modifiée.

Origine des statuettes

Différents musées possèdent des bronzes de provenance chypriote assurée ou très vraisemblable, mais qui sont privés de tout contexte archéologique : la plupart d'entre eux ont été acquis sur le marché de l'art ou donnés par des collectionneurs, et certains ne sont pas localisés actuellement.

La plus célèbre de ces collections, celle de Luigi Palma di Cesnola, rend compte de la place limitée qu'occupent les petits bronzes dans l'ensemble de la plastique chypriote. Pour les premières années de son séjour les découvertes du consul américain paraissent prometteuses : le catalogue de la vente de 1870, concernant des « fouilles faites en 1868 », comporte en effet un nombre relativement important, mais impossible à déterminer précisément, de statuettes d'époques diverses²⁶. Mais les fouilles du sanctuaire rural de Golgoi-Ayios Photios, au printemps 1870, qui ont livré un exceptionnel ensemble de sculptures en calcaire, ont été très décevantes pour le sujet qui nous occupe, puisque l'inventaire établi par Doell dès l'été suivant comporte des instruments et des vases en bronze, ainsi qu'un petit cerf sur une base circulaire, mais aucun personnage²⁷. Les recherches postérieures de Cesnola n'ont entraîné comme découverte importante, dans notre domaine, que le manche de miroir laconien et l'athlète polyclétéen mentionnés plus haut.

Dès 1868, cependant, un important ensemble de petits bronzes d'époque archaïque avait été mis au jour par le consul britannique Hamilton Lang dans un lieu de culte de la ville basse d'Idalion, consacré à un dieu désigné en grec comme Apollon Amyklos ou Amyklaios, en phénicien comme Reshef Mikal²⁸. Ces statuettes sont restées inconnues pendant un siècle, jusqu'à l'article d'Olivier Masson, avant que les exemplaires archaïques (13 personnages masculins) soient étudiés en détail par A. T. Reyes, à qui je renvoie pour une description détaillée (Reyes 1992). Sur l'architecture et les offrandes en calcaire de ce sanctuaire, on consultera l'excellente étude de R. Senff²⁹.

24. Toutefois, certaines statuettes sont mentionnées par G. Roeder dans *Ägyptische Bronzefiguren* (Berlin 1956), 40 § 61j (sans illustrations).

25. Ainsi chez Negbi 1976 et Seeden 1980.

26. *Cat. Vente Cesnola* 1870, 6 n°78-81. Deux autres bronzes de cette vente, d'époque romaine, ont été acquis par le Cabinet des Médailles de Paris, comme il est indiqué dans Babelon, Blanchet 1895, n°336 (« Mercure romain ») et 504 (« Hermès de Priape ithyphallique »).

27. J. Doell, *Die Sammlung Cesnola* (Saint-Petersbourg 1873), p. 75 n°7469. Le n°7470 est un masque de Zeus Ammon, le n°7471 un Eros tenant un cygne (tous deux, évidemment plus récents, servaient d'appliques).

28. Masson 1968, 386-402 ; A. Caquot, O. Masson, *Syria* 45 (1968), 302-314. O. Masson a toujours défendu l'hypothèse qu'il s'agissait d'un dieu sémitique dont le nom aurait été transcrit en grec sous la forme « Amyklaios » par approximation avec l'Apollon d'Amyclées en Laconie ; une thèse inverse (dieu grec « phénicisé ») est présentée par E. Lipinski, « Resheph Amyklos », dans id. (ed.), *Studia Phoenicia V. Phoenicia and the East Mediterranean in the first Millennium B.C.* (Louvain 1987), 87-99.

29. Senff 1993.

Une autre série importante provient du sanctuaire d'Apollon Hylatès à Kourion. Identifié par Ludwig Ross, en partie fouillé par Cesnola, puis par divers clandestins³⁰, ce lieu de culte a été exploré en détail par des missions américaines, de 1934 à 1953 puis entre 1978 et 1983. Dans la publication de l'« archaic precinct » dirigée par Diana Buitron, Andrew Oliver a étudié l'ensemble des objets métalliques, le plus divers que l'on connaisse actuellement dans un sanctuaire chypriote d'époque archaïque/classique (Oliver 1996).

Des séries plus modestes proviennent du site de Tamassos, plus précisément du sanctuaire péri-urbain près du fleuve Pediaeos, surtout célèbre pour la découverte de la statue à laquelle appartient la « tête Chatsworth », et du sanctuaire rural de *Phrangissa*, consacré à Apollon Alasiotas³¹ ; mais aucun, semble-t-il, n'a été mis au jour dans le sanctuaire féminin fouillé par H.-G. Buchholz à l'intérieur de la ville. Trois personnages et un animal ont été découverts dans les fouilles suédoises d'Ayia Irini, deux personnages par V. Karageorghis à Kition-*Kathari*, un par Myres à Lefkoniko, avec quatre animaux. Enfin, une petite tête égyptisante présente un cas particulier, puisqu'elle provient des fouilles françaises du palais d'Amathonte (48) : c'est sans doute, avec le personnage assis de Golgoi (53) un des objets les plus récents de la série étudiée ici.

On aboutit ainsi à la liste suivante, qui devra certainement être complétée (j'ai indiqué en *italiques* les statuettes qui ne sont connues que par une description sans illustration)³² :

I. Personnages masculins vêtus d'un pagne égyptisant

I.A. Les deux bras tombent le long du corps³³

1.- Stockholm, Medelhavsmuseet AI 2029, d'Ayia Irini ; H 9,5 cm. Jambe gauche avancée, pagne légèrement échancré, bonnet conique arrondi et évasé au sommet. Gjerstad 1935, 749 n°2029, pl. 240,5 ; Masson 1968, 409 (e), fig. 34-35 ; Karageorghis *et alii* 1977, 47, pl. 40,1 ; Seeden 1980, 124-125 n°1804, pl. 113 ; Reyes 1992, 245 n°3.

2.- Nicosie, Cyprus Museum AI 2758, d'Ayia Irini ; H 9,2 cm. Même type que le précédent, mais le bonnet est aplati et les cheveux sont enroulés sur les côtés ; un seul tenon sous les pieds. Gjerstad 1935, 773 n°2758 ; Masson 1968, 409 (f), fig. 36 ; Seeden 1980, 125 n°1805, pl. 113 ; Reyes 1992, 245 n°4. (Pl. XXIVb)

3.- Londres, British Museum 1872.8-16.92, d'Idalion, sanctuaire d'Apollon ; H 8 cm. Jambe gauche avancée, bonnet conique en forme de tétine ; un seul tenon sous les pieds. Masson 1968, 394 (f), fig. 19 ; Seeden 1980, 125 n°1807, pl. 113 ; Reyes 1992, 245 n°1, pl. 15a.

30. D'où les objets passés dans la collection Castan, dont une partie est conservée au musée de Genève : parmi eux un petit bronze archaïque, ci-dessous n°15.

31. O. Masson, *BCH* 88 (1964), 232-236 ; Buchholz 1978 ; Buchholz, Untiedt 1996, 46-47, fig. 61-63.

32. Pour les statuette masculines, de loin les plus nombreuses, la typologie fondée principalement sur le vêtement, en second lieu seulement sur la position des bras, m'a paru préférable à celle de Reyes 1992, qui ne tient compte que de la position des bras. Pour les photographies reproduites dans cet article je remercie S. Hadjisavvas et P. Flourentzos (Cyprus Museum), A. Caubet (Louvre), M. Amandry (Cabinet des Médailles), V. Tatton-Brown (British Museum), ainsi que D. Buitron-Oliver pour les photos des objets de Kourion.

33. Je n'intègre pas dans la liste une toute petite statuette trouvée dans une tombe de Kition (*BCH* 113 [1989], 797, fig. 17 ; Reyes 1992, 245 n°6), qui est en fait un pendentif.

4.- Londres, British Museum 1872.8-16.94, même provenance ; H 8,4 cm. Jambe gauche avancée, pieds séparés, pagne à devantau, bonnet conique très allongé, oreilles décollées ; un tenon sous chaque pied. Masson 1968, 394 (g), fig. 20 ; Seeden 1980, 125 n°1806, pl. 113 ; Reyes 1992, 245 n°2, pl. 15b.

5.- Larnaca, District Museum, de Kition-Kathari ; H 5 cm. Jambe gauche avancée, partie centrale du pagne indiquée, bonnet conique ; les mains sont percées. V. Karageorghis, *BCH* 94 (1970), 255, fig. 109 ; id., *Kition. Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus* (Londres 1976), 111 pl. XIX (coul.) ; V. Tatton-Brown, *Cyprus BC. 7000 Years of History* (Londres 1979), 85 n°260 ; Seeden 1980, 124 n°1802, pl. 111 ; Falsone 1989, 164, fig. 1 ; Reyes 1992, 245 n°5.

6.- Cambridge, Fitzwilliam Museum E 371.1932, provenance inconnue (ancienne collection Towry Whyte) ; H 10,1 cm. Jambe gauche avancée, bonnet conique terminé en bouton, oreilles décollées. Seeden 1980, 124 n°1803, pl. 113.

7.- Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 73/108 ; H 13,1 cm (14,5 avec les tenons). Pagne à devantau, jambe gauche légèrement avancée, pieds séparés ; épaules larges, buste court et étroit, bonnet à rabats, large nappe de cheveux à l'arrière ; les pupilles étaient rapportées. W. Schürmann, *Katalog der kyprischen Antiken im Badischen Landesmuseum Karlsruhe* (Göteborg 1984), n°216 ; *Aphrodites Schwestern und christliches Zypern* (Brême 1987), fig. p. 68 ; Reyes 1992, 246 n°8.

I.B. Un bras le long du corps, l'autre plié, la main posée sur le torse

8.- Londres, British Museum 1873.3-20.339, d'Idalion, sanctuaire d'Apollon ; H 21,3 cm. Jambe gauche avancée, pieds nettement séparés, bras gauche plié, espace ajouré entre le bras droit et le corps ; pagne plissé à devantau, collier pectoral, bracelets de biceps, bonnet conique, le sommet en forme de tétine. V. Tatton-Brown, *Ancient Cyprus* (Londres 1987), 16 fig. 11 ; Falsone 1989, 185, fig. 16 ; Reyes 1992, 247 n°16, pl. 16c.

9.- Londres, British Museum 1872.8-16.89, même provenance ; H 12,4 cm. Bras gauche plié, pagne plissé à devantau, collier pectoral, bonnet conique, très rétréci au sommet. Masson 1968, 394 (c), fig. 18 ; Reyes 1992, 247 n°16.

10.- Londres, British Museum 1873.3-20.340, même provenance ; H 12,3 cm. Une partie des jambes manque. Bras droit plié, coude très écarté, large espace ajouré entre le haut du bras droit et le corps ; pagne plissé, collier pectoral, bonnet conique. Reyes 1992, 247 n°15, pl. 15c.

11.- Londres, British Museum 1873.3-20.341, même provenance ; H 12,7 cm. Bras gauche plié, coude très écarté, bras droit entièrement collé au corps ; pagne plissé à devantau, collier pectoral, bracelets sur le biceps droit, bonnet conique à rabats, masse de cheveux indiquée sur la nuque. Falsone 1989, 164, fig. 17 ; Reyes 1992, 247 n°17, pl. 16b ; Reyes 1994, pl. 11a (erreur sur le numéro d'inventaire).

12.- Londres, British Museum 1873.3-20.342, même provenance ; H 12,4 cm (cassé au genou). Bras gauche plié, coude très écarté, le bras droit adhère entièrement au corps ; bonnet conique en forme de tétine, oreilles décollées. Reyes 1992, 247 n°14, pl. 15d.

13.- Londres, British Museum 1873.3-20.343, même provenance ; H 10,2 cm. Le bas des jambes manque ; bras gauche plié, espace ajouré entre le bras droit et le corps, pagne plissé à devantau avec ceinture double, collier pectoral, bonnet conique dont le sommet est en forme de tétine. Falsone 1989, 185, fig. 18 ; Reyes 1992, 248 pl. 17a ; Reyes 1994, pl. 11b.

- 14.- Londres, British Museum 1873.3-20.346, même provenance ; H 7,2 cm. Le bas des jambes manque ; bras droit plié, bras gauche entièrement collé au corps ; pagne plissé à devanture, ventre arrondi, tête légèrement penchée à droite, coiffure égyptisante. Reyes 1992, 248 n°20, pl. 17.
- 15.- Genève, Musée d'Art et d'Histoire P 763, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 6,8 cm. Jambe gauche nettement avancée, bras gauche plié ; bonnet conique, sommet en bouton. A. Hermary, dans V. Karageorghis, N. Chr. Stampolidis (ed.), *Eastern Mediterranean. Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C.* (Athènes 1998), 270 fig. 7.
- 16.- Nicosie, Cyprus Museum B 2612, de Lefkoniko ; H 21 cm. Jambe gauche avancée, proportions très allongées ; tête nue, bras droit plié ; une feuille de métal relie les deux pieds pour former un seul tenon. J. L. Myres, *BSA* 41 (1940-45), 68 n°598, pl. 12,1 ; Masson 1968, 409 (c), fig. 30 ; Liénard 1972, pl. 34 (coul.) ; Acquaro 1988, 422-423 (fig. coul.) et 602 n°109 ; S. M. Lubsen-Admiraal, J. Crouwel, *Cyprus & Aphrodite* (Gravenhage 1989), 167 n°149 ; Falsone 1989, 165, fig. 19 ; Reyes 1992, 248 n°21.
- 17.- Nicosie, Cyprus Museum B 2613, de Tamassos, sanctuaire du Pediaeos ; H 10 cm. Même attitude que le précédent, la ceinture forme deux bourrelets ; même type de fixation que le précédent. Masson 1968, 407, fig. 29 ; Buchholz 1978, 213 fig. 55c ; Falsone 1989, fig. 20 ; Reyes 1992, 248 n°23 ; Buchholz, Untiedt 1996, 83, fig. 62b.
- 18.- Nicosie, Cyprus Museum 1951/VII-4/4, de Lefkoniko (?) ; H 4 cm. Bras droit plié, tête nue. Dikaios 1961, 145 n°2 ; Reyes 1992, 249 n°25. (Pl. XXIVc).
- 19.- Londres, British Museum 1890.7-31.56, de Limniti ; H 11 cm. Jambe gauche légèrement avancée, bras gauche plié (main posée très haut sur la poitrine), bras droit courbé largement détaché du corps, pagne à devanture (?), casque à cimier. J. A. R. Munro, H. A. Tubbs, *JHS* 11 (1890), 89-92, fig. 9 ; Walters 1899, n°185 ; Masson 1968, 407-408 (b), fig. 31 ; Reyes 1992, 248 n°22, pl. 17c.
- 20.- Nicosie, Cyprus Museum 1949/IV-7/1, provenance inconnue ; H 14,5 cm. La tête et le bas des jambes manquent. Torse bien proportionné, le pagne copie fidèlement les modèles égyptiens ; bras gauche plié, la main droite tenait un petit objet indistinct. Dikaios 1961, p. 144 n°1b, pl. XXV,4 ; Falsone 1989, 165, fig. 21 ; Reyes 1992, 248 n°24. (Pl. XXIVd).
- 21.- Paris, Louvre AM 1186, provenance inconnue ; H 7,9 cm. Jambe gauche nettement avancée, bras gauche plié, le pagne n'est pas visible ; bonnet conique. J.-C. Courtois, *RDAC* (1971), 16, pl. 6 (photos tirées à l'envers) ; Negbi 1976, 22 et 160 n°1177, pl. 16 ; A. M. Bisi, *Karthago* 19 (1977-78 [1980]), 9, pl. 4,1 ; Reyes 1992, 247 n. 21. (Pl. XXVa).
- 22.- Localisation et provenance inconnues ; H 18,5 cm. « Personnage en costume égyptien, la jambe gauche en avant, le bras droit posé sur la poitrine », d'après Catalogue de médailles artistiques de la Renaissance, etc. Catalogue de vente, Paris, 20 mars 1872, 14 n°6.
- 23.- Localisation et provenance inconnues ; H 16,5 cm. Jambe gauche avancée, bras droit plié ; pagne à devanture, crâne chauve. *Coll. Gréau* 1885, n°854, avec dessin ; Reyes 1992, 249 n°26, fig. 1 à g. (Pl. XXVb).
- 24.- Localisation et provenance inconnues ; H 20 cm. Jambe gauche avancée, bras droit plié ; pagne à devanture, collier pectoral, tête nue, mèches égyptisantes. *Coll. Gréau* 1885, n°855, avec dessin ; Reyes 1992, 249 n°27, fig. 1 à dr.

I.C. Le bras droit est détaché du corps et plié, la main est ouverte

25.- Berlin, Staatliche Museen, Antikenabteilung Misc. 8142,756, de Tamassos, sanctuaire du Pediaeos ; H 26 cm. Jambe gauche avancée, bras gauche le long du corps ; épaules larges, torse étroit, ventre rebondi ; bonnet conique, pagne ouvert au centre, sans devanture ; tenon et barre horizontale (?) sous le pied gauche. O. Masson, « Une statuette de Tamassos retrouvée à Berlin », *Berliner Museen. Berichte aus den Staatlichen Museen des preussischen Kulturbesitzes* 18 (1968), 42-44 ; Masson 1968, 402-407, fig. 27-28 ; Buchholz 1978, 213 n°4, fig. 55b ; Reyes 1992, 250 n°32 ; Buchholz, Untiedt 1996, fig. 63b-c.

26.- Stockholm, Medelhavsmuseet AI 1479, d'Ayia Irini ; H 9,8 cm. Même attitude, bonnet conique aplati en haut, entouré de volutes, mèches de cheveux enroulées sur les côtés. Gjerstad 1935, 726 n°1479, pl. 240,6-7 ; Masson 1968, 409 (d), fig. 32-33 ; Karageorghis *et alii* 1977, 47, pl. 40,2 ; Reyes 1992, 250 n°30.

27.- Londres, British Museum 1872.8-16.96, d'Idalion, sanctuaire d'Apollon ; H 14,4 cm. La main droite manque, ainsi que l'avant-bras gauche, qui était tendu ; jambe droite avancée, pagne plissé à devanture, collier pectoral, casque conique orné d'un uraeus (?) et de deux cornes partant en oblique. Masson 1968, 394 (i), fig. 21 ; Reyes 1992, 249 n°28, pl. 17d ; Reyes 1994, pl. 11c.

28.- Londres, British Museum 1873.3-20.344, même provenance ; H 10,2 cm. Jambes cassées sous les genoux ; main gauche posée sur le ventre, pagne à devanture, sorte de bonnet pointu. Reyes 1992, 249 n°29, pl. 18a.

29.- Larnaca, District Museum, de Kition-Kathari ; H 10 cm. Bras gauche le long du corps, jambe gauche légèrement avancée, les pieds collés l'un à l'autre sont posés sur un seul tenon ; bonnet conique terminé en bouton, oreilles décollées. V. Karageorghis, *Kition. Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus* (Londres 1976), 111 pl. 89 ; Acquaro 1988, fig. p. 422 (coul.) ; Falsone 1989, 164, fig. 2 ; Reyes 1992, 250 n°31.

30.- Oxford, Ashmolean Museum 1968.89, provenance inconnue ; H 6,3 cm (cassé aux genoux). Le départ de l'avant-bras droit laisse penser que la main était levée, l'avant-bras gauche est tendu : jambe gauche avancée, tête nue, traitement des mèches égyptisant. Liénard 1972, pl. 40 (coul.) ; A. C. Brown, H. Catling, *Ancient Cyprus* (Oxford 1975), p. 54 pl. 23 ; *id.*, *OpAth* 13 (1980), 131 n°100, fig. 91 ; Reyes 1992, 250 n°33.

31.- Paris, Louvre AO 2037, provenance inconnue ; H 8,7 cm. Bras gauche plié, avant-bras tendu (la main percée devait tenir un objet) ; jambe gauche avancée, pieds très allongés, longue barbe, bonnet conique orné d'un uraeus schématique ; sur la nuque, les cheveux (?) forment un enroulement. *Collection Eugène Piot. Antiquités* (Paris 1890), 11 n°34 ; G. Perrot, Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'Antiquité III. Phénicie - Cypré* (Paris 1885), 515, fig. 351 ; Liénard 1972, pl. 46 (coul.) ; Reyes 1992, 250 n°34 ; Reyes 1994, pl. 20a. (Pl. XXVc).

I.D. Guerrier dans l'attitude du combat (« smiting god »)

32.- Larnaca, Musée de la Fondation Piéridès, provenance inconnue ; H 14,7 cm. Guerrier coiffé d'un casque à haut cimier, jambe gauche avancée ; le bras droit levé devait brandir une lance, la main gauche est tendue. V. Karageorghis, *Cypriote Antiquities in the Pierides Collection* [1973], n°97 ; *id.*, *Ancient Cypriote Art in the Pierides Foundation Museum* (Larnaca 1985), n°215 ; *Aphrodites Schwestern und christliches Zypern* (Brême 1987), fig. p. 182 ; Reyes 1992, 251 n°36.

33.- Londres, British Museum 1873.3-20.345, du sanctuaire d'Apollon à Idalion ; H 11,6 cm. Une partie des jambes manque, ainsi que les avant-bras, mais la main droite devait être levée et la gauche écartée du corps ; casque conique avec couvre-nuque. Reyes 1992, 250 n°35, pl. 18b.

34.- Nicosie, Cyprus Museum 1949/II-9/1, de Khoulou (région de Paphos) ; H 12 cm. Bras droit levé, bras gauche plié ; bonnet conique, oreilles décollées. Dikaios 1961, 144 n°1e ; V. Karageorghis, *Μουσεία και Μνημεία της Ελλάδος - Κύπρος* (Athènes 1973) 138 fig. 59a [*non vidij*] ; Seeden, 1980, 124 n°1801, pl. 111. (Pl. XXVIa).

*I.E. Autres types*³⁴

35.- Philadelphie, University Museum 54-28-3, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 10,2 cm. Le bras droit est le long du corps, le gauche est légèrement plié, main avancée ; torse très étroit, pagne sommairement représenté, bonnet dont le sommet est rabattu vers l'arrière. Oliver 1996, 153 n°10, pl. 50.

36.- Paris, Louvre AO 20117 [disparu], provenance inconnue ; H 12 cm. Les jambes sont jointes, les deux bras tendus devaient tenir des rênes ; tunique à manches courtes, longue barbe bouclée, mèches frontales dépassant sous un bonnet conique à rabats, retroussé à son extrémité. A. Parrot, *Syria* 35 (1958), 185-186, pl. 16 ; Liénard 1972, pl. 45 (coul.) ; Reyes 1992, 253 n°42 ; Reyes 1994, pl. 20b.

II. Personnages masculins avec « pagne chypriote »

37.- Nicosie, Cyprus Museum, provenance inconnue. Les deux bras sont tendus ; bonnet conique. Dikaios 1961, 144 n°1c.

38.- Nicosie, Cyprus Museum CS 2650/1, de Nicosie. Détails du pagne indiqués, les deux bras tombent le long du corps ; bracelets aux biceps, nappe de cheveux dans le dos. V. Karageorghis, *BCH* 107 (1983), 952 fig. 78 ; Reyes 1992, 246 n°7. (Pl. XXVIb,c).

III. Personnages masculins nus

39.- New York, Metropolitan Museum of Art, provenance inconnue ; H 7 cm. Personnage apparemment nu, aux jambes et aux bras écartés ; corps très mince, tête allongée, traits non distincts. Myres 1914, n°5025 ; Richter 1915, n°1.

40.- Nicosie, Cyprus Museum, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 5,7 cm. Personnage aux jambes atrophiées, nettement écartées (tenon sous chaque pied), les deux bras sont levés ; pénis fortement marqué, oreilles décollées. Oliver 1996, 152-153 n°6, pl. 49. (Pl. XXVIIa,b).

41.- Berlin, Staatliche Museen, de Tamassos, sanctuaire du Pediaeos ; H 7 cm. Personnage ithyphallique, tenant une hache sur l'épaule droite. Ohnefalsch-Richter 1893, pl. 43,4 ; Buchholz 1978, 213 n°3 fig. 55a ; A. Lebessi, *BCH* 115 (1991), 113, fig. 10 (« fouet ») ; Reyes 1992, 252 n°39.

34. Je n'intègre pas dans le catalogue un fragment avec pagne de Kourion : Oliver 1996, 153 n°8, pl. 50.

42.- Nicosie, Cyprus Museum D 3264, provenance inconnue ; H 9,5 cm. Personnage nu, mais avec une ceinture autour de la taille; coupe dans chaque main tendue, bonnet conique. Dikaios 1961, 145 n°4 ; Reyes 1992, 253 n°41. (Pl. XXVIIc).

43.- Nicosie, Cyprus Museum B 2615, de Tamassos-*Phrangissa* (?)³⁵ ; H 7,7 cm (cassé au genou). Personnage dans l'attitude du kouros grec ; épaules larges, torse étroit, ventre très arrondi. Dikaios 1961, 145 n°3, pl. XXV,5 ; Liénard 1972, pl. 33 (coul.) ; Reyes 1992, 246 n°11. (Pl. XXVIIId).

44.- Nicosie, Cyprus Museum, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 5,8 cm. Personnage apparemment nu, jambe gauche avancée, bras droit de long du corps, main gauche tendue. Oliver 1996, 153 n°7, pl. 50.

IV. Autres types masculins³⁶ et têtes isolées

45.- Londres, British Museum 1873.3-20.347, du sanctuaire d'Apollon à Idalion ; H 9,8 cm. Personnage drapé assis, la main droite était levée, la gauche posée près des cuisses ; tête nue. Reyes 1992, 252 n°38.

46.- Londres, British Museum 1938.11-30.4, provenance inconnue ; H 7,9 cm. Personnage debout, la main droite posée à hauteur de la bouche, la gauche écartée du corps tenait peut-être un objet ; turban en forme de boudin sur le crâne. Reyes 1992, 252 n°40, pl. 18d.

47.- Nicosie, Cyprus Museum 1939/IX-27/1, provenance inconnue ; H 5,3 cm. Tête coiffée de la double couronne égyptienne. Dikaios 1961, p. 144 n°1c, pl. XXV,1 ; Maier 1989, p. 384-385, fig. 40, 6-7 ; Reyes 1992, 254 n°45. (Pl. XXVIIIa).

48.- Limassol, District Museum AM 397, du palais d'Amathonte ; H 5,3 cm. Tête juvénile, couronne double égyptienne allongée, les traits du visage sont fortement érodés ; il n'est pas exclu que cette tête appartienne à une statuette d'Harpocrate. *BCH* 102 (1978), 946, fig. 14 (pré-hellénistique) ; Th. Petit, *Transeuphratène* 9 (1995), 139-140, pl. VIII, 2-3. (Pl. XXVIIIb,c).

49.- Nicosie, Cyprus Museum 1947/XII-12/3, provenance inconnue ; H 4 cm. Tête imberbe, certaine-masculine. Dikaios 1961, p. 145 n°4a, pl. XX, 2 (« female ») ; Reyes 1992, 253 n°44.

50.- Londres, British Museum 1872.8-16.95, d'Idalion, sanctuaire d'Apollon ; H 5,5 cm. Personnage barbu, la main droite levée, le bras gauche le long du corps (?) ; tunique ceinturée, bonnet oriental. Masson 1968, 394 (h), fig. 23.

51.- Episkopi, Kourion Museum, du sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 4 cm. Personnage imberbe vêtu d'une tunique longue, les deux bras levés et tendus vers l'avant : certainement un aurige. Oliver 1996, 152 n°9, pl. 50.

52.- Nicosie, Cyprus Museum, même provenance ; H 4,3 cm. Personnage apparemment nu, le genou droit en terre, coiffé d'un bonnet oriental. Oliver 1996, 153 n°11, pl. 50.

35. Cette statuette me semble en effet être la même que celle que l'on aperçoit en bas d'une photographie d'objets provenant de ce sanctuaire, prise par Ohnefalsch-Richter immédiatement après la fouille : elle est reproduite par H.-G. Buchholz, *CCEC* 16 (1991), pl. 6b, qui la décrit (p. 10) comme une statuette masculine assise ; je pense cependant que le « siège » est plutôt un objet qui servait à faire tenir la statuette le temps de la photo.

36. Je ne prends pas en compte la statuette de « pygmée » (probablement un Ptah Patèque) acquise à Tamassos par L. Ross, dont la date est impossible à déterminer.

53.- Berlin, Staatliche Museen, de Golgoi. Personnage masculin assis, tenant à l'origine de ses deux mains un objet disparu, probablement un rouleau ; le corps est vêtu, la tête barbue légèrement inclinée. A. Furtwängler, *AA* (1891), 123 n°7 avec fig. ; K. A. Neugebauer, *Griechische Bronzen II* (Berlin 1951), n°44, pl. 23.

54.- Nicosie, Cyprus Museum D 3260, provenance inconnue. Scribe assis.

55.- Berlin, Staatliche Museen (?), de Limniti. Mentionnée dans Gjerstad 1948, 109, et Masson 1968, 407 (a).

56.- Localisation et provenance inconnues. « Personnage de l'ancien style, aux jambes serrées et aux bras collés contre le corps », d'après Cat. Vente Cesnola 1870, n°78.

57-58.- Ibid. n°79 : « Deux petits bustes d'hommes barbues, l'un d'ancien style, l'autre coiffé d'un bonnet asiatique ».

59.- Ibid. n°78 : « Cavalier (style très-archaïque) ».

V. Personnages féminins

60.- Cambridge, Fitzwilliam Museum GR.151.1864, provenance inconnue ; H 13,8 cm. Pieds joints, bras gauche le long du corps, bras droit plié, main posée sur le ventre, épaules larges ; robe évasée en bas, deux mèches tombent sur la poitrine. Karageorghis *et alii* 1999, n°169.

61.- Larnaca, Musée de la Fondation Piéridès, provenance inconnue ; H 7,5 cm. Pieds joints, les deux mains sont posées sous les seins ; robe évasée en bas, épaules larges, crâne plat, deux mèches de cheveux tombent sur la poitrine. V. Karageorghis, *Cypriote Antiquities in the Pierides Collection* [1973], n°98 ; id., *Ancient Cypriote Art in the Pierides Foundation Museum* (Larnaca 1985), n°210 ; S. Sophocleous, *Atlas des représentations chypro-archaïques des divinités* (Göteborg 1985), 97 n°3, pl. 23,2 ; Reyes 1992, 253 n°43.

VI. Etres composites³⁷

62.- Nicosie, Cyprus Museum, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 13 cm, Long. ca. 15 cm. Centaure fragmentaire, creux, les deux bras sont écartés du corps ; barbu, sexe mâle, mais petits seins indiqués. Young, Young 1955, 181 n°M 251, pl. 70 ; Oliver 1996, 153 n°12, pl. 51-52.

VII. Animaux³⁸

VII.A. Bovidés

63-66.- Nicosie, Cyprus Museum, de Lefkoniko. Quatre petits taureaux. J. L. Myres, *BSA* 41 (1940-45), 68 n°599, pl. 12, 2-4.

37. Voir la note 40 pour un Centaure du British Museum, Walters 1899, n°184.

38. Je remercie Philippe Columbeau pour l'aide qu'il m'a apportée dans l'identification de certaines statuettes.

67.- Episkopi, Kourion Museum, du sanctuaire d'Apollon Hylatès ; H 3,8, Long. 4,7 cm. Encolure puissante, ventre pendant. Oliver 1996, 154 n°14, pl. 53. (Pl. XXIXa).

68.- Philadelphie, University Museum 54-28-200, même provenance ; Long. 6,2 cm. Soigneusement modelé, très large encolure. Oliver 1996, 154 n°18, pl. 53.

69.- Episkopi, Kourion Museum, même provenance ; Long. 3,1 cm. Anatomie schématique, grandes cornes. Oliver 1996, 153-154 n°20, pl. 53. (Pl. XXIXb).

70.- Philadelphie, University Museum 54-28-209, même provenance ; Long. 4 cm. Oliver 1996, 154 n°21.

71.- Nicosie, Cyprus Museum, même provenance ; Long. 3 cm. Deux taureaux côte à côte. Oliver 1996, 154 n°13, pl. 53.

72.- Londres, British Museum 1927.3-18.55, H 7,9, Long. 8,2 cm. Bien qu'il ait été acquis par Lang, il n'est pas du tout certain que ce taureau provienne du sanctuaire d'Apollon à Idalion : comme l'a indiqué Catling, il date en tout cas du Bronze Récent. Catling 1964, 250 n°7, pl. 43: i. (Pl. XXIXc).

73.- Berlin, Staatliche Museen, de Limniti ; H 10 cm. Taureau très corrodé. Ohnefalsch-Richter 1893, pl. 43,1.

74-75.- *Localisation et provenance inconnues.* « Deux petits taureaux, dont l'un d'ancien style », d'après Cat. Vente Cesnola 1870, n°80.

VII.B. Cervidés³⁹

76.- Nicosie, Cyprus Museum AI 2757, d'Ayia Irini ; H 10,7, long. 7,2 cm. Très hautes cornes incurvées vers l'avant ; probablement un daim. Gjerstad 1935, 773 n°2757, pl. 240,8. (Pl. XXIXd).

77.- Episkopi, Kourion Museum, du sanctuaire d'Apollon Hylatès ; Long. 4,3 cm. Cou allongé, museau cylindrique ; l'identification de l'animal paraît incertaine. Oliver 1996, 154 n°15, pl. 53.

78.- Nicosie, Cyprus Museum, même provenance (« found near the site ») ; H 4, Long. 4,5 cm. Daim aux bois développés, petite queue pointue. Oliver 1996, 153-154 n°17, pl. 53. (Pl. XXXa).

79.- Episkopi, Kourion Museum, même provenance ; Long. 9,5 cm. Pattes et bois cassés ; daim à l'encolure allongée, au museau pointu. Oliver 1996, 154-155 n°22, pl. 54.

80.- Episkopi, Kourion Museum, même provenance ; Long. 4,1 cm. Daim au modelé assez réaliste, surface corrodée. Oliver 1996, 154-155 n°23, pl. 53. (Pl. XXXb).

81.- Philadelphie, University Museum 54-28-206, même provenance. Daim au modelé assez réaliste, sexe bien indiqué. Oliver 1996, 154-155 n°24, pl. 53.

82.- Nicosie, Cyprus Museum, même provenance. Daim très stylisé, dans l'attitude de la course ; la datation à l'époque hellénistique proposée par A. Oliver paraît trop tardive. Oliver 1996, 155 n°25, pl. 54.

39. Pour Kourion, ajouter les fragments Oliver 1996, 155 n°27a-c.

83.- New York, Metropolitan Museum of Art, de Kourion, sanctuaire d'Apollon Hylatès, plutôt que d'Amathonte, sanctuaire d'Aphrodite⁴⁰. Petit cervidé, très corrodé. Myres 1914, n°4766 ; Richter 1915, n°2.

84.- *Localisation et provenance inconnues. Petit cerf debout sur une base circulaire, travail grossier («von roher Arbeit »). Doell, o. c., 75 n°7469.*

VII.C. Autres animaux⁴¹

85.- Stockholm, Medelhavsmuseet, de Lapithos, t. 409 ; Long. 4,2 cm. Petite chèvre. SCE I, 209-210 n°3, pl. 47.

86.- Berlin, Staatliche Museen, d'Ayia Paraskevi (Nicosie) ; H 7,2 cm. Cheval (?) au corps allongé, encolure étroite, toute petite tête. Ohnefalsch-Richter 1893, pl. 43,2.

87.- Localisation inconnue, de Salamine-*Toumba*. Petit chien (?) avec un collier. J. A. R. Munro, A. H. Tubbs, *JHS* 12 (1890), 165.

88.- Episkopi, Kourion Museum, du sanctuaire d'Apollon Hylatès ; Long. 3,2 cm. Probablement un félin. Oliver 1996, 154 n°16, pl. 54 (« sheep »). (Pl. XXXc).

89.- Philadelphie, University Museum 54-28-204, même provenance ; Long. 3,1 cm. Animal indéterminé (veau ou chien ?). Oliver 1996, 155 n°28, pl. 54.

90.- Episkopi, Kourion Museum, même provenance ; Long. 4,4 cm. Agneau. Oliver 1996, 155 n°29, pl. 54. (Pl. XXXd).

91.- Nicosie, Cyprus Museum, même provenance. Mouton. Oliver 1996, 155 n°30, pl. 54.

92.- Philadelphie, University Museum 54-28-208, même provenance ; Long. 5 cm. Agneau ou chevreau. Oliver 1996, 155 n°31, pl. 54.

93.- New York, Metropolitan Museum of Art, du sanctuaire d'Apollon Hylatès à Kourion plutôt que d'Amathonte⁴². Petite chèvre très corrodée. Myres 1914, n°4767 ; Richter 1915, n°3.

40. Cette provenance est indiquée par Cesnola dans une lettre envoyée à Birch le 29 août 1874 (O. Masson, *CCEC* 13 [1990], 15) : ses fouilles ayant alors lieu simultanément à Amathonte et à Kourion, où les statuettes de cervidés sont bien attestées, et la statuette étant reproduite dans la planche « bronze objects from Curium » du livre *Cyprus*, publié en 1877, il faut supposer une confusion du consul américain, d'autant plus qu'aucune statuette en bronze n'a été découverte dans les fouilles du sanctuaire d'Aphrodite à Amathonte.

41. Je ne prends pas en compte l'oiseau de New York Myres 1914, n°4765 (Karageorghis 2000, n°287), dont la date me paraît très incertaine.

42. Pour la provenance voir la note 40. Un bélier trouvé dans les mêmes fouilles est considéré comme une œuvre d'époque hellénistique ou impériale : Myres 1914, n°5024 ; Karageorghis 2000, n°463.

VIII. Groupes⁴³

94.- Paris, Louvre AO 1326, d'Arsos ; H 5, long. 6 cm. Personnage masculin agrippé à l'encolure d'un taureau. Ohnefalsch-Richter 1893, pl. 43, 6-7 ; A. Caubet, V. Karageorghis, M. Yon, *Musée du Louvre. Les antiquités de Chypre. Age du Bronze* (Paris 1981), 51 n°85. (Pl. XXXIa).

Commentaire général

Les statuettes présentées ici devaient être, en règle générale, des offrandes indépendantes, fixées sur des bases en bronze, en pierre ou en bois⁴⁴ au moyen de tenons simples ou doubles placés sous les pieds : on pourrait penser que les tenons sont toujours doubles quand les jambes sont nettement séparées, mais on observe que, sur la statuette de Lefkoniko, une lamelle de bronze dotée d'un tenon central réunissait les deux pieds⁴⁵. Dans le cas des animaux, les pattes adhèrent parfois à un mince support en bronze qui devait être lui-même fixé sur une base : il s'agissait soit d'offrandes indépendantes, soit d'éléments de mobilier. Le mode de présentation de ces petites offrandes n'est connu que dans un cas : la statuette Ayia Irini 1479 (26) était en effet mêlée à toutes sortes de figurines et statuettes en terre cuite – au milieu desquelles elle disparaît presque – près de l'autel du dieu⁴⁶ ; elle n'était donc pas spécialement mise en valeur⁴⁷.

Ces bronzes sont presque toujours pleins (le Centaure de Kourion fait exception) et fondus en une seule pièce, alors que la petite statuaire égyptienne de la 3e période intermédiaire (ca. 1070-656 av. J.-C.), bien attestée à Samos, est creuse et composée de pièces rapportées⁴⁸ : ainsi s'expliquent sans doute les dimensions réduites des œuvres chypriotes (la plus grande mesure 26 cm, mais la plupart sont deux fois plus petites) et la relative rigidité de leur attitude, comme dans les bronzes proche-orientaux et la sculpture locale en calcaire. Il n'y a aucune trace de feuilles d'or posées sur la surface du métal, pratique courante à Chypre et au Proche-Orient à l'Age du Bronze et encore attestée dans l'art phénicien du premier millénaire⁴⁹.

43. Je ne prends en compte ici ni les deux tout petits personnage munis d'anneaux de suspension connus par Ohnefalsch-Richter 1893, pl. 43,3 (Reyes 1992, 247 n°13), ni un petit bronze du Cyprus Museum montrant une femme assise dans un chariot, puisque, d'après Crouwel (*RDAC* [1985], 215, pl. 34,5), il s'agit d'une œuvre datant au plus tôt de l'époque romaine tardive. Comme l'a bien vu Reyes, le couple nu décrit dans *Coll. Gréau* 1885, n°853, correspond au groupe du Louvre AM 105, publié par J.-Cl. Courtois, *RDAC* (1971), 16, pl. 7 : il date de l'Age du Bronze. Enfin, la provenance chypriote de deux petits groupes du British Museum – comme du Centaure mentionné plus haut – (Walters 1899, n°182-183) a été remise en cause par D. E. L. Haynes, *JHS* 72 (1952), 78-79.

44. Un exemple de pieds en bronze fixés sur une base en bois est connu à l'Heraion de Samos (inédit). Lang dit avoir découvert à Idalion des plaques de marbre (« marble slabs ») auxquelles adhéraient de petits pieds en bronze (*Transactions of the Royal Society of Literature* 11 [1878], 42), que Reyes rapporte aux statuettes étudiées ici (Reyes 1994, 40) : il faut, je crois, rester prudent sur ce point, car l'utilisation du marbre impliquerait une date relativement tardive pour ces objets (époque classique, et plutôt IVe s.).

45. Je ne peux développer cet aspect technique, qui requiert un examen direct des objets.

46. Gjerstad 1935, 805 fig. 284-285.

47. Il est cependant difficile d'affirmer que l'objet était présenté ainsi dès l'origine.

48. R. S. Bianchi, dans *Small Bronze Sculpture from the Ancient World* (Malibu 1990), 61-84. Toutefois, les pupilles étaient rapportées sur la statuette de Karlsruhe.

49. Acquaro 1988, fig. p. 429 (Cadix) ; voir aussi *Les Phéniciens* 1986, n°127 (feuille d'argent sur le visage).

Seules les statuettes d'Ayia Irini et Kition-*Kathari* ont été trouvées en contexte stratigraphique. D'après Gjerstad, la statuette 2029 d'Ayia Irini (1) appartient à la « période 3 » du sanctuaire, qu'il situe entre le CG III et le milieu du CA I⁵⁰ : elle daterait donc au plus tard du milieu du VIIe siècle ; les trois autres statuettes sont attribuées à la « période 4 » qui correspondrait, en gros, à la deuxième moitié du VIIe siècle⁵¹. Quoique la chronologie d'Ayia Irini doive être considérée avec prudence, elle s'accorde dans ce cas à celle que donne V. Karageorghis pour les statuettes du sanctuaire de Kition-*Kathari*, datées de la période du « second temple », soit environ 800-600⁵². Ce groupe ancien possède effectivement quelques traits communs : petite taille des objets (maximum 10 cm), avancée de la jambe gauche qui laisse le talon du pied gauche au niveau du gros orteil droit, auquel il adhère ; cette disposition des pieds permet d'utiliser un seul tenon pour la fixation de la statuette à la base⁵³. Seules deux attitudes sont attestées dans ce petit groupe de cinq statuettes masculines : les deux bras le long du corps (trois fois) et la main droite levée (deux fois). Cette série ancienne est proche des prototypes proche-orientaux, ce qui s'accorde bien avec la provenance des objets : le site phénicien de Kition et le sanctuaire d'Ayia Irini, où d'autres offrandes indiquent des relations avec la côte syro-phénicienne (statuettes en calcaire à pilier dorsal, sceaux du « lyre player group »). Elle se distingue fortement des deux guerriers en bronze qui ornaient le char B de la tombe 79 de Salamine (ensevelissement daté vers 700)⁵⁴, mais aussi des statuettes de style géométrique 39-41 qui, sans former un groupe stylistique cohérent, témoignent d'une production probablement locale dès les Xe-IXe s., proche des bronzes crétois dans deux cas sur trois (statuettes 40 et 41) ; même si ce type de personnage n'est pas inconnu au Proche-Orient⁵⁵, c'est un élément de plus à verser au dossier des relations Chypre-Crète au début de l'époque géométrique, comme probablement le bronze 42, qui porte une ceinture sans autre vêtement, à la manière de kouroi crétois et cycladiques du haut-archaïsme. L'origine chypriote d'une statuette féminine acéphale conservée à Clamecy est trop mal établie pour qu'on l'intègre dans cette série de personnages nus⁵⁶.

Dans la deuxième partie de l'époque archaïque c'est, en tout cas, le type égyptisant qui s'impose largement. Sur la plupart des statuettes d'Idalion, comme sur celles de Tamassos et de Lefkoniko, l'évolution par rapport au groupe plus ancien de Kition et Ayia Irini est nettement perceptible : taille souvent supérieure, pieds franchement séparés l'un de l'autre, large diffusion du geste de la main posée sur la poitrine (presque la moitié de l'ensemble des personnages en pagne égyptisant), présence sur les meilleurs exemplaires d'Idalion d'un collier pectoral et, parfois, de bracelets de biceps. Toutes ces caractéristiques indiquent, à mon avis, que les modèles sont désormais les grandes statues en calcaire égyptisantes fabriquées dans cette région centrale de l'île – et en particulier à Idalion – dès le début du VIe siècle au plus tard⁵⁷. La petite taille des objets et le matériau utilisé permettaient cependant de détacher plus nettement

50. Gjerstad 1935, 812 (tableau des périodes) et 818 (chronologie absolue).

51. Gjerstad 1935, *ibid.*

52. V. Karageorghis, *Kition* (Londres 1976), 109-111 (avec mention des deux statuettes).

53. Le tenon est bien conservé sur une des statuettes de Kition, il est signalé sur Ayia Irini 2758, mais non visible sur la photo.

54. V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis III* (Nicosie 1973), 80-81, pl. 101-105.

55. *Les Phéniciens* 1986, n°123.

56. A. J. Decaudin, *Les antiquités chypriotes dans les collections publiques françaises* (Nicosie 1987), 44 n°21, pl. 19.

57. Je me permets de renvoyer, sur cette question, à ma contribution au Actes du colloque de Mayence sur Naucratis (sous presse). Pour la statuaire égyptisante de Golgoi, voir Karageorghis 2000, n°176. 179-182 ; pour celle d'Idalion, Senff 1993.

les bras du corps, et les bronziers ont le plus souvent conservé le bonnet conique terminé par un renflement plus ou moins arrondi, souvent en forme de tétine, beaucoup plus proche de la *lebbadé* phénicienne que des coiffures attestées dans la plastique chypriote en calcaire et en terre cuite. Ce détail ne suffit cependant pas à indiquer une origine étrangère des statuettes, surtout si l'on considère que les types les plus courants dans les bronzes chypriotes ne sont pas les mieux attestés dans la petite plastique phénicienne en métal du Ier millénaire, malgré quelques belles exceptions⁵⁸.

Si les statuettes considérées ici sont donc presque certainement des productions locales, leur attribution à l'époque archaïque plutôt qu'au Bronze Récent ne va pas toujours de soi : ainsi, on peut hésiter pour la statuette de « smiting god » 34, dont la provenance parle plutôt en faveur d'une date au Ier millénaire, pour le groupe de l'homme tenant un taureau au Louvre (94), peut-être plutôt archaïque⁵⁹, et, bien que le sanctuaire d'Apollon à Idalion n'ait apparemment pas été occupé à l'Age du Bronze, pour la statuette assise du British Museum (45), proche d'un exemplaire d'Enkomi⁶⁰. Toutefois, la production locale archaïque diffère suffisamment de celle du Bronze Récent⁶¹ pour que l'on attribue au Ier millénaire (comme l'ont déjà proposé Bisi et Reyes) le petit personnage du Louvre 21 (Pl. XXVa), d'origine inconnue. On note, d'autre part, que les personnages féminins, assis ou debout, tiennent une place relativement importante dans les bronzes proprement phéniciens⁶² alors qu'ils sont exceptionnels à Chypre, où les deux statuette actuellement connues s'inspirent très clairement d'œuvres locales en terre cuite ou en calcaire.

Les rapprochements avec la statuaire en calcaire ont, comme je l'ai dit, des implications chronologiques : le style égyptisant se développe à Chypre dès la première moitié du VIe siècle, connaît son acmé dans la dernière partie de l'époque archaïque et reste apprécié jusqu'au milieu du Ve siècle au moins. Telle est, probablement, la chronologie de l'essentiel de la production des petits bronzes chypriotes, des prolongements à l'époque classique étant tout à fait envisageables dans des milieux fortement phéniciens comme ceux d'Idalion et Tamassos : c'est certainement le cas pour les statuette d'Idalion 46 et 50, mais aussi pour le personnage agenouillé 52, qui vient de Kourion. Le petit kouros nu du Cyprus

58. Statuette trouvée Phénicie figurant un personnage dont la main posée sur le torse (*Les Phéniciens* 1986, n°124), grande statuette de Cadix (H 36,5 cm) montrant un personnage aux deux bras le long du corps (Acquaro 1988, fig. p. 431, à droite).
59. L'œuvre avait été considérée par H. Bossert comme « frühgraeko-phönikisch » (*Altsyrien* [Tübingen 1951], n°162) et elle n'est pas répertoriée par Catling parmi les statuette du Bronze Récent, date qui a ensuite été préférée par les auteurs du catalogue du Louvre. On pourra comparer le visage du personnage à celui d'une statuette de l'ancienne collection Gréau, actuellement non localisée (23 : Pl. XXVb). Le thème du taureau conduit au sacrifice, bien connu au Bronze Récent, l'est encore à l'époque archaïque : j'en ai donné quelques exemples dans la *Revue du Louvre* (1990), 361.
60. Voir la discussion dans Reyes 1992, 251-252. L'homme nu de Kourion (40) est certainement plus ancien que le VIIIe s., période à laquelle commence à se développer le sanctuaire d'Apollon. Pour le sanctuaire d'Idalion, on notera aussi que les deux poids en forme d'animal sont très proches d'exemplaires de l'Age du Bronze : D. Bailey, dans *Studies in Honour of Martha Rhoads Bell* (San Antonio 1997), 76-80 (75-76 et pl. 8 pour les poids d'Idalion) ; je remercie Veronica Tatton-Brown pour cette référence.
61. Catling 1964, 248-258, pl. 43-46 ; J.-Cl. Courtois, J. et E. Lagarce, *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre* (Nicosie 1986), 68-84, pl. 18 ; J. Webb, *Ritual Architecture, Iconography and Practice in the Late Cypriot Bronze Age* (Jonsered 1999), 223-236.
62. H. Seeden, « Peace Figurines from the Levant », dans *Archéologie au Levant. Recueil R. Saïdah* (Lyon 1982), 107-121 ; G. Falsone, « Anath or Astarte ? A Phoenician Bronze Statuette of the Smiting Goddess », dans C. Bonnet, E. Lipinski, P. Marchetti (ed.), *Studia Phoenicia IV* (Namur 1986), 53-76.

Museum (43), que l'on pourra comparer à une statuette en calcaire d'Idalion⁶³ et à divers kouroi « chyproïens », montre que les types grecs imités de la production de Naucratis sont exceptionnels ; tandis qu'une petite série d'œuvres de la deuxième partie du Ve s. (rapidement présentées avant le catalogue) sont de style entièrement grecs, j'ai intégré dans le catalogue le personnage assis de Berlin (53), daté au IVe s. par Neugebauer, qui, comme la statuette 54, de date plus incertaine, se rattache probablement à un type iconographique attesté dans l'île vers cette époque, celui de l'homme tenant un rouleau⁶⁴.

Sans parler du Centaure de Kourion, isolé techniquement (fonte creuse) et iconographiquement, mais que l'on comparera à des figurines en terre cuite⁶⁵, le classement stylistique et chronologique des animaux est plus délicat encore que celui des personnages. Le seul ensemble d'une certaine ampleur est celui du sanctuaire d'Apollon Hylatès à Kourion, surtout si l'on considère en même temps que les bronzes deux petits taureaux en or et en argent découverts dans l'autel circulaire⁶⁶. Toutefois, l'anatomie très particulière de ces deux animaux, dotés d'un corps maigre sur lequel les épaules et le bassin forment deux bourrelets prolongés par des pattes grêles, ne trouve guère d'équivalent sur les animaux en bronze, sinon peut-être sur le cheval (?) d'Ayia Irini, qui n'a pas vraiment été publié. Sans avoir trouvé de points de comparaison vraiment satisfaisants, A. Oliver propose de les dater au VIIIe s., époque à laquelle commence à se développer le sanctuaire de Kourion, c'est-à-dire sans doute avant le cerf d'Ayia Irini (attribué, comme on l'a vu à la première partie de l'époque archaïque), mais après un cerf et un taureau de Kourion, qu'Oliver compare à la petite chèvre trouvée dans la tombe 409 de Lapithos (85), datée au chypro-géométrique I ou II (Oliver 1996, 153) : cette chèvre, unique exemple de statuette en bronze de l'Âge du Fer trouvée en contexte funéraire, témoigne en tout cas, comme les personnages géométriques évoqués plus haut, d'une production locale vers les Xe-IXe s. Malgré l'étroite ressemblance entre les daims 80 et 81 de Kourion, on ne saurait actuellement établir une typologie rigoureuse des statuettes d'animaux chyproïotes.

Il reste à aborder la question du sens de ces représentations. La comparaison établie précédemment avec les sculptures en calcaire laisse penser que les personnages évoquent les fidèles qui les ont consacrées à la divinité. Cependant, certains détails obligent parfois à réviser cette interprétation : pour la femme de la collection Piéridès, la position des mains sous la poitrine n'est pas celle d'une adorante ordinaire⁶⁷ et sur la statuette à la main levée d'Ayia Irini (26), les volutes autour du bonnet sont certainement une adaptation maladroite des plumes de la coiffure *atef* du dieu Osiris⁶⁸ ; le geste du personnage, la main levée avec la paume tournée vers le spectateur, n'indique pas seulement l'adoration du fidèle, mais aussi le salut, l'accueil de la divinité, comme le montre par exemple une statuette féminine phénicienne qui figure incon-

63. Senff 1993, 49, pl. 33 a-d.

64. Statuette du Louvre : A. Hermay, *Musée du Louvre. Catalogue des antiquités de Chypre : Sculptures* (Paris 1989), 292-293, n°590 ; pour la belle statuette de la collection Cesnola, voir Karageorghis 2000, n°413. Un petit exemplaire plus ancien, provenant de Salamine-Toumba, est publié dans Karageorghis et alii 1999, n°155.

65. V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus. VI* (Nicosie 1996), 1-9, pl. 1-6.

66. Oliver 1996, 151-152, pl. 47-48.

67. D'innombrables figurines en terre cuite reproduisent ce type, sous différentes variantes : voir maintenant V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus. V B* (Nicosie 1999), 1-67, pl. 1-18.

68. Le rendu est bien meilleur sur une cruche du musée de la Fondation Piéridès, ornée d'un guerrier divin : V. Karageorghis, J. des Gagniers, *La céramique chypriote de style figuré* (Rome 1974), Illustrations p. 64.

testablement une déesse⁶⁹ : à Ayia Irini comme ailleurs, il semble que des figures divines aient été mêlées à celles des « adorants » autour de l'autel. Quoi qu'il en soit, le personnage d'Idalion qui porte un bonnet pourvu de cornes (27) rappelle trop les deux célèbres bronzes d'Enkomi et bien d'autres représentation proche-orientales du dieu cornu pour que l'on ne songe pas à reconnaître en lui l'Apollon local, dit Amyklaios en grec. Enfin, une des deux petites têtes coiffées de la couronne double égyptienne (47) se rapporte probablement, comme les têtes en calcaire dotées de la même coiffure, à l'iconographie royale⁷⁰ ; l'autre, qui provient du palais d'Amathonte (48), appartenait plutôt à une statuette d'Harpocrate. De même, le personnage du Louvre (31) dont le bonnet porte, à l'avant, un motif qui est une version simplifiée de l'*uraeus* égyptien, est comparable sur ce point à la tête royale de la rampe des Perses à Kouklia⁷¹. Si l'on considère que ces couronnes ont un sens précis sur les statues en calcaire, il est logique de leur attribuer la même signification dans le cas de la petite plastique⁷², comme pour le personnage au turban d'Idalion (46), dont la position de la main devant la bouche semble bien correspondre à un geste d'adoration (plus rarement de salut divin)⁷³.

Contrairement aux figurines en terre cuite, les petits bronzes sont des offrandes aux dieux et non aux morts (la chèvre de Lapithos 85, peut-être l'objet le plus ancien de toute notre série, est l'exception qui confirme la règle). Elles s'adressent presque exclusivement à des divinités masculines⁷⁴ et, dans tous les cas où ce dieu est identifié par des inscriptions, à un Apollon local. Cette particularité s'explique-t-elle par un lien particulier entre les Apollons chypriotes et l'extraction, la production et la diffusion du cuivre, comme pour le « dieu au lingot » d'Enkomi au millénaire précédent⁷⁵ ? Si l'on considère la carte de répartition des statuettes (Pl. XXXIb), l'hypothèse paraît convenir pour des sites comme Idalion et Tamassos, dont une partie de la richesse dérivait certainement de l'exploitation des mines du Troodos, et il est sans doute significatif qu'aient été consacrés à Tamassos, dans le sanctuaire du Pediaeos, l'« Apollon Chatsworth », d'autres grands bronzes et quelques statuettes ; toutefois, l'explication convient moins bien pour les sanctuaires de Kourion, Lefkoniko et Ayia Irini. Pour ce qui concerne les animaux, les bovidés apparaissent relativement banals, mais les statuettes de cervidés mises au jour à Kourion correspondent à ce qui dit Elien (*Nat. An.* 11,7) sur le refuge que constituait pour ces animaux le sanctuaire d'Apollon, doté d'un vaste *alsos*; quelques exemplaires de cervidés en terre cuite⁷⁶, type extrêmement rare à Chypre⁷⁷, confirment le caractère spécifique des ces offrandes, qui ne sont cependant pas réservées à Apollon Hylatès, comme le montre la statuette d'Ayia Irini.

69. *Les Phéniciens* 1986, n°127. Il y a d'autres exemples à l'Age du Bronze.

70. Voir Maier 1989 et M. Brönnner, dans F. Vandenabeele, R. Laffineur (ed.), *Cypriote Stone Sculpture* (Bruxelles-Liège 1994), 47-53, pl. XIII-XVI.

71. Maier 1989, fig. 40 ; Brönnner, o. c., 49 d (avec biblio.).

72. Ce n'est cependant pas l'avis de Franz Maier (Maier 1989, 388 n. 17).

73. J'ai rassemblé quelques exemples dans *Amathonte V. Les figurines en terre cuite archaïques et classiques. Les sculptures en pierre* (Athènes/Paris 2000), 26-27. Pour le turban, comparer une statuette de Kazaphani (V. Karageorghis, *RDAC* [1978], 166 n°58, pl. 23 : le personnage tient un glaive).

74. Mais les deux statuettes de Kition-*Kathari* proviennent d'un sanctuaire attribué à Astarté.

75. Pour cette période, la question a été traitée en détail par A. B. Knapp, *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus* (Göteborg 1986).

76. Young, Young 1955, 44, pl. 13.

77. V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus*. VI (Nicosie 1996), 39, pl. 23,3-5.

En définitive, les statuettes en bronze constituent, à l'époque des royaumes, une branche de l'artisanat local qui est en grande partie liée à la production du cuivre et au culte du dieu qui en assurait la protection : c'était déjà le cas, au Bronze Récent, pour le site d'Enkomi, où l'activité métallurgique était prédominante. Comme dans d'autres domaines de l'artisanat (industrie de luxe des ivoires, des coupes en métal précieux et du mobilier en bronze, utilisation du moule pour les figurines en terre cuite), le rôle des Phéniciens semble avoir été important dans la reprise de ce type de production après plusieurs siècles d'interruption. Il ne s'agit cependant que d'une vue d'ensemble, car quelques statuettes humaines, et un nombre indéterminé d'animaux, sont antérieures et, pour certaines d'entre elles, se rattachent plutôt à la Crète, et le sanctuaire d'Ayia Irini ne paraît guère être en relation avec la production métallurgique, de même que les petits taureaux en métal précieux de Kourion témoignent d'un artisanat de luxe qui n'a rien de phénicien. Même si Idalion possédait incontestablement un ou plusieurs ateliers qui ont travaillé dans un esprit majoritairement égyptisant sur une durée assez longue, il est actuellement très difficile de déterminer des styles régionaux, et l'on ignore si ces incertitudes sont dues aux lacunes de notre documentation ou au caractère vraiment marginal de cet artisanat dans l'île.

Antoine Hermary
Université de Provence

ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- Acquaro 1988 : E. Acquaro, « I bronzi », dans *i Fenici* (Venise 1988), 422-435.
- Babelon, Blanchet 1895 : E. Babelon, J. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1895).
- Buchholz 1978 : H.-G. Buchholz, « Tamassos, Zypern, 1974-1976 », *AA* (1978), 155-230.
- Buchholz, Untiedt 1996 : H.-G. Buchholz, K. Untiedt, *Tamassos. Ein antikes Königreich auf Zypern* (Jonsered 1996).
- Cat. Vente Cesnola* 1870 : *Antiquités chypriotes provenant de fouilles faites en 1868 par M. de Cesnola* (Paris 1870).
- Catling 1964 : H. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (Oxford 1964).
- CCEC : *Cahiers du Centre d'Etudes chypriotes* (Paris 1984-).
- Coll. Gréau* 1885 : *Collection J. Gréau. Catalogue des bronzes antiques et des objets d'art du Moyen-Age et de la Renaissance* (Paris 1885).
- Dikaios 1961 : P. Dikaios, *Guide to the Cyprus Museum*³ (Nicosie 1961).
- Falsone 1989 : G. Falsone, « Da Nimrud a Mozia. Un tipo statuario di stile fenicio egittizzante », *Ugarit-Forschungen* 21, 1989, 153-193.
- Gjerstad 1935 : E. Gjerstad *et alii*, *The Swedish Cyprus Expedition. Vol. II* (Stockholm 1935).
- Gjerstad 1948 : E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition. Vol. IV. Part 2* (Stockholm 1948).
- Karageorghis 2000 : V. Karageorghis, in collaboration with J. R. Mertens et M. E. Rose, *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola Collection in The Metropolitan Museum of Art* (New York 2000).

- Karageorghis *et alii* 1977 : V. Karageorghis, C.-G. Styrenius, M.-L. Winbladh, *Cypriote Antiquities in the Medelhavsmuseet, Stockholm* (Stockholm, 1977).
- Karageorghis *et alii* 1999 : V. Karageorghis, E. Vassilika, P. Wilson, *The Art of Ancient Cyprus in the Fitzwilliam Museum, Cambridge* (Cambridge 1999).
- Les Phéniciens* 1986 : *Les Phéniciens et le monde méditerranéen* (catalogue d'exposition, Bruxelles 1986).
- Liénard 1972 : J. Liénard, *Chypre, l'île au cuivre* (Bruxelles 1972).
- Maier 1989 : F. G. Maier, « Priest Kings in Cyprus », dans E. Peltenburg (ed.), *Early Society in Cyprus* (Edimbourg 1989), 376-391.
- Masson 1968 : O. Masson, « Kypriaka VII-VIII », *BCH* 92 (1968), 386-409.
- Myres 1914 : J. L. Myres, *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus* (New York 1914).
- Negbi 1976 : O. Negbi, *Canaanite Gods in Metal* (Tel Aviv 1976).
- Ohnefalsch-Richter 1893 : M. Ohnefalsch-Richter, *Kypros, die Bibel und Homer* (Berlin 1893).
- Oliver 1996 : A. Oliver, Jr., « The Metalwork », dans D. Buitron-Oliver, *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion: Excavations in the Archaic Precinct* (Jonsered 1996), 151-162, pl. 47-67.
- Reyes 1992 : A. T. Reyes, « The Anthropomorphic Bronze Statuettes of Archaic Idalion, Cyprus », *BSA* 87 (1992), 243-257.
- Reyes 1994 : A. T. Reyes, *Archaic Cyprus* (Oxford 1994).
- Richter 1915 : G. M. A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Greek, Etruscan and Roman Bronzes* (New York 1915).
- Seeden 1980 : H. Seeden, *The Standing Armed Figurines in the Levant. Prähistorische Bronzefunde I 1* (Munich 1980).
- Senff 1993 : R. Senff, *Das Apollonheiligtum von Idalion. Architektur und Statuenausstattung eines zyprischen Heiligtums* (Jonsered 1993).
- Walters 1899 : H. B. Walters, *Catalogue of the bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* (Londres 1899).
- Young, Young 1955 : J. H. Young, S. H. Young, *Terracotta Figurines from Kourion in Cyprus* (Philadelphie 1955).

MARGUERITE YON

ANCIENT MILITARY PORT AT KITION

The history of the ancient city of Kition,¹ now Larnaca, cannot be distinguished from that of its port and maritime characteristics. At all times, the history of this town was marked by commercial activities since Kition-Larnaca, a maritime site, was a major port of call in international communications and merchant shipping in eastern Mediterranean. The port of Kition however played a major role in military operations at several times in its history; the classical period happens to be one of this particular periods. I will not deal in this article with the trade activities of Kition nor with its role as a transit place, since I have already done so,² but with the remarkable military installations that the French mission in Larnaca (site of Bamboula) had the good luck to discover and explore.

During the last ten years the French mission concentrated its search on the military port of Larnaca and discovered the remains of a building alongside the ancient basin (Pl. XXXII:1). North to the sanctuary of Herakles-Melqart and Astarte, excavated by the French mission between 1976 and 1990,³ monumental remains appeared in 1987 at the foot of the great terrace wall which lined the courtyard of the classical sanctuary: we interpret them as the south part of the ship-sheds (νεώστρα) which were used in the ivth century BC to shelter the triremes of the royal fleet of Kition.⁴

Several seasons were needed to reconstruct the plan and organisation of the western part of the the building. The northern limit of the building was reached in 1998, asserting the precise length of the boxes and thus the length of the ships: the length of the ship-shed in the north/south direction is now established and it is possible to reconstitute the general aspect of the *neoria* which lined the port basin in the classical period, and to propose a definitive restitution.

The archaeological remains were badly preserved since the ancient port site, which is now located 400 meters from the sea, was used as a quarry over the centuries; it is now covered by tennis courts and the street network of Larnaca.

1. The French mission (Université Lyon 2) has been carrying out excavations in the ancient town and territory of Kition in Larnaca, site of Bamboula, since 1976 (see reports published yearly in "Chronique ... Chypre" of the *BCH* since 1977). I wish to thank all the people in charge of the Department of Antiquities of Cyprus as well as the town authorities of Larnaca for having helped us since the beginning of the excavations; and I am indebted to C. Rougemont for the translation.
2. M. Yon, "Kition et la mer à l'époque classique et hellénistique", *Proceedings of the International Symposium "Cyprus and the sea" Nicosia 1993*, Nicosia 1995, p. 119-130; "Le royaume maritime de Kition. Travaux 1988-1990", *Actes du IIF Congrès International des Études Phéniciennes et Puniques, Tunis 1991*, Tunis 1998, p. 449-457.
3. See our reports *BCH* (note 1) 1977-1991, and also our "Mission archéologique française de Kition-Bamboula 1976-1984", *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosie 1985, p. 219-226; Y. Calvet, "Kition, French expedition", *Kinyras, French Archaeology in Cyprus*, M. Yon ed., Lyon 1993, p. 107-138.
4. For the building of the port, see our reports in *BCH* since 1988; and our article "Les hangars du port de Kition", *Syria* 77, 2000, in press.

The natural changes of the coast-line, which were accelerated by the rearrangements of the port in the Roman period, by the more recent work (1880) of the British administration and lastly by the development of the town during the last few years, led to the disappearance of the contours of the port basin and of the channel which led to it from the sea. The progress of the excavations is moreover slowed down by a high water-table of brackish water, the altitude of which varies depending on the year and season (from 1 m to 1,80 m of absolute altitude). This water-table drowns the lower part (north) of the architectural rests of the ship-sheds, and water had to be pumped everyday to progress.

This water-table restricted the excavation work to small soundings which could be emptied each day by pumping: assuming a regular pattern for the bases of the pillars placed in north/south lines (every 5 meters, see below) and east/west rows (6 meters apart from axis to axis) it was possible to locate their supposed location at their intersection. Despite their poor state of conservation – we sometimes only found the robber trenches of their foundations walls left after Roman reoccupation – the number of bases we were able to identify was sufficient for us to reconstruct the plan (Pl. XXXII:2)

Architectural rests

The *neoria* can be reconstructed today as a large building; its inner space is divided into parallel north-oriented compartments or boxes (ship-sheds), each box sheltering a slip-way (or “ramp”) sloping down towards the port basin: the ships of the fleet were pulled out of the basin and placed on the slip-ways.

The excavations of the last few years unearthed the western part of the building on 40 meters approximately in a west/east direction; the north/south dimension (length of the boxes) was assessed at about 38 to 40 meters. The total surface excavated is above to 1500 m²; six boxes have been recovered.

A large terrace wall (432) 0,80 meters thick forms the southern limit; it lines the courtyard of the classical sanctuary on one side and serves as the rear wall of the *neoria* on the other side (Pl. XXXIII:1). Large buttresses support it on both sides: to the south, the buttresses are grounded into the filling of the courtyard; to the north, where the floor of the ship-sheds is nearly three meters lower, they are aligned with the bases of the pillars delineating the boxes. To the west the wall 432 is preserved up to three meters high, and is more and more destroyed going towards the east. It was possible to follow it for about 40 meters. Alongside the wall was a corridor along the heads of the slip-ways; three low steps led to the floor of the boxes themselves.

The west wall of the building is not preserved. Parts of its foundations were found and its layout can partly be reconstituted for approximately 20 meters north-south line and traces left by of the pulling out of blocks have been identified.

The water of the port basin made the north limit of the building. The analysis of the soil samples taken at the base of the seventh pillar (801) found in 1998 showed that this row of bases rested on the beach directly in contact with the ancient sea level.

The eastern part of the building has entirely disappeared beyond slip-way 459: there is no saying how it ended nor how many boxes may have existed. The building however presents a repetitive architectural structure, made up of parallel units (formed by one box and one slip-way); it was thus possible to juxtapose as much of these units as desired. The sixth slip-way that we discovered (459) is delineated to the east by yet another line of pillars (453, 474) and not by a wall: the east of the building was somewhere further

and this box is not the last one on this side. However these six boxes are sufficient to allow a preliminary analysis and interpretation of the structure of the building, even though we do not know how far it extended to the east.

Boxes and pillar bases

The inside of the building is divided into parallel boxes ca. 38 meters long and 6 meters width. Six of these boxes have been recovered. They are formed by north-south lines of short low walls 2.5 meter long serving as bases (Pl. XXXIII:2) built in the axis of the buttresses of the terrace wall 432. These bases supported wood pillars, supporting a roof covered with large flat tiles. Numerous fragments of tiles were found during the excavation; those are the tiles of the classical period on which traces of red paint can still be found.

The lines are distant of 6 meters (from axis to axis); the bases are 0.80 meters thick. The boxes were thus 5.20 meters large (large enough to shelter a trireme). The length of the boxes is also known: adding the two-meter large passage-way alongside wall 432, the north-south length is approximately 38 meters: this accords approximately to the expected length (for a trireme of Athenian type).

Slip-ways

The slip-ways, built in the central axis of the boxes, sloping down towards the port to the north, were designed to store the ships when they had to be pulled out of the sea.

In their initial phase (phase 1), only 10 to 11 meters of these 1.80 meter large slip-ways were built⁵ with a 13 % gradient slope. The north end of the slip-way followed a gentler slope directly upon the beach. Beams were placed along the length the slip-ways to support the wooden devices designed to pull the ships out of the sea.

In the second phase (phase 2), the south part of the built slip-ways was enlarged and lengthened to approximately 20 meters with a steeper slope. They are made-up of rubble stones, unbaked bricks and a filling of mud and stones.

A last phase (phase 3) has been recognised at least for the western box (slip-way 731): the slope was sharply accentuated to the south. The top of the phase 2 slip-way was cut into by the retaining structure of phase 3 (Pl. XXXIV:1), made up of several courses of large squarish unbaked bricks (45 x 40 cm approx.) 14 cm thick. This slip-way connected the ground level of the ship-shed to the ground level of the sacred courtyard which was probably also the level of the external public space on that side of the town. The partial destruction of the other slip-ways located further to the east, very close to the surface of the modern ground level, make it impossible to know whether all the slip-ways of the building or only the most western ones have been similarly transformed.

5. Measurements of slip-way ("ramp") 491 in 1993 (*BCH* 118, 1994, p. 674).

Interpretation of the building

Our interpretation which has served as a basis for the strategy of our excavation relies particularly on a comparison with Piraeus, where it is rumored that, in the classical period, several hundreds of such trireme boxes of a very similar structure to that of the ship-sheds of Kition were built. Such slip-ways were identified at other sites: significant rests were discovered in Oeniadai in western Greece, in Rhodes, in Apollonia in the Cyrenaic region, etc. for the eastern Mediterranean. The circular harbour with its central islet (κόθων) at Carthage,⁶ known in a Hellenistic phase (more recent phase than that at Kition), is another good comparison for the western Mediterranean.

The rests of the *neoria* built in the Vth century in Piraeus are the most relevant for Kition: they probably served as model for other constructions of the same type in the Mediterranean. The excavations at Piraeus in 1885⁷ revealed a group of about ten slip-ways in the eastern part of the basin of Zea. A rear wall and the rests of ramps sloping down towards the water of the port, separated by lines of square bases which supported pillars, can still be seen in the cellar of a building on the modern shore. The complex, which was about 37 meters long when it was discovered, may have been longer in antiquity because of a slight rise in the level of the sea: the estimated length was of approximately 40 meters. The usable distance between the pillars is slightly under six meters; the slope of the visible part of the slip-ways is a 10% gradient slope. The modern model in the Zea Museum shows a building made up of parallel boxes equipped with slip-ways sloping down towards the sea: the slip-ways are covered with roofs supported by rows of pillars alternating with slip-ways.

Our reconstruction is also inspired by the *Olympias*, the Athenian trireme recently built by British scholars and launched in Piraeus for real scale navigation trials.⁸ The restitution of the *neoria* of Kition⁹ on the basis of the rests discovered during the excavations accords with the model of Piraeus; the length of the slip-ways accords with the measurements of the Athenian trireme determined on the basis of archaeological and epigraphical evidence. The function of the various elements uncovered is clear: the slip-ways placed within the boxes were designed for the storage of the ships once pulled out of the sea, to protect the wood from sun and rain in a well aired building. Wooden devices used to pull the ships out of the water and to moor them solidly were also present. The ships for which the building was erected were probably triremes of Greek type.

6. Cf. H. Hurst, "Le port militaire de Carthage", in *Dossiers d'Archéologie "Marine antique"*, n° 183, juin 1993, p. 42-51, and previous bibliography.
7. I. Dragatsis & W. Dörpfeld, "Εχθεις περί των εν Πειραιει ανασκαφών", *Πρακτικά*, 1885, p. 64-68; cf. D. Blackman, "Les cales à bateaux", in *Dossiers* 1993 (see note 6), p. 32-39 and previous references; cf. p. 32 scale model of the Marina museum of Zea (Piraeus).
8. Cf. J. Morrison, "Olympias, une trière athénienne", *Dossiers* 1993 (see note 6), p. 16-23. Cf. J. Morrison J. & J. F. Coates, *The Athenian trireme*, Cambridge 1986.
9. Definitive restitution in M. Yon, "Les hangars du port classique", *Syria* 77, 2000, fig. 11. In the provisional reconstruction proposed in 1993 (see M. Yon, in *Dossiers* 1993 [note 6], p. 40-41: cleared length approx. 15 meters) and then in 1997 (O. Callot, "Les hangars du port de Kition", *Res maritimae*, Atlanta 1997, p. 74, fig. 6-79, cleared length 25 meters), before the excavations reveal the last bases which gave the real length (approx. 38 meters), the length of the boxes and ships have to be changed.

Chronology

The stratigraphy revealed at least two phases of use (phases 1 and 2), and a third phase (phase 3) is witnessed at least for the south-west part. The analysis we have made so far and the indications given by the pottery show that the three phases of building and the changes or rearrangement of the ship-sheds took place over approximately one century.

The construction phase (phase 1) dates to the end of the Vth century. The building was probably used during all of the first quarter of the IVth century. It may be assumed that this was the harbour which sheltered the victorious fleet of Milkyaton, "King of Kition and Idalion", who won a naval battle over the Salaminian party in 392 BC; it was probably in order to immortalise his victory that Milkyaton erected a "trophy" in the port; the base of this "trophy", bearing a Phoenician inscription (Pl. XXXIV:2) was discovered in 1991 in Larnaca.¹⁰

The refection of phase 2 probably took place ca. 375, under the reign of Milkyaton, who seems to have been a great administrator and builder: he commissioned several large urban projects such as the rebuilding of the sanctuary at Bamboula, and the digging of a monumental underground sewage system.¹¹ The transformation of the slip-ways may be due to a modification of the sea level; it may also be due to a technical improvement (in the type or length of the ships? or merely in the techniques of towing?).

The changes of phase 3 observed on slip-way 731 (Pl. XXXIV:1) probably took place ca. 300; it is still impossible to say whether it took place before or after the installation of the Ptolemaic power over the island, and before or after the time when the building lost its military use. In Kition, the conquest of Cyprus by Ptolemy I at the end of the IVth century led in Kition to the death of the old king Pumayaton¹² in 310 and to the destruction of the buildings which symbolised his power: the sanctuary of Melqart-Herakles, protector of the royal dynasty, and the naval fortification with the ship-sheds which had sheltered the royal fleet. Whatever the reason, from the IIIrd century onward, the basin had no military function anymore; it was used for the docking of merchant ships: there was a great commercial activity there, notably during the Roman period. The spectacular amount of pottery discovered in the basin – commercial amphora and *sigillata* imported from Spain, Egypt, Syria, Samos or other places (eastern and western Mediterranean)¹³ – gives an idea of the size of these activities.

Conclusion

The model of naval architecture invented by the Athenians at Piraeus in the Vth century BC was to know a long posterity. A number of other ship-sheds of the same type of architecture have been erected from this date on in Cyprus as well as in other military ports in the Mediterranean; most of them howev-

10. M. Yon & M. Szynger, "A trophy of victory at Kition", *RDAC* 1992, p. 156-165. Concerning the reign of Milkyaton, cf. our article "Les derniers rois phéniciens de Kition", *Studi in onore di S. Moscati*, Pisa-Roma 1996, I, p. 441-450.

11. J.-F. Salles, *Kition-Bamboula II, Les Égouts de la ville classique*, Paris 1984; M. Yon, "Le royaume de Kition, 2. Époque classique", *Studia Phoenicia* IX, 1992, Louvain-la-Neuve, p. 243-260.

12. On this king, son of Milkyaton, and his reign, which lasted half a century (362-310 BC) see "Les derniers rois phéniciens de Kition", 1996 (note 10).

13. This pottery material is currently under study: see our reports of 1998 and 1999 in *BCH* (note 1).

er have disappeared, or have been destroyed or metamorphosed by their reuse as shelter for merchants vessels or fishing boats. The building of Kition is remarkable because of its good state of conservation. It shows that, in classical period, such advance in technology at the basis of a naval superiority did not remain in the exclusive possession of the Athenian maritime power. It seems that it was rapidly widespread. The king of Kition had important financial means and sufficient power to impose on the city such a technical improvement; he had no hesitation about completely reorganising the public space, by redrawing the layout of the city, suppressing a street and rebuilding the age-old sanctuary of Herakles-Melqart and Astarte, in order to erect this monumental complex for the royal fleet.

Lyon, 25 April 2000

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η γαλλική αρχαιολογική αποστολή στο Κίτιο ανασκάπτει κοντά στο ιερό της Ασάρτης και του Μέλαρτ (τοποθεσία Παμπούλα) το αρχαίο λιμάνι με τα υπόστεγά του της κλασικής περιόδου που χρησιμοποιεμε για τα πολεμικά πλοία του βασιλικού ναυτικού.

Τα νεώρια αυτά μπορούν σήμερα να αποκατασταθούν ως ένα μεγάλο κτίριο, ο εσωτερικός χώρος του οποίου είναι διαχωρισμένος σε ορθογώνια υπόστεγα πλοίων με προσανατολισμό προς τα βόρεια. Αυτά καλύπτονται με κεραμιδένιες στέγες και κάθε υπόστεγο προστάτευε την κατωφερική ράμπα πάνω στην οποία γλιστρούσε το πλοίο προς τη μεριά των νερών του λιμανιού, το οποίο σήμερα βρίσκεται σε απόσταση περίπου τετρακόσιων μέτρων από την ακτή. Τα πλοία του στόλου σύρονταν έξω από τα νερά του λιμανιού και τοποθετούνταν στις γλιστερές ράμπες. Έξι τέτοια ορθογώνια υπόστεγα έχουν ανασκαφεί. Το βορινό όριο του κτιρίου εντοπίστηκε το 1998. Το μήκος των σαράντα περίπου μέτρων μαρτυρεί για τη χρήση τριήρων της ίδιας μορφής με τις αθηναϊκές. Αρχαιολογική μαρτυρία πιστοποιεί πως η τοποθεσία ήταν πολεμικό λιμάνι κατά την κλασική περίοδο μέχρι και το χάσιμο της ανεξαρτησίας των κυπριακών βασιλείων που συνέβη προς το τέλος του 4ου π.Χ. αιώνα.

ANNE DESTROOPER - GEORGIADIS

Τα νομίσματα του Μαρίου στην κλασική εποχή*

Η σημασία που είχε το Μάριο στην αρχαιότητα έχει πια αποδειχθεί¹. Αναφέρεται ως βασιλείο στην κλασική εποχή από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, έναν ιστορικό σύγχρονο του Αύγουστου, στην Ιστορική βιβλιοθήκη του. Συγκεκριμένα το αναφέρει δυο φορές. Την πρώτη, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Κίμωνα στην Κύπρο γύρω στα 450 π.Χ., όταν αυτός ο Αθηναίος στρατηγός το πολιορκήσε² και αργότερα αναφέρεται στην εποχή των πολέμων των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στους οποίους παρασύρθηκαν οι κυπριακές πόλεις-βασίλεια, όπως το 315 π.Χ., όταν το Μάριο τάχθηκε με το μέρος του Πτολεμαίου, όταν απειλείτο από το Σέλευκο³ και επίσης το 313-312 π.Χ., όταν η πόλη καταστράφηκε από τον Πτολεμαίο⁴.

Εκτός όμως από τις ιστορικές πηγές που αναφέρονται στο Μάριο, υπάρχουν και οι πληροφορίες που προέρχονται από τα ευρήματα των ανασκαφών. Στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα έχουν ερευνηθεί τάφοι στις νεκροπόλεις της Πόλης Χρυσοχούς από τους Άγγλους και από τον Ohnefalsch - Richter. Η Σουηδική Αρχαιολογική Αποστολή ερευνήσε και άλλους τάφους γύρω στο 1930, ο Κυριάκος Νικολάου το 1960 και, από το 1983, η Αμερικανική αποστολή του Πανεπιστημίου του Princeton υπό τη διεύθυνση του καθηγητή William Childs ανασκάπτει πιο συστηματικά στην Πόλη Χρυσοχούς και έχουν βρεθεί κατάλοιπα από τα προϊστορικά και ιστορικά χρόνια μέχρι και το μεσαίωνα⁵. Επίσης, το 1997 βρέθηκε μεγάλος ελληνιστικός τάφος που ερευνήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου⁶.

* Ευχαριστώ τον κ. Ρένο Χριστοφόρου για την επιμέλεια του κειμένου. Ευχαριστώ επίσης τους συναδέλφους και φίλους και ιδιαίτερα τον Α. Συμεωνίδη για τις συζητήσεις που είχα μαζί τους και που μεταφέρονται σε αυτό το άρθρο. Μια πρώτη ανάγνωση του άρθρου έγινε στο δήμο Πόλεως Χρυσοχούς στις 11 Νοεμβρίου 2000.

1. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Μάριο μάλλον δεν αναφέρεται μεταξύ των δέκα πόλεων του πρίσματος του Εσαρχαδδόν που γράφτηκε το 673/2 (βλ. όμως E. Lipinski, «The Cypriot vassals of Esarhaddon», in M. Cogan, I Eph'al (eds), *Ah Assyria...*, Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography presented to Hayim Tadmor (Scripta Hierosolymitana 33, Jerusalem, 1991, p. 62, n.10, που προτείνει ότι το Nuri ίσως να είναι το Μάριο): ούτε ένας μύθος για την ίδρυση του Μαρίου δεν φαίνεται να υπάρχει. Η αναφορά Th. Mavroyannis, Sanctuaries of the Cypro-Geometric Period: the cases of Marion and Aghia Irini, in M. Iacovou, D. Michaelides (eds), *Cyprus. The historicity of the geometric horizon. Proceedings of an Archaeological Workshop, University of Cyprus, Nicosia, 11th October 1998, Nicosia, 1999, p.97-99*, ότι ο Πράξανδρος ήταν κτίσης - ιδρυτής του Μαρίου, δεν φαίνεται να πείθει οριστικά).
2. Διόδωρος ο Σικελιώτης XII.3.
3. Διόδωρος Σικελιώτης XIX.59.1 και 62.6. Ίσως ο Αρριανός, Τα μετά Αλέξανδρον FGhH IIB, p.848, F.156.10.6, το αναφέρει ήδη το 321 (το όνομα της πόλης που πολιορκείται τότε από τον Πτολεμαίο και τον Περόδικα δεν είναι εμφανές: G.F. Hill, *A history of Cyprus, vol. I, To the conquest of Richard Lion Heart*, Cambridge, 1940, p.156 n.4).
4. Διόδωρος Σικελιώτης XIX.79.4 για τη χρονολογία του Διόδωρου του Σικελιώτη, βλ. P. Wheatley, 'The chronology of the third Diadoch war, 315-311', *Phoenix* 52, 1998, p.257-281.
5. W.A.P. Childs, 'The Iron Age kingdom of Marion', *BASOR* 308, 1997, p.37-48; ID., 'Princeton excavations at Polis Chrysochous, 1994-1997: interim report', *RDAC* 1999, p.223-236.
6. S. Hadjisavvas, 'Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques à Chypre en 1997', *BCH* 122, 1998, p.698-699.

Τα πιο παλαιά αρχαιολογικά ευρήματα χρονολογούνται στο τέλος της Χαλκολιθικής εποχής, γύρω στα 2500 - 2300 π.Χ.⁷, τα δε πρώτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα χρονολογούνται μάλλον γύρω στα 1000 π.Χ. Η Πόλη Χρυσόχους κατοικήθηκε εκτεταμένα γύρω στα 700 έως το 312 π.Χ., οπότε οι κάτοικοί της εξορίστηκαν από τον Πτολεμαίο.

Τα πρώτα νομίσματα στο Μάριο κόπηκαν την κλασική εποχή. Επίσης και σε άλλες πόλεις της Κύπρου κόπηκαν τότε για πρώτη φορά νομίσματα. Για παράδειγμα, στη Σαλαμίνα, στην Πάφο και στη Λάπηθο κόπηκαν στο τέλος του έκτου αιώνα, ενώ στο Κίτιο και στην Αμαθούντα μάλλον όχι πριν από τον πέμπτο αιώνα.

Στο Μάριο, εκείνη την εποχή, γύρω στα 500 π.Χ., είχε ήδη καταστραφεί το αρχαϊκό ιερό στις Περιοστεριές, πιθανόν της Μεγάλης θεότητας⁸, ίσως από τους Πέρσες την εποχή της Ιωνικής επανάστασης⁹, και τα κτίρια που κτίστηκαν πάνω από τα ερείπια του καταστράφηκαν και αυτά γύρω στο 450. Μάλλον ήταν τότε που ο Κίμων πολιορκήσε την πόλη¹⁰. Αυτής της εποχής ταυτίστηκαν ένα ή ίσως δύο ιερά. Το πιο σημαντικό από αυτά χρονολογείται στο τέλος του πέμπτου αιώνα και καταστράφηκε το 312 π.Χ., όταν ο Πτολεμαίος τιμώρησε τον βασιλιά Στασίοικο και τους κατοίκους της πόλης του¹¹. Υπάρχουν επίσης και κατάλοιπα από άλλο κλασικό κτίριο δυτικά της οικίας των ανασκαφών¹².

Εξάλλου οι τάφοι στη δυτική νεκρόπολη χρονολογούνται στην κλασική και στην ελληνιστική εποχή. Εκεί βρέθηκαν, εκτός από αντικείμενα που κατασκευάστηκαν στη γύρω περιοχή, και αττικά αγγεία, ταφικά αγάλματα και επιτύμβιες στήλες, όλα επηρεασμένα από την ελληνική τεχνοτροπία ή ακόμα και εισαχθέντα, όπως ένας κούρος από μάρμαρο της Πάρου που βρέθηκε στον τάφο 92 του Ohnefalsch-Richter και που χρονολογείται γύρω στα 500 π.Χ. ή λίγο πριν¹³. Ακόμα και εργαστήριο κλα-

7. W.A.P. Childs, BASOR, 1997, p.37, 39 : 2460-1895 BC και Id., RDAC 1999, p.234 : 4000 BC.
8. J.S. Smith, 'Preliminary Comments on a Rural Cypro-Archaic Sanctuary in Polis-Peristeries', BASOR 308,1997, p.80, 85.
9. W.A.P. Childs, art. cit. n.5, RDAC 1999, p.227; δεν υπάρχει καμιά φιλολογική μαρτυρία στο Μάριο την εποχή της Ιωνικής επανάστασης, ούτε αργότερα την εποχή των περσικών πολέμων το 490-479, της εκστρατείας του Πανουαίου το 478 ή της ελληνικής επιδρομής το 459.
10. Βλ. σημ. 3 (το Μάριο δεν αναφέρεται από τον Θουκυδίδη I.112 την εποχή της εκστρατείας του Κίμωνα); J.S. Smith, art.cit. n.8, p.88; W.A.P. Childs, art. cit. n.5, RDAC 1999, p.227.
11. W.A.P. Childs, art. cit. n.5, RDAC 1999, p.227, 230.
12. W.A.P. Childs, art. cit. n.5, RDAC 1999, p.230.
13. W.A.P. Childs, 'The Stone Sculpture of Marion : a Preliminary Assessment', in F. Vandennebeele, R. Laffineur (eds), Cypriot Stone Sculpture, Proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studies, Brussels-Liège, 17-19 May, 1993, Brussels-Liège, 1994, p.107-115; για τον κούρο: W.A.P. Childs, 1994, p.109-110, που τον χρονολογεί το 520-500 π.Χ., και K.A. Sheedy, 'The Marion Kouros in the British Museum', in Colloque international, La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque. Histoire des ateliers, rayonnement des styles, Athènes 7-9 septembre 1998, που τον χρονολογεί το 510-500 π.Χ.: επίσης ένα θραύσμα μιας μαρμαρίνης στήλης του τέταρτου αιώνα βρέθηκε σε άλλο τάφο και φυλάσσεται τώρα στο Μουσείο της Πάφου: W.A.P. Childs, 1994, p.113; Id., art. cit. n.7, BASOR 1997, p.45.

σικών τετρακότων ταυτίστηκε στο Μάριο¹⁴. Εκτός αυτών και άλλων ευρημάτων, έχουν βρεθεί το 1999 και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ίσως ενός παλατιού¹⁵.

Μέσα σε τέτοιες συνθήκες κόπηκαν τα πρώτα νομίσματα στο Μάριο. Το μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε για τα πρώτα νομίσματα στην Κύπρο, όπως και στην Ελλάδα, ήταν ο άργυρος.

Στην αρχή, όλα τα μεγάλα κυπριακά νομίσματα ζυγίζουν γύρω στα 11 γρ. και έχουν διάμετρο γύρω στα δύο εκατοστά. Το βάρος στα μικρότερα νομίσματα είναι το ένα τρίτο των μεγάλων και ζυγίζουν περίπου 3,6 γρ., το ένα έκτο που ζυγίζουν 1,8 γρ., το ένα δωδέκατο με βάρος 0,9 γρ. και ακολουθούν άλλες μικρότερες υποδιαίρεσεις. Το μεγάλο νόμισμα μάλλον ονομαζόταν σίγλος όπως και τα βάρη στα οποία γράφεται καθαρά το κυπροσυλλαβικό σύμβολο «σι». Πράγματι, οι περισσότεροι από τους όρους των νομισμάτων αρχικά προέρχονταν από την πρακτική του ζυγίσματος και έτσι και ο σίγλος ήταν μονάδα ζυγίσματος.

Η χρονολόγηση των πρώτων κυπριακών νομισμάτων στο τέλος του έκτου αιώνα π.Χ. αποδεικνύεται από τα νομίσματα που έχουν βρεθεί σε καλά χρονολογημένο περιβάλλον, όπως αυτά που βρέθηκαν σε μια γωνιά της κεντρικής αίθουσας της *απαδανας* του καλοκαιρινού παλατιού του Δαρείου (523-485) και των Περσών βασιλέων στην Περσέπολη. Μάλιστα βρέθηκαν κάτω από το ένα από τα δύο κιβώτια τα οποία περιείχαν το καθένα δύο πλάκες της θεμελίωσης που χρονολογούνται στο τέλος του έκτου αιώνα¹⁶.

Άλλα έχουν βρεθεί σε «θησαυρό», δηλαδή σε σύνολο νομισμάτων, στη Ras Shamra, στις ακτές της Συρίας. Ο θησαυρός χρονολογείται στην ίδια περίοδο και λόγω της κεραμικής που βρέθηκε μαζί του¹⁷.

Σ' αυτή την περίοδο, νομίσματα είχαν ήδη κοπεί στην Ελλάδα όπου τα πρώτα νομίσματα, αυτά της Αίγινας, της Αθήνας και της Κορίνθου, χρονολογούνται σχεδόν μισό αιώνα παλαιότερα (γύρω στο 550 π.Χ.).

Τα πρώτα νομίσματα που αποδίδονται με βεβαιότητα στο Μάριο απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο ένα λιοντάρι (ή πάνθηρα) προς τα δεξιά, που σκύβει το κεφάλι στρέφοντάς το αριστερά, ενώ γλείφει το μπροστινό δεξί του πόδι και ταυτόχρονα το ξύνει με το πίσω δεξί του πόδι. Επάνω φαίνεται ένας διπλός πέλεκυς και στο έξεργο μια διπλή σπείρα. Στον οπισθότυπο παριστάνονται ένα κριάρι που τρέχει προς τα αριστερά και ένας γυμνός νέος που κρατείται με το δεξί χέρι στο κέρατο του ζώου. Κάτω από την παράσταση υπάρχει ένας διπλός πέλεκυς και το σύνολο βρίσκεται σε έγκοιλο τετράγωνο (Πιν. XXXV:φωτ. 1).

14. N. Serwint, 'The Terracotta Sculpture from Marion', in F. Vandenneele, R. Laffineur (eds), *Cypriote Terracottas, Proceedings of the First International Conference of Cypriote Studies, Brussels-Liège-Amsterdam, 29 May-1 June, 1989*, Brussels-Liège, 1991, p.213-219; P. Flourentzos, 'A Workshop of Cypro-Classical Terracottas from Marion', *RDAC* 1994, p.161-165; E. Raptou, 'Note sur les costumes funéraires de Marion à l'époque classique', *RDAC* 1997, p.225-238; S. Fourrier, A. Queyrel, *L'art des modeleurs d'argile. Antiquités de Chypre coroplastique*, Paris, 1998, vol.1, p.236; vol.2, p.434.

15. Βλ. εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, 3.9.2000, σ.10.

16. IGCH 1789; για την χρονολόγηση του θησαυρού βλ. και J.H. Kagan, 'An Archaic Greek Coin Hoard from the Eastern Mediterranean and early Cypriot coinage', *NC* 154, 1994, p.36-43.

17. IGCH 1478; για τη χρονολόγηση του θησαυρού βλ. και R.A. Stucky, *Ras Shamra - Leukos Limen. Die nach-ugaritische Besiedlung von Ras Shamra*, Paris, 1983, p.42.

Αυτή η παράσταση θυμίζει ένα επεισόδιο της ελληνικής μυθολογίας, δηλαδή το θρύλο του Φρίξου που έπρεπε να θυσιαστεί μαζί με την αδελφή του, την Έλλη, στον Δία Λαφύστιο αλλά απήχθησαν από το κριάρι, για να τους μεταφέρει πέραν του Ελλησπόντου, στην Κολχίδα.

Αυτά τα νομίσματα είναι εγγεγραμμένα με επιγραφές σε κυπριακό συλλαβάριο. Ο Robinson αποκρυπτογράφησε στον οπισθότυπο των σίγλων, μπροστά και κάτω από το κριάρι, το όνομα του νομισματοκοπείου *μα-ρι-ε-υ-σε*¹⁸. Να υπενθυμίσω ότι σπάνια γράφεται το όνομα του νομισματοκοπείου στα παλιότερα κυπριακά νομίσματα. Πράγματι, το όνομα μόνο ενός άλλου νομισματοκοπείου, αυτού της Λαπήθου, είναι επίσης γραμμένο στα παλαιά κυπριακά νομίσματα¹⁹.

Επιπλέον, στον εμπροσθότυπο βρίσκεται το όνομα του εκδότη, του Σάσμου γιού του Δόξανδρου. Αυτά τα ονόματα συναρμολογήθηκαν με τη βοήθεια των επιγραφών των δεκατεσσάρων (14) νομισμάτων, σίγλων, που σύμφωνα με τον Gjerstad έχουν βρεθεί μαζί στα νοτιοδυτικά της Κύπρου, στη τοποθεσία Βουνί, κοντά στους Σόλους²⁰.

Το όνομα του βασιλιά, Σάμαος, είναι φοινικικό, το δε όνομα του πατέρα του, του Δόξανδρου, ελληνικό. Επιπλέον σε σπάνια νομίσματα²¹ στον οπισθότυπο, στον τόπο που είναι συνήθως γραμμένο το όνομα του νομισματοκοπείου με συλλαβικούς χαρακτήρες, είναι γραμμένοι οι φοινικικοί χαρακτήρες *μεμ λαμεδ, μλ* (φ. 2). Ορισμένοι μελετητές τους ερμηνεύουν ως συντομογραφία του ονόματος *μλκ* που σημαίνει βασιλιάς στα φοινικικά ή του ονόματος Μάριον (Μαλιον) ή ακόμα ως το αρχικό και τελικό γράμμα του ονόματος ενός ανθρώπου.

Τα περισσότερα γνωστά νομίσματα που φέρουν αυτούς τους τύπους είναι σίγλοι. Υπάρχουν και λίγα του ενός τρίτου του σίγλου καθώς και πιο μικρές υποδιαίρεσεις, δηλαδή ένα έκτο και ένα δωδέκατο. Φέρουν μέρος των τύπων των σίγλων, μια προτομή λιονταριού και κεφάλι κριαριού και τις ίδιες επιγραφές (φ.3). Όλα αυτά τα νομίσματα ακολουθούν τον ίδιο τοπικό σταθμητικό κανόνα, όπως και τα άλλα σύγχρονα κυπριακά νομίσματα.

Η χρονολόγηση αυτών των νομισμάτων είναι δύσκολη, γιατί τα ονόματα των βασιλέων που φέρουν δεν είναι γνωστά από φιλολογικά κείμενα και τα νομίσματα δεν έχουν βρεθεί σε συγκεκριμένο περιβάλλον. Μάλλον μπορεί να είναι μια σύντομη έκδοση, αφού οι περισσότεροι γνωστοί σίγλοι κόπηκαν με τις ίδιες μήτρες. Προς το παρόν χρονολογούνται γύρω στα 450 π.Χ., με κριτήριο την τεχνολογία τους.

Η αξία των νομισμάτων, η οποία δεν γράφεται πάνω σ' αυτά, δεν είναι σαφής, γιατί δεν υπάρχουν λογαριασμοί στην Κύπρο που να αναφέρουν αυτονόητες ορολογίες των νομισμάτων. Όμως από την Κύρου Ανάβαση του Ξενοφώντα μαθαίνουμε ότι ο μηνιαίος μισθός του μισθοφόρου στην εκστρατεία των Μυρίων του Κύρου το 401 π.Χ. ήταν ένα χρυσό νόμισμα, ο λεγόμενος *δαρεικός*²². Αυτό το χρυσό

18. E.S.G. Robinson, 'Greek coins acquired by the British Museum in 1930-1931', NC, 5th series, 12, 1932, p.209-212.

19. E.S.G. Robinson, 'Greek coins acquired by the British Museum in 1938-1948, appendix : kings of Lapethos', NC, 6th series, 8, 1948, p.60-65.

20. E. Gjerstad, 'Four Kings', Opusc Arch 4, 1946, p.21-24.

21. Ένας σίγλος με φοινικική επιγραφή βρίσκεται στην Αμερικανική Νομισματική Εταιρεία, ένα τρίτου του σίγλου στο Βρετανικό Μουσείο, BMC Cyprus, p.71 no.2, και ένα έχει βρεθεί σε ιδιωτική συλλογή στην Πόλη Χρυσοχούς.

22. Ξενοφών, Κύρου Ανάβαση 1.3.21.

νόμισμα ισοδυναμούσε με είκοσι περσικά αργυρά νομίσματα που ονομαζόταν επίσης σίγλοι αλλά ζύγισαν 5,5γρ. δηλαδή το μισό των σίγλων της Κύπρου. Επειδή η Κύπρος ήταν τότε κάτω από την εξουσία των Περσών, αυτή η σύγκριση μάλλον επιτρέπεται. Αυτό πάει να πει ότι ένα μεγάλο κυπριακό νόμισμα ήταν περίπου ίσο με το μισθό τριών ημερών ενός μισθοφόρου. Σ' αυτή την περίπτωση είναι φανερό ότι τα μεγάλα νομίσματα δεν χρησιμοποιούνταν για καθημερινές μικρές ανάγκες.

Μια σπουδαία σειρά απεικονίζει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Απόλλωνα και στον οπισθότυπο μια γυναικεία μορφή κρεμασμένη σε ταύρο να κρατιέται από τα κέρατά του, ενώ αυτός καλύπτει προς τα δεξιά (φ.4). Όπως η παλιά σειρά θυμίζει το πέρασμα του Φοίβου στον Ελλήσποντο, έτσι και αυτή η σειρά θυμίζει τον καλπασμό της Ευρώπης ή της Αφροδίτης - Ασάρτης σε ταύρο του Δία. Στις πρώτες σειρές το όνομα του βασιλιά Στασίοικου ή Τιμοχάρι και ο τίτλος τους ως βασιλέων είναι γραμμένοι και στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο. Ο Τιμοχάρις πρέπει να είναι ο διάδοχος του Στασίοικου, γιατί χρησιμοποιεί τις μήτρες του αλλάζοντας μόνο την επιγραφή τους (φ.5). Αργότερα, στις καινούργιες μήτρες του συμπληρώνει την επιγραφή στον εμπροσθότυπο με το όνομα του νομισματοκοπέου του Μάριου (φ. 6). Και αυτές οι επιγραφές είναι πάντοτε γραμμένες σε κυπριακούς συλλαβικούς χαρακτήρες. Τα νομίσματα είναι σίγλοι, ένα τρίτο, ένα έκτο και ένα δωδέκατο του σίγλου.

Ούτε αυτά τα βασιλικά ονόματα του Μαρίου είναι γνωστά από κείμενα. Όμως, 150 τέτοια νομίσματα συμπεριλαμβάνονται στο θησαυρό των ανακτόρων του Βουνιού²³ κοντά στους Σόλους. Το θησαυρό αυτό έκρυψαν γύρω στο 380 ή το 370 π.Χ.²⁴ Έτσι τα νομίσματα χρονολογούνται στο τέλος του πέμπτου και στις πρώτες δεκαετίες του τέταρτου αιώνα. Ακόμα ένα χρονολογικό κριτήριο είναι ότι επικεκομμένα νομίσματα των δυο βασιλέων είναι κτυπημένα σε σίγλους της Ασπένδου της Παμφυλίας που χρονολογούνται στο τέλος του πέμπτου και στις αρχές του τέταρτου αιώνα (φ. 7). Παρουσιάζουν στον εμπροσθότυπο δύο αντιμέτωπους παλαιστές και στον οπισθότυπο ένα σφενδονιστή με κοντό χιτώνα, προς τα δεξιά. Αυτά τα νομίσματα μαρτυρούν και τις σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών.

Οι νομισματικές σειρές που κόπηκαν αργότερα, μέχρι και το τέλος της ανεξάρτητης πόλης - βασιλείου το 312, δεν είναι καλά γνωστές. Όμως δεν αποτελούνται μόνο από αργυρά αλλά και από χρυσά και χάλκινα νομίσματα. Και φυσικά σε άλλα νομισματοκοπέα της Κύπρου, όπως στη Σαλαμίνα, στην Πάφο, στους Σόλους και στο Κίτιο κόπηκαν επίσης νομίσματα σ' αυτά τα τρία μέταλλα τον τέταρτο π.Χ. αιώνα.

Τα νομίσματα σε πολύτιμο μέταλλο είναι λίγα και δυστυχώς τα νομίσματα όλων των μετάλλων του Μαρίου αυτής της εποχής σπάνια έχουν βρεθεί σε γνωστό και ορισμένο περιβάλλον που θα μπορούσε να τα χρονολογήσει. Άλλωστε τα φιλολογικά κείμενα δεν αναφέρουν τους βασιλείς του Μαρίου μέχρι το 315.

Όλα τα νομίσματα φέρουν το όνομα του βασιλιά ή τα αρχικά του σε συλλαβικούς χαρακτήρες. Όμως τα ίδια ονόματα επαναλαμβάνονται, κάτι που συνηθίζεται στην Κύπρο. Ακόμα και σήμερα το

23. IGCH 1278.

24. Δεν είναι φανερό αν το παλάτι καταστράφηκε από τον Ευαγόρα το 390/388 ή από τους Πέρσες ή ακόμη από τη γειτονική πόλη των Σόλων το 380: G.F. Hill, *History of Cyprus* (op. cit. n.3), p.134; ο V. Karageorghis *Cyprus*, London, 1982, p.164, αποδίδει την καταστροφή στον Ευαγόρα; βλ. A. Destrooper-Georgiades, 'Archéologie, numismatique et la mission suédoise à Chypre', *ArchCy* 1, 1985, p.100.

όνομα του παππού είναι και συχνά το όνομα του εγγονού του. Και εξαιτίας του ότι δεν έχουμε ένα γενεαλογικό κατάλογο της βασιλικής οικογένειας του Μαρίου, είναι δύσκολο να ξέρουμε πόσοι βασιλείς είχαν το ίδιο όνομα και ποια νομίσματα πρέπει να αποδοθούν στον καθένα. Έτσι αρκετά νομίσματα που αποδίδονται στο Στασίοικο μπορεί να ανήκουν σε μερικούς βασιλείς που είχαν το ίδιο όνομα. Πράγματι, το βασιλικό όνομα Στασίοικος είναι ήδη γνωστό από τα νομίσματα του τέλους του πέμπτου και των αρχών του τέταρτου αιώνα αλλ' όμως και από τα φιλολογικά κείμενα που το αναφέρουν στη διαμάχη των διαδόχων του Αλέξανδρου το 315 και το 312 π.Χ.²⁵ Επιπλέον, η συντόμηση του ονόματός του ως βα[σιλέως] - σα (-τα) [σίοικου] δεν ξεχωρίζει από τα ονόματα των βασιλέων των Σόλων Στασικράτη και Στασία που βασιλεύαν την ίδια εποχή²⁶.

Η απόδοση στο Μάριο μικρών χρυσών νομισμάτων ενός έκτου (1/6) και ενός δωδέκατου (1/12) του στατήρα γίνεται με βεβαιότητα λόγω του ότι στον οπισθότυπο υπάρχουν τα αλφαβητικά γράμματα MA, που μάλλον αναφέρονται στο Μάριο (φ. 8). Παριστάνουν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Δία με δάφνιο στεφάνι και τους συλλαβικούς χαρακτήρες βα-σα, και στον οπισθότυπο την κεφαλή της Αφροδίτης με στεφάνι μυρσίνης. Σχετικά με την εισαγωγή του ελληνικού αλφαβήτου στα νομίσματα δεν πρωτοτύπησε το Μάριο. Ήδη στις αρχές του τέταρτου αιώνα, στα νομίσματα του βασιλιά της Σαλαμίνας, του Ευαγόρα Α', τα αρχικά γράμματα του ονόματός του, E-Y, συμπληρώνουν τη συλλαβική επιγραφή²⁷ και αργότερα, ίσως στην ίδια εποχή όπως στο Μάριο, τα αρχικά γράμματα του νομισματοκοπείου της Πάφου, ΠΑ²⁸, γράφονται στα νομίσματά της.

Αντίθετα, η απονομή δύο σειρών χρυσών νομισμάτων στο Μάριο ή στους Σόλους είναι πολύ αμφισβητήσιμη. Η μια παριστάνει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή της Αθηνάς με αττικό κράνος με τριπλό λοφίο σε κατατομή προς τα δεξιά ή τα αριστερά και στον οπισθότυπο έναν ταύρο προς τα δεξιά. Η άλλη παριστάνει την ίδια κεφαλή και στον οπισθότυπο έναν αετό που στέκεται αριστερά. Όλα τα νομίσματα των δύο σειρών φέρουν στον οπισθότυπο την επιγραφή βα-σα σε συλλαβικούς χαρακτήρες. Στους ημι-στατήρες της πρώτης σειράς²⁹ τα αλφαβητικά γράμματα A και P είναι γραμμένα κάτω και μπροστά από τον ταύρο. Για το λόγο ότι ο τύπος είναι κάπως έκκεντρος στα γνωστά νομίσματα, ο χώρος πίσω από τον ταύρο είναι εκτός πεδίου. Έτσι η επιγραφή συμπληρώθηκε κάπως αυθαίρετα με ένα M πίσω από τον ταύρο, για να σχηματίζει το όνομα του νομισματοκοπείου του Μαρίου. Όμως αυτή η υπόθεση δεν ενισχύεται με τις μικρές υποδιαίρεσεις, το ένα τέταρτο και ένα έκτο του στατήρα, λόγω του ότι το οπισθότυπο αυτών των νομισμάτων δεν φέρει επιγραφή κάτω από τον ταύρο και σπάνια φαίνεται ένα σύμβολο που είναι ένα ρόπαλο³⁰.

Στην δεύτερη σειρά, που είναι γνωστή μόνο από μερικά νομίσματα ενός έκτου του στατήρα, το πεδίο μπροστά από τον αετό καταλαμβάνεται από ένα σχήμα που έχει ερμηνευτεί ως η συλλαβή ο, αλλά η σημασία αυτής της συλλαβής δεν έχει εξακριβωθεί³¹. Αυτή η σειρά αποδίδεται και στην Πάφο, εξαιτίας του αετού που παρουσιάζεται σε πιο παλιά νομίσματα αυτού του νομισματοκοπείου, αλλ' ακόμα στους Σόλους, χωρίς όμως να είναι τεκμηριωμένες αυτές οι αποδόσεις.

25. Διόδωρος ο Σικελιώτης XIX.62.6, 79.4 και άλλα.

26. ICS², p.218 no. 212.

27. BMC Cyprus, p.57 no.55.

28. BMC Cyprus, p.44 no.47; το νόμισμα είναι του Τίμαρχου και χρονολογείται γύρω στα 350 π.Χ.

29. BMC Cyprus, p.33 no.4, pl.VI.12.

30. BMC Cyprus, p.lx (b), (c), pl.XX.7-8.

31. BMC Cyprus, p.lx (d) n.2, pl.XX.9.

Στα αργυρά νομίσματα του Μαρίου απεικονίζονται οι ίδιες κεφαλές θεών. Στον εμπροσθότυπο το όνομα του Στασιόικου και ο τίτλος, βασιλεύς, είναι γραμμένα ολόκληρα ή σε συντομογραφία με συλλαβικούς χαρακτήρες. Στον οπισθότυπο το όνομα του νομισματοκοπέου είναι επίσης γραμμένο ολόκληρο ή σε συντομογραφία αλλά πάντοτε σε αλφαβητικούς χαρακτήρες, ΜΑΡΙ(ΕΥΣ), ενώ ένα μικρό κλαδί μυρσίνης βρίσκεται στο πεδίο. Ο σταθμητικός κανόνας που ακολουθούν αυτά τα νομίσματα είναι ο ροδιακός. Το μοναδικό γνωστό μεγάλο νόμισμα αυτής της σειράς, που είναι και φθαρμένο, είναι ένα δίδραχμο που ζυγίζει περίπου 6.10γρ. Τα πιο μικρά νομίσματα ζυγίζουν περίπου 2.8 (φ. 9), 1.4 και 065 γρ.

Λιγότερο γνωστά είναι τα αργυρά νομίσματα που ζυγίζουν γύρω στα 1,45 γρ. Φέρουν τους ίδιους τύπους αλλά στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Αφροδίτης με κυματιστά μαλλιά που πέφτουν κάτω είναι στολισμένη μ' ένα ψηλό στεφάνι πλούσια διακοσμημένο και πάνω από αυτό υπάρχει μια σειρά από ανθέμια (φ. 10). Σε αντίθεση, στα άλλα νομίσματα του Μαρίου τα μαλλιά της είναι μαζεμένα σε κότσο γύρω στην κεφαλή της. Η επιγραφή στον οπισθότυπο, βα-σα, μπροστά στην κεφαλή του Δία είναι σε συλλαβικούς χαρακτήρες και αναφέρει τον ίδιο τίτλο και το βασιλικό όνομα με τα αρχικά τους γράμματα, όχι όμως το όνομα του νομισματοκοπέου.

Εκτός τούτου, η γυναικεία κεφαλή του εμπροσθότυπου μοιάζει πολύ μ' αυτήν που απεικονίζεται σ' ένα άλλο μοναδικό νόμισμα που ζυγίζει 2,9 γρ. Αυτό το νόμισμα φέρνει στον οπισθότυπο ένα περιστέρι που χτυπά τα φτερά του και μια επιγραφή σε συλλαβικούς χαρακτήρες που διαβάζονται δύσκολα: αναφέρει τον τίτλο βασιλεύς και το όνομά του που είναι δυσανάγνωστο, αλλά πάλι χωρίς το όνομα του νομισματοκοπέου³². Αποδίδεται στην Πάφο λόγω του περιστεριού που απεικονίζεται στον οπισθότυπό του, όπως και σε χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα με την απεικόνιση του περιστεριού που αναμφίβολα κόπηκαν στην Πάφο, αφού το όνομα του νομισματοκοπέου είναι γραμμένο στα νομίσματα³³. Οι μήτρες από τις οποίες κόπηκαν τα νομίσματα που παριστάνουν την κεφαλή της Αφροδίτης με έντονα διακοσμημένο στεφάνι, σίγουρα χαράχτηκαν από τον ίδιο καλλιτέχνη. Όμως, αγνοούμε κάτω από ποιες συνθήκες κόπηκαν.

Το σύστημα των χάλκινων νομισμάτων του Μαρίου, το οποίο τώρα γνωρίζουμε καλύτερα λόγω πρόσφατων ανακαλύψεων, είναι πλήρες και ομοιογενές.³⁴ Η πιο παλιά σειρά, που φαίνεται να υπήρχε μόνο σ' ένα μέγεθος (φ.11) παριστάνει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή της Αφροδίτης σε κατατομή προς δεξιά, όπως και στα χρυσά και αργυρά νομίσματα. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται κεραυνός που δεν είναι άσχετος με τον Δία που απεικονίζεται μόνο στα νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο. Πάνω και κάτω από τον κεραυνό υπάρχουν επιγραφές σε αλφαβητικούς και συλλαβικούς χαρακτήρες ΒΑ-βα-τι και ΜΑΡΙΕΥΣ. Μέχρι πρόσφατα, μόνο λίγα κομμάτια και μάλιστα αρκετά φθαρμένα ήταν γνωστά. Οι εκατοντάδες από αυτά που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα επιτρέπουν να τα αποδώσουμε σ' ένα βασιλιά που το όνομά του αρχίζει με Τι³⁵. Μάλλον πρόκειται για έναν Τιμοχάρη. Όμως δεν είναι σαφές αν είναι ο ίδιος βασιλιάς που έκοψε και τα αργυρά νομίσματα με την κεφαλή του Απόλλωνα και την Αφροδίτη που κρατιέται σε ταύρο ή αν πρόκειται για έναν από τους διαδόχους του που έχει το ίδιο όνομα.

32. BMC Cyprus, p.lxxvi §48, 43 no.46, pl.VIII.8.

33. BMC Cyprus, p.lxxvi-lxxviii § 49-50 (iii), pl.VIII.9, XXII.5, 9.

34. A. Destrooper, A. Symeonides, 'Classical coins in the Symeonides collection. The coin circulation in Marion during the Vth and the IVth centuries', RDAC 1998, p.117-120.

35. A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.119 για την ανάγνωση του συλλαβικού χαρακτήρα τι.

Κανένα τέτοιο νόμισμα δεν βρέθηκε σε καλά χρονολογημένο περιβάλλον, γι' αυτό μόνο η τεχνολογία τους και η ταξινόμησή τους μεταξύ των άλλων χάλκινων νομισμάτων της πόλης επιτρέπουν να τα χρονολογήσουμε λίγο πριν από τον Αλέξανδρο. Αυτός στη συνέχεια χρησιμοποίησε ξανά τον κεραυνό ως σύμβολο στα νομίσματά του που κόπηκαν στο Μάριο.

Μια άλλη σειρά περιλαμβάνει τέσσερις διαφορετικές αξίες. Όλες παριστάνουν ένα κεφάλι λιονταριού σε κατατομή ή μετωπικά, και η άλλη πλευρά φέρει παράσταση που σχετίζεται με πόλεμο. Στην πιο μεγάλη αξία, που ζυγίζει περίπου 18 γρ. και έχει σχεδόν 25 χιλιοστά διάμετρο, απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και λοφίο (φ. 12). Στη δεύτερη μεγάλη αξία απεικονίζεται μια δαφνοστεφανωμένη στρογγυλή ασπίδα. Ζυγίζει περίπου 9 γρ. και έχει διάμετρο σχεδόν 20 χιλιοστά (φ. 13) αλλ' ακολούθως το βάρος και η διάμετρος αυτής της αξίας μειώνονται και μερικές φορές ένα υστερόσημο με κεφάλι λιονταριού έχει κτυπηθεί επάνω σε αυτά (φ. 14). Η ερμηνεία αυτού του υστερόσημου, δηλαδή της παράστασης που αποτυπώθηκε με χτύπημα μικρής σφραγίδας επάνω σε νόμισμα που ήδη είχε κοπεί, δεν είναι φανερή. Σ' αυτή την περίπτωση απεικονίζεται η ίδια παράσταση όπως και στον εμπροσθότυπο του νομίσματος, δηλαδή ένα κεφάλι λιονταριού, αλλά στο υστερόσημο είναι σε κατατομή προς τα δεξιά, σε αντίθεση με τον κύριο τύπο του νομίσματος που είναι προς τα αριστερά. Το βάρος των νομισμάτων που φέρουν αυτό το υστερόσημο είναι σχεδόν το ίδιο με το βάρος των νομισμάτων της τρίτης αξίας. Ίσως αυτό να εκφράζει ένα οικονομικό μέτρο υποτίμησης και σημαίνει ότι παρόλο το μικρότερο βάρος, το νόμισμα έχει την ίδια αξία όπως αυτά με περισσότερο βάρος και μεγαλύτερη διάμετρο. Δυστυχώς, προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να ξεδιαλύνουμε αυτό το πρόβλημα.

Στην τρίτη μεγάλη αξία απεικονίζεται επίσης μια στρογγυλή ασπίδα, αλλά σ' αυτή την αξία μια δορά κεφαλής λιονταριού παριστάνεται μετωπικά στον εμπροσθότυπο και ζυγίζει περίπου 4 γρ., ενώ η διάμετρος του είναι σχεδόν 15 χιλιοστά (φ. 15). Τέλος, η πιο μικρή αξία απεικονίζει μια αιχμή δόρατος, ζυγίζει περίπου 1 γρ. και η διάμετρος της είναι σχεδόν 10 χιλιοστά (φ. 16).

Σε όλα αυτά τα χάλκινα νομίσματα το όνομα του νομισματοκοπέου είναι γραμμένο ολόκληρο ή σε συντομογραφία, με αλφαβητικούς χαρακτήρες και το όνομα και ο τίτλος του βασιλιά σε συλλαβικούς χαρακτήρες, βα-σα. Μάλλον κόπηκαν από έναν άλλο βασιλιά με το όνομα Στασιόικος και μπορούν να χρονολογηθούν μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, στην εποχή των πολέμων των Διαδόχων, στους οποίους συμμετείχε και το Μάριο και που τελικά καταστράφηκε από τον Πτολεμαίο το 312π.Χ.³⁶ Ο τρόπος με τον οποίο κόπηκαν τα πέταλα των νομισμάτων, το μέγεθος και το πάχος τους, που μοιάζουν μ' αυτά των πτολεμαϊκών νομισμάτων, ενισχύουν αυτή τη χρονολόγηση. Είναι οπωσδήποτε αξιοσημείωτο πως ένα τέτοιο εξελιγμένο σύστημα χάλκινων νομισμάτων δεν είναι ακόμα γνωστό στα άλλα κυπριακά νομισματοκοπεία. Ίσως η γειτνίαση των λατομείων χαλκού της Λίμνης έπαιξε και ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη.

Αυτά είναι και τα τελευταία νομίσματα που κόπηκαν στο Μάριο, όμως πριν από αυτά κόπηκαν σ' αυτό το νομισματοκοπείο μερικά αργυρά και χάλκινα νομίσματα του Αλέξανδρου. Όπως και οι άλλοι βασιλείς της Κύπρου, έτσι και ο βασιλιάς του Μαρίου μάλλον δήλωνε στη Σιδώνα υποταγή στον Αλέξανδρο το 332 π.Χ.³⁷, οπότε και κόπηκαν νομίσματα στο όνομά του στο Μάριο. Τα νομίσματα

36. Βλ. σημ. 3 και 4.

37. Αρριανός, Ανάβαση II.20.3, Πλούταρχος, Αλέξανδρος, 24.4· Το Μάριο δεν αναφέρεται ούτε αργότερα, όταν στην Τύρο οι Κύπριοι βασιλείς πρόσφεραν την βοήθειά τους στον Αλέξανδρο: Αρριανός, Ανάβαση II, 20.6, 21.1 και 22.2; Quintus Curtius IV.3.11.

φέρουν τους τύπους των νομισμάτων του Αλέξανδρου, δηλαδή στα αργυρά νομίσματα εικονίζεται η κεφαλή του Ηρακλή καθώς και ο Δίας αετοφόρος και ένθρονος (φ. 17), στα δε χάλκινα η ίδια κεφαλή του Ηρακλή και τα γνωρίσματά του, ένα τόξο σε φαρέτρα και ρόπαλο (φ. 18). Ο λόγος που αποδίδονται στο Μάριο είναι ότι εκτός των άλλων απεικονίζονται ως σύμβολο έναν κεραυνό, ο οποίος φέρεται ως νομισματικός τύπος στα παλαιότερα νομίσματα αυτού του νομισματοκοπείου.

Αργότερα, στην Πτολεμαϊκή και τη Ρωμαϊκή περίοδο δεν φαίνεται αυτό το νομισματοκοπείο να ήταν σε λειτουργία.

Αυτά τα νομίσματα του Μαρίου δεν κυκλοφόρησαν πολύ έξω από το βασίλειο. Με τα δεδομένα που έχουν δημοσιευθεί ούτε ένα κλασικό νόμισμα δεν έχει βρεθεί έξω από την Κύπρο.

Αντίθετα, με τα στοιχεία που περισυλλέχθηκαν μέχρι σήμερα, που είναι πολύ λίγα σε σχέση με τα νομίσματα που κυκλοφόρησαν στην αρχαιότητα, φαίνεται ότι δεκατέσσερα νομίσματα του πέμπτου αιώνα, που είναι όλα σίγλοι και που έχουν σχετικά μεγάλη αξία, έχουν βρεθεί στο «θησαυρό» στο Βουνί και στους Σόλους, όπως ο Gjerstad υποστήριξε³⁸ (Πιν. Α, σελ. 182). Επίσης μερικά νομίσματα (5) του Σάσμαου, όπως αυτά του «θησαυρού» αλλά σε μικρότερη αξία, έχουν βρεθεί μεμονωμένα στην Πόλη Χρυσοχούς. Αυτά φέρουν συλλαβικούς χαρακτήρες εκτός από δύο που φέρουν φοινικικούς χαρακτήρες³⁹.

Έχουν βρεθεί και νομίσματα από άλλα κυπριακά νομισματοκοπεία (Πιν. Β, σελ. 183). Βρέθηκαν μεμονωμένα⁴⁰ ή σε τάφους⁴¹, και κάποια είναι επικεκομμένα στο Μάριο από τον Στασίοικο⁴². Αυτά που χρονολογούνται το πρώτο μισό του πέμπτου αιώνα είναι της Σαλαμίνας (2), του Ιδαλίου (3), της Πάφου (1) και ιδιαίτερα (24) ενός νομισματοκοπείου που δεν ταυτίστηκε ακόμα με βεβαιότητα. Πάνω σ' αυτά τα τελευταία δεν γράφεται εμφανώς ούτε το όνομα του νομισματοκοπείου ούτε του βασιλιά. Τα νομίσματα είναι ανεπίγραφα ή μόνο μία ή μερικές συλλαβές υπάρχουν σ' αυτά. Παρουσιάζουν στον εμπροσθότυπό τους κεφάλι λιονταριού και στον οπισθότυπο ένα έγκοιλο τετράγωνο (φ. 19) ή ένα άγκχ (φ. 20) ή ένα γοργόνειο (φ. 21) ή ακόμα ένα οκταπόδι (φ. 22) ή μια προτομή ταύρου (φ. 23). Είναι αρκετά σε αναλογία με τα άλλα νομίσματα που βρέθηκαν στην Πόλη Χρυσοχούς (δηλαδή 24 σε σύνολο 30 νομισμάτων) και συχνά είναι και μικρές υποδιαίρεσεις, κάτι που δείχνει ότι πρέπει να έχουν κοπεί κάπου πολύ κοντά στο Μάριο, αν όχι και εκεί. Πράγματι, τα μικρά νομίσματα δεν κυκλοφόρησαν

38. IGCH 1278; βλ. σημ. 20.

39. A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.112 no.9; αδημοσίευτες ιδιωτικές συλλογές.

40. Αυτά τα μεμονωμένα νομίσματα βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές.

41. Στον τάφο 40 που ανασκάφηκε από τους Άγγλους: ένα τρίτο του σίγλου των αρχών του πέμπτου αιώνα με εμπροσθότυπο κεφάλι λιονταριού και στον οπισθότυπο άγκχ: J.A.R. Munro, 'Excavations in Cyprus. Third season work, Polis tes Chrysochou', JHS 12, 1891, p.313 = BMC Cyprus, p.xlvii (n); στον τάφο 92 που ανασκάφηκε από τον Ohnefalsh-Richter: σίγλος του Ιδαλίου, τέλος έκτου - αρχές πέμπτου αιώνα, με σφίγγα στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο ακανόνιστο τετράγωνο στον οπισθότυπο: P. Herrmann, 'Das Gräberfeld von Marion auf Cypern', 48. Programm zum Winckelmannsfeste, Berlin, 1888, p.22 και n.29.

42. BMC Cyprus, p.32 no.1, pl.VI.9; W. Schwabacher, 'The coins of the Vouni treasure reconsidered', NNA, 1947, p.92 no.12: στον εμπροσθότυπο γοργόνειο και στον οπισθότυπο ένα άγκχ (βλ. SNG Cop, Cyprus, no.63).

μακρυνά από τον τόπο που εκδόθηκαν, λόγω της μικρής αξίας τους⁴³. Επισημαίνεται επίσης ότι δεν ταυτίστηκαν ακόμα νομίσματα των αρχών του πέμπτου αιώνα στο Μάριο. Γι' αυτό το λόγο υπάρχει η πιθανότητα αυτά τα νομίσματα, αφού βρέθηκαν στην Πόλη Χρυσοχούς, στο αρχαίο Μάριο, να ανήκουν σ' αυτό το νομισματοκοπείο.⁴⁴

Τα κυπριακά νομίσματα που βρέθηκαν μεμονωμένα και όχι σε θησαυρό και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα είναι λίγα, όπως και αυτά του Μαρίου. Ένα είναι της Σαλαμίνας (1), τέσσερα του Κιτίου (4), ένα της Αμαθούνας (1) και τα περισσότερα (8) της γειτονικής Πάφου (Πιν. Β, σελ. 183). Το λόγο της μείωσης των νομισμάτων αυτής της εποχής τον αγνοούμε.

Νομίσματα του Μαρίου που κόπηκαν στο τέλος του πέμπτου και τις αρχές του τέταρτου αιώνα από τον Στασιόικο και τον Τιμοχάρη έχουν βρεθεί (Πιν. Γ, σελ. 183) από τη σουηδική αποστολή στο «θησαυρό» στο ανάκτορο στο Βουνί το 1928⁴⁵. Πρόκειται για 150 συνολικά νομίσματα, σίγλοι και υποδιαιρέσεις τους, μαζί με νομίσματα της Πάφου, της Λαπήθου και πιο παλιά νομίσματα του Κιτίου, του Ιδαλίου και της Αμαθούνας. Και δύο νομίσματα του Στασιόικου βρέθηκαν μάλλον στην περιοχή μεταξύ Πάφου και Πόλης Χρυσοχούς σε θησαυρό δέκα νομισμάτων, τα περισσότερα (5) της Πάφου⁴⁶.

Πολύ λίγα είναι τα νομίσματα του Στασιόικου και του Τιμοχάρη που έχουν βρεθεί μεμονωμένα στην Πόλη Χρυσοχούς (5) και αλλού στην Κύπρο, δηλαδή στη Λάρνακα (1) και στη Βάβλα (1). Αλλά λίγα είναι και τα νομίσματα των άλλων κυπριακών νομισματοκοπειών που φαίνεται να έφτασαν στο Μάριο (Πιν. Ε, σελ. 185). Είναι τρία από τη Σαλαμίνα (ένα έκτο του Ευαγόρα Α' και δύο χάλκινα του Ευαγόρα Β') και δύο της Λαπήθου (2 μικρά αργυρά μάλλον των αρχών του αιώνα). Όπως και για το τέλος του πέμπτου αιώνα, δεν υπάρχει καμιά εξήγηση γι' αυτό το γεγονός.

Όμως αλλαγή υπάρχει το δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα, όταν κόπηκαν και χάλκινα νομίσματα στο Μάριο όπως και σε άλλα κυπριακά νομισματοκοπεία. Τα στοιχεία που περισυλλέχθηκαν μέχρι σήμερα δείχνουν ότι αυτά τα νομίσματα βρέθηκαν μεμονωμένα και ούτε ένα σε «θησαυρό». Αυτό όμως δεν είναι έκπληξη, γιατί αυτά τα νομίσματα δεν έχουν μεγάλη αξία. Πολλά χάλκινα νομίσματα (157) του Μαρίου έχουν βρεθεί στην Πόλη Χρυσοχούς καθώς και λίγα (5) αργυρά της ίδιας εποχής⁴⁷. Βρέθηκαν και λίγα στη γύρω περιοχή όπως στο Ξερόβουνο (Λιμνίτη ποταμό) ένα και στη Φύτη δύο. Έχουν βρεθεί και πιο μακρυνά, στην Παλαίπαφο τέσσερα, στο Κούριο τρία και λέγεται ότι βρέθηκαν και στη Λάρνακα, στη Δεκέλεια⁴⁸ (Πιν. Δ, σελ. 184).

43. Μικρές υποδιαιρέσεις τέτοιων νομισμάτων έχουν βρεθεί και αλλού στην Κύπρο, όπως στη Λάρνακα, αλλά σε πολύ μικρότερη ποσότητα. Αντίθετα, σίγλοι που περισιτάνουν τέτοιους τύπους έχουν βρεθεί σε θησαυρούς, τόσο στην Κύπρο - στη Λάρνακα για παράδειγμα (IGCH 1272)- όσο και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο και λιγότεροι στη Μέση Ανατολή. Όμως αυτά δεν δίνουν καμιά ένδειξη σε πιο κυπριακό νομισματοκοπείο κόπηκαν.

44. Μια βαθύτερη μελέτη αυτών των νομισμάτων ετοιμάζεται από τη συγγραφέα.

45. IGCH 1278.

46. CH VI.10.

47. SCE II, p.284 no 5 et pl.LII, 3.5 = A. Destrooper-Georgiades, art. cit. n.24, p.105 et n.76: 1 διώβολο με κεφαλή του Δία και της Αφροδίτης σε τάφο στη δυτική νεκρόπολη, στα Κατάρακα, T. 38 no. 5; σε δημοσιεύτες ιδιωτικές συλλογές και A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.112-114.

48. BMC Cyprus, pl. Iv-lvi n.2: στο Ξερόβουνο; D.H. Cox, Coins from the excavations at Curium, 1932-1953 (NNM no.145), pl. Iv-lvi, New York, 1959, p.6 no.24 (1) and 3 no. 1 (2): στο Κούριο; σε δημοσιεύτες ιδιωτικές συλλογές.

Όπως και σε άλλες περιοχές έτσι και στην Πόλη Χρυσοχούς έχουν βρεθεί και νομίσματα άλλων κυπριακών νομισματοκοπειών σε πιο μεγάλη ποσότητα (27) παρά προηγουμένως (5). Από αυτά τα περισσότερα είναι χάλκινα (25) και ανήκουν στα γύρω βασίλεια (20), όπως της Πάφου (7), των Σόλων (6) και της Λαπήθου (7). Βρέθηκαν όμως και της Σαλαμίνας (5), ένα χρυσό του Κιτίου και ακόμα ένα χάλκινο του Κουρίου⁴⁹ (Πιν. Ε, σελ. 185). Αυτό είναι μια φανερή ένδειξη ότι το χρήμα κυκλοφορούσε τότε στο Μάριο και αλλού στην Κύπρο.

Τα νομίσματα από το εξωτερικό που έφτασαν σ' όλη την Κύπρο όπως και στο Μάριο φαίνεται να είναι λίγα. Ένα του πέμπτου αιώνα της Αθήνας (τετράδραχμο) και ένα του βασιλιά της Περσίας (σίγλος), ενώ των αρχών του τέταρτου αιώνα είναι ένα της Ασπένδου από την Παμφυλία⁵⁰. Αυτά είναι μεγάλα νομίσματα αλλά λίγο αργότερα φτάνουν και χάλκινα νομίσματα από τις γειτονικές χώρες όπως εκείνα της Σιδώνας⁵¹.

Όμως, αφότου ο Αλέξανδρος εισάγει το δικό του νομισματικό σύστημα σ' ολόκληρο το βασίλειό του, και κατ' επέκταση και στο Μάριο, η κυκλοφορία των νομισμάτων από πολύτιμο μέταλλο δεν έχει πια σύνορα και αργυρά νομίσματα του Μαρίου έχουν βρεθεί και στην Αίγυπτο⁵². Αντίθετα τα χάλκινα νομίσματα του Αλέξανδρου έχουν πιο τοπική κυκλοφορία και δεν κυκλοφορούν μακριά από τον τόπου που εκδόθηκαν. Το ίδιο βέβαια συμβαίνει και με αυτά του Μαρίου που δεν φαίνεται να βρέθηκαν έξω από την αρχαία πόλη.

SUMMARY

A synopsis of the coinage of Marion during the Classical period is given (see plate XXXV). A series of Cypriot coins previously not attributed with certainty to any specific mint of the island may perhaps now be assigned to the mint of Marion.

The numismatic evidence is placed in its historical as well as in its archaeological context. The circulation of the coins of Marion and the arrival of other coins in ancient Marion/Polis is discussed (see tables). Coins of Marion are seldom found outside the city-kingdom. Coins bearing the name of the mint have never been found abroad. In the region of ancient Marion, in addition to the local coins, some others have been found, mostly from neighbouring mints, but also from the important more distant Cypriot mints of Salamis and Kition. Only a few foreign coins have been reported.

Relatively few coins of Marion are known at present, so they form only a small part of those struck and circulating in antiquity. Therefore, we must remain very cautious in our interpretations.

49. A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.111-112 nos 7-8: της Λαπήθου, 116 nos 114-115: των Σόλων και σε δημοσιεύτες ιδιωτικές συλλογές.

50. A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.116 nos 120-121: νομίσματα της Αθήνας και των Περσών; W. Schwabacher, art. cit. n. 42, p.92-93 nos 13, 41 (6 ?, 40 ?, 49 ?): νομίσματα της Ασπένδου επικεκομμένα από τον Στασίοιο και τον Τιμοχάρη.

51. A. Destrooper, A. Symeonides, art. cit. n.34, p.116 nos 122-123.

52. Στην Αίγυπτο, στο θησαυρό του Demanhur, IGCH 1664, no.2715.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BASOR	Bulletin of the American School of Oriental Research
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BMC Cyprus	G.F. Hill, A catalogue of the Greek coins in the British Museum, Cyprus, London, 1904.
CH	Coin Hoards
Cox	D.H. Cox, Coins from the excavations at Curium, 1932-1953 (NNM no 145), New York, 1959.
ICS ²	O. Masson, Inscriptions chypriotes syllabiques, Paris, 1983 ² .
IGCH	M. Thompson, O. Morkholm, C.M. Kraay, An inventory of Greek coin hoards, New York, 1973.
JHS	Journal of Hellenic Studies
NC	Numismatic Chronicle
NNA	Nordisk Numismatic Arsskrift
NNM	Numismatic Notes and Monographs
OpuscArch	Opuscula Archaeologica
Price	M.J. Price, The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, Zurich / London, 1991.
RDAC	Report of the Department of Antiquities of Cyprus
SCE	Swedish Cyprus Expedition
SNG Cop	Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhagen
Traité	E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, vol.II, Paris, 1910.

Κυκλοφορία Νομισμάτων του Μαρίου του πέμπτου αιώνα (Πιν. Α)

προέλευση		εκδότης	χρονολογία	αξία	αριθμός
Πόλη Χρυσ.	μεμονωμένα	Σάσματος	γυρ. 450	1/3 1/3 φοινικ. χαρακ. 1/6 1/12 φοινικ. χαρακ.	1 1 1 2
Βουνί - Σόλοι	IGCH 1273 θησαυρός	=	=	Σίγλοι	14
ΣΥΝΟΛΟ					19

IGCH *Inventory of Greek Coin Hoards*
 γυρ. γύρω στα
 φοινικ. χαρακ. φοινικικοί χαρακτήρες

Κυκλοφορία κυπριακών νομισμάτων του πέμπτου αιώνα στο Μάριο (Πιν. Β)

	Σαλαμίνα		Ιδάλ.	Κίτιο		Αμαθ	Πάφος		Λάπηθος		Άγνωστ. Νομ.;	
	Π450	M450	Π450	Π450	M450	M450	Π450	M450	Π450	M450	Π450	M450
Μεμονωμένα	2 1.1/3π 1*	1*	2 1Σ 1.1/6	-	5 3Σ(1επ) 1.1/6 1.1/24	1*	1 1.1/3	8 3.1/6 3.1/6 1.1/6 1*	-	-	21 4Σ(1επ) 5.1/3 5.1/6 6.1/12 1*	-
T.40 U.K.											1	
T.92 O.P.			1Σ									
Επιτεκομμένα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2Σ	
Σύνολο 45 μεμονωμένα 30 Π.450 15 M.450	2	1*	3	-	5	1*	1	8	-	-	24	-

Όλα τα νομίσματα είναι αργυρά

Π = πριν
Μ = μετά
Σ = σίγλος
επ = επάργυρα
* = άγνωστη αξία

Αμαθ. = Αμαθούντα
Άγνωστ. νομ.; = άγνωστο νομισματοκοπείο;
Ιδάλ. = Ιδάλιο
Τ. = τάφος
U.K. = αγγλική ανασκαφή
O.P. = ανασκαφή του Ohnefalsch-Richter

**Κυκλοφορία νομισμάτων του Μαρίου
του τέλους του πέμπτου και των αρχών του τέταρτου αιώνα (Πιν. Γ)**

Προελ.		Στ. σιγ.	Στ. 1/3	Στ. 1/6	Στ. 1/12	Τιμ.σιγ.	Τιμ.1/3	Τιμ.1/6	Τιμ.1/12
Πόλη Χρ.	Μεμον. 6	1	-	1	1	-	-	2	1
Βουνί	1278 θησ. 150	15	3	-	-	43	25	40	24
Πάφος - Πόλη	CHVI10 θησ. 2	2	-	-	-	-	-	-	-
Βάβλα	μεμον. 1	-	-	-	-	-	-	-	1
Λάρνακα	μεμον. 1	-	-	1	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	160	18	3	2	1	43	25	42	26

θησ. = θησαυρός
μεμον. = μεμονωμένα
προελ. = προέλευση

Στ. = Στασιόικος
Τιμ. = Τιμοχάρης
σιγ. = σίγλος

CH = Coin Hoards
1/3, 1/6, 1/12 = του σίγλου
1278 = Inventory of Greek Coin Hoards 1278

**Κυκλοφορία αργυρών και χάλκινων νομισμάτων του Μαρίου
το δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα (Πιν. Δ)**

Προελ.		Τιμ. κεραυν.	Στ. ΑΕ1 Αθηνά	Στ. ΑΕ2 ασπίδα	Στ. ΑΕ3 ασπίδα	Στ. ΑΕ4 Λιο.μετ.	Στ. ΑΕ5 δόρυ	Στ. ΑΡ 2κεφαλ.	Τιμ.ΑΕ3 ασπίδα	ΣΥΝ.
Πόλη Χρ.	Μεμον.	73	6	11	10	33	23	4	1	160
	T38SCE	-	-	-	-	-	-	1	-	1
		73	6	11	10	33	23	5	1	162 157 ΑΕ 5 ΑΡ

Λιμνίτης Π. Ξερόβουν.	ΜεμBMC 1 vin2	-	-	-	-	-	-	1X	-	1X
Φύτη	μεμον.	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Έμπα	μεμον.	-	-	-	-	1	-	-	-	1
ΠάφΓεο	μεμον.	-	-	-	-	-	-	2	-	2
Κούκλια	μεμον.	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Κούριο	ΜεμCo x	1	-	-	-	2	-	-	-	3
Λάονακα	μεμον.	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Δεκελ.	μεμον.	-	-	X	X	-	-	-	-	X

ΣΥΝ.	173 164 ΑΕ 9 ΑΡ	74	6	12+	10+	38	23	9+	1	173 X
-------------	------------------------------	-----------	----------	------------	------------	-----------	-----------	-----------	----------	--------------

- προέλ. = προέλευση
 Στ. = Στασιόικος
 Τιμ. = Τιμοχάρης
 X = για άγνωστο αριθμό ή υποδιαιρέσεις των νομισμάτων
 + = για ένδειξη ότι ο αριθμός γνωστών νομισμάτων είναι μεγαλύτερος
 ΑΕ1-4 = μέγεθος των χάλκινων νομισμάτων
 ΑΡ = αργυρό νόμισμα
 Λιο.μετ. = λιοντάρι μετωπικά
 κεραυν. = κεραυνός
 2κεφαλ. = 2 κεφαλές θεοτήτων

- Πόλη Χρ = Πόλη Χρυσοχούς
 Λιμνίτη Π. Ξερόβουν = Λιμνίτης Ποταμός, Ξερόβουνο
 ΠάφΓεο = Πάφος - Γεροσκήπου
 Δεκ. = Δεκέλεια
 BMC = BMC Cyprus
 Cox = Coins from the excavations at Curium, NNM 146, New York, 1959.
 SCE = Swedish Cyprus Expedition
 μεμ(ον.) = μεμονωμένα
 T. = τάφος
 ΣΥΝ. = σύνολο

Κυκλοφορία κυπριακών νομισμάτων του τέταρτου αιώνα στο Μάριο (Πιν. Ε)

	Σαλαμίνα		Κίτιο		Α. Κο		Πάφος		Σόλοι		Λάπηθος	
	Π350	M350	Π350	M350	π50	μ50	Π350	M350	Π350	M350	Π350	M350
Μεμονωμένα	3	5	-	1	-	1	-	7	-	6	2	7
32	1A1/6	1A4oΠv		Xq		AE		3AE1τ		1A1/12	A1/6	7AE
5Π.350	E1	3AE1τ						3AE1τ		5AE	A1/12	
27 M.350	2AE.E2	3AEτ						1AE2τ				

Α. = Αμαθούντα

Κο = Κούριο

Χq = χρυσό

Α = αργυρό

Σ = σίγλος

4o = ροδιακό τετράβολο

AE1 = μεγάλο χάλκινο νόμισμα

AE2 = μικρότερο χάλκινο νόμισμα

Π = πριν

M = μετά

E1 = Ευαγόρας I

E2 = Ευαγόρας II

Πv = Πνυταγόρας

πq = πρόρα

π = περισσότερι

τ = τριαντάφυλλο

τα = προτομή ταύρου

Πιν. XXXV

1. Σίγλος του Σάσμου με συλλαβικούς χαρακτήρες: NC 1936, pl. 13.7.
2. 1/3^e του σίγλου του Σάσμου με φοινικικούς χαρακτήρες: ιδιωτική συλλογή.
3. Μικρή υποδιαίρεση, 1/6^e του σίγλου, του Σάσμου με συλλαβικούς χαρακτήρες: ιδιωτική συλλογή.
4. Σίγλος του Στασίσιου: BMC Cyprus, pl.XX.4.
5. Σίγλος του Τιμοχάρη με μήτρες του Στασίσιου: NNA 1947, pl. I.22.
6. Σίγλος του Τιμοχάρη με επιγραφή μα-ρι-ε-υ-σε: NNA 1947, pl. I.49.
7. Σίγλος του Τιμοχάρη επικεκομμένος σε σίγλο της Ασπένδου: Traité, pl. 135.14.
8. Χρυσό νόμισμα με επιγραφή MA: Traité, pl.135.20.
9. Αργυρό νόμισμα με επιγραφή ΜΑΡΙ: BMC Cyprus, pl. XX.14.
10. Αργυρό νόμισμα, Αφροδίτη με κυματιστά μαλλιά: Traité, pl.135.23.
11. Χάλκινο νόμισμα, βα-τι ΜΑΡΙΕΥΣ: ιδιωτική συλλογή
12. Χάλκινο νόμισμα, βα-σα ΜΑΡΙΕΥΣ: ιδιωτική συλλογή.
13. Χάλκινο νόμισμα, βα-σα ΜΑΡΙΕΥΣ: ιδιωτική συλλογή.
14. Χάλκινο νόμισμα με υστερόσημο: ιδιωτική συλλογή.
15. Χάλκινο νόμισμα, ΜΑΡΙΕΥΣ: ιδιωτική συλλογή.
16. Χάλκινο νόμισμα, ΜΑ: ιδιωτική συλλογή.
17. Αργυρό νόμισμα του Αλέξανδρου: Price, pl. LXXXIX.3115.
18. Χάλκινο νόμισμα του Αλέξανδρου: συλλογή Συμμεωνίδη, RDAC 1998, pl. XI, fig.1.
19. Αβέβαιο νομισματοκοπείο: ιδιωτική συλλογή.
20. Αβέβαιο νομισματοκοπείο: ιδιωτική συλλογή.
21. Αβέβαιο νομισματοκοπείο: ιδιωτική συλλογή.
22. Αβέβαιο νομισματοκοπείο: ιδιωτική συλλογή.
23. Αβέβαιο νομισματοκοπείο: ιδιωτική συλλογή.

ΕΛΕΝΑ ΚΑΛΛΙΡΗ

Νεκρολογία

Όταν το 1983 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Κυπρίων Αρχαιολόγων από μια ομάδα νέων επιστημόνων που επέστρεφαν τότε από την Ευρώπη, κανένας δε διανοήθηκε πως από τόσο νωρίς θα άρχιζαν οι νεκρολογίες. Και όμως! Ο θάνατος, σκληρός και αδυσώπητος εις τον αιώνα, κτύπησε καιρία το Σάββατο, 22 Σεπτεμβρίου 2001, εκλεκτό ιδρυτικό μέλος μας, την Έλενα Καλλίρη.

Η Έλενα ήταν από τα πιο αξιόλογα στελέχη μας. Μικρή στο σώμα αλλά μεγάλη καρδιά. Διακρινόταν για τη σεμνότητα, την ευσυνειδησία, την αξιοπρέπεια και την έμφυτη ευγένειά της. Άνθρωπος χαμηλών τόνων, που όμως δεν υστερούσε σε δυναμισμό και εργατικότητα.

Σπούδασε με υποτροφία αρχιτεκτονική στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο Αθηνών και μετεκπαιδεύτηκε στο Πανεπιστήμιο της Υόρκης, στην Αγγλία, σε θέματα συντήρησης μνημείων. Αγάπησε τα παραδοσιακά κτίσματα και μνημεία και δραστηριοποιήθηκε έντονα για την προστασία τους. Μεγάλη ήταν η συμβολή της στο Σχέδιο Λαόνας και στη διαφύλαξη των οικισμών του Ακάμα. Η ίδια εκπόνησε κι επέβλεψε μελέτες συντήρησης/αποκατάστασης παραδοσιακών οικισμών και οικοδομών.

Το 1983-5 συνεργάστηκε με τον καθηγητή Στέφανο Σίνο και το Τμήμα Αρχαιοτήτων στην αναστήλωση του ναού του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο. Μεταξύ 1985-7 τη συναντούμε στην Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά και το 1988 εργάζεται στην 5η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης. Το 1997 εκπόνησε για το Μουσείο της Ιεράς Μονής Κύκκου μαζί με άλλους, ως μέλος της ομάδας «Τομή 5», τη μελέτη για συντήρηση/μερική αποκατάσταση της Μονής της Παναγίας του Σίντη στην Πάφο, και επέβλεψαν ως ομάδα τις εργασίες που αναλήφθηκαν. Το αποτέλεσμα της σημαντικότητας αυτής εργασίας ήταν η βράβευση από την EUROPA NOSTRA, μια πολύ τιμητική διάκριση για την Έλενα και τους συναδέλφους της.

Ο θάνατος της Έλενας Καλλίρη αφήνει δυσαναπλήρωτο κενό στον κόσμο των αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων, καθώς και σ' όλους όσους αγωνίζονται για το παραδοσιακό στον τόπο μας. Είχε πολλά ακόμη να προσφέρει και είναι κρίμα που έφυγε τόσο σύντομα. Η απώλειά της είναι μεγάλη, η μνήμη της όμως θα μείνει ζωντανή σ' αυτούς που είχαν τη χαρά να την γνωρίσουν από κοντά και να μοιραστούν μαζί της τις έγνοιες για τα μνημεία που οι προηγούμενες γενιές μας κληροδότησαν.

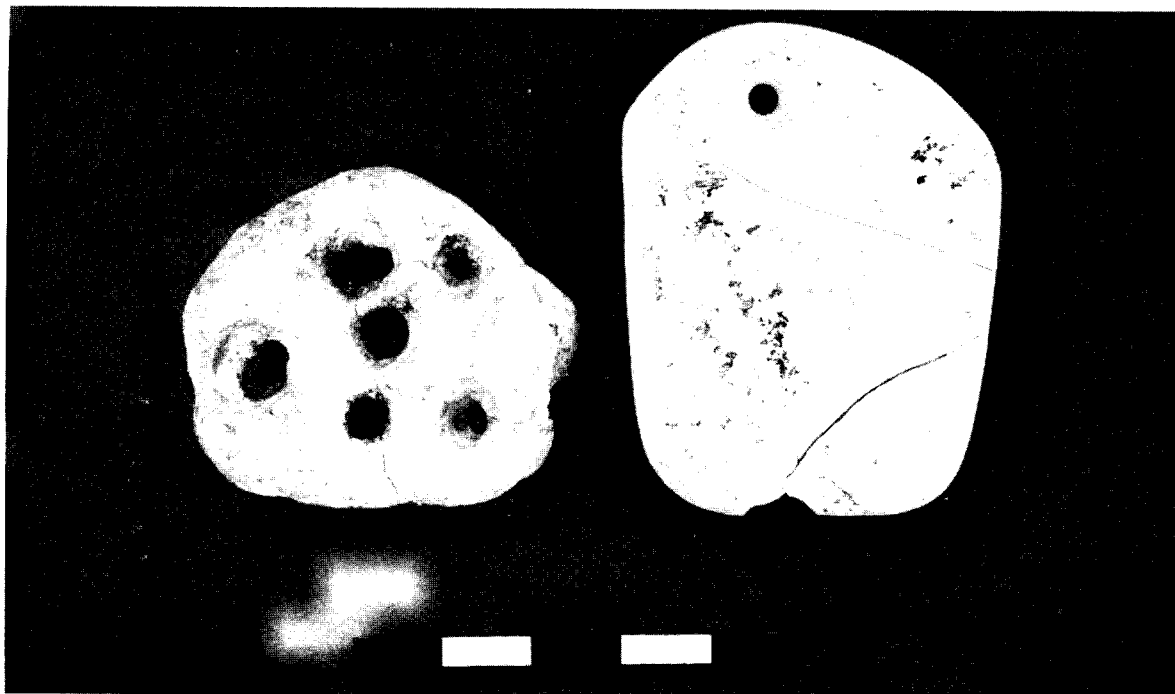
Δρ. Ανδρέας Δημητρίου
Πρόεδρος Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων
Μνήμης χάριν.

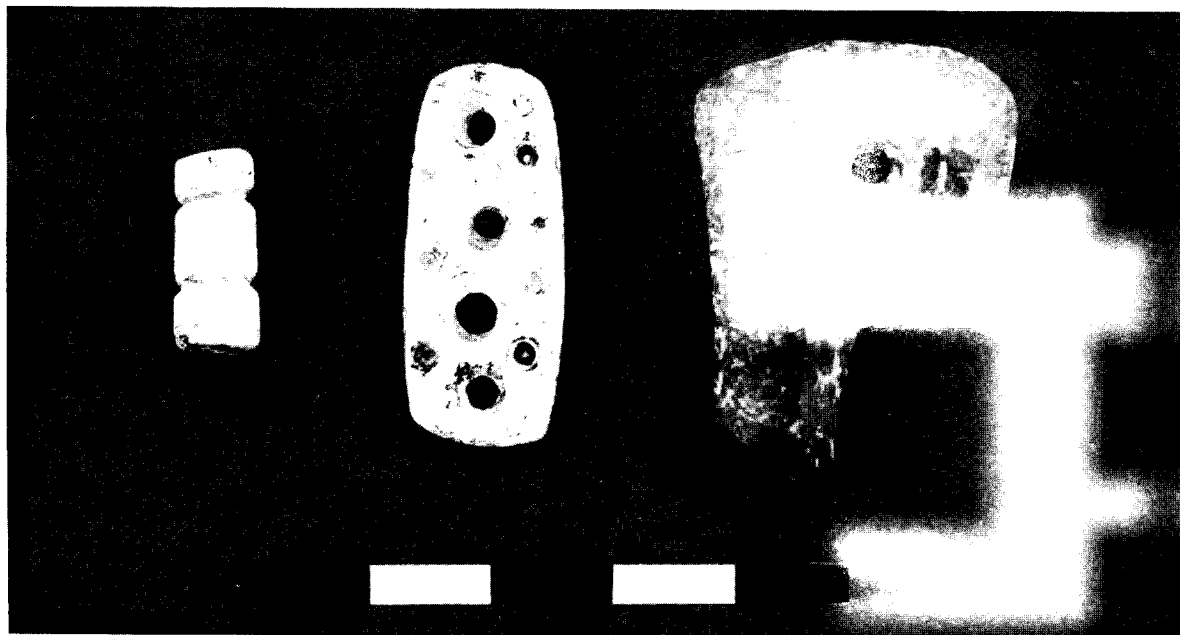
α-β: Τα περιάλτα M94 και M210 από την Τομή ΙΣΤ.

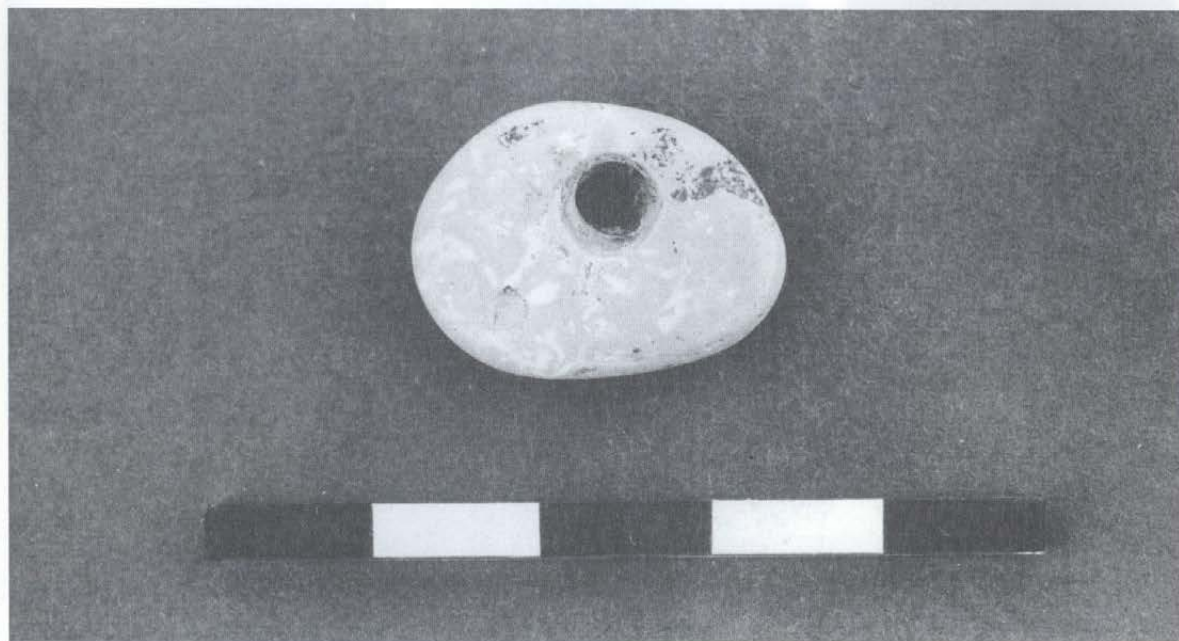
γ: Μικροαντιχειμένα - κοσμήματα από την Τομή Δ. Πρώτη σειρά από αριστερά : M53, M80, M83, M111. Δεύτερη σειρά από αριστερά : M43, M115, M133, M176.

α - β: Το περίαπτο M61 και M96 από την Τομή Θ.

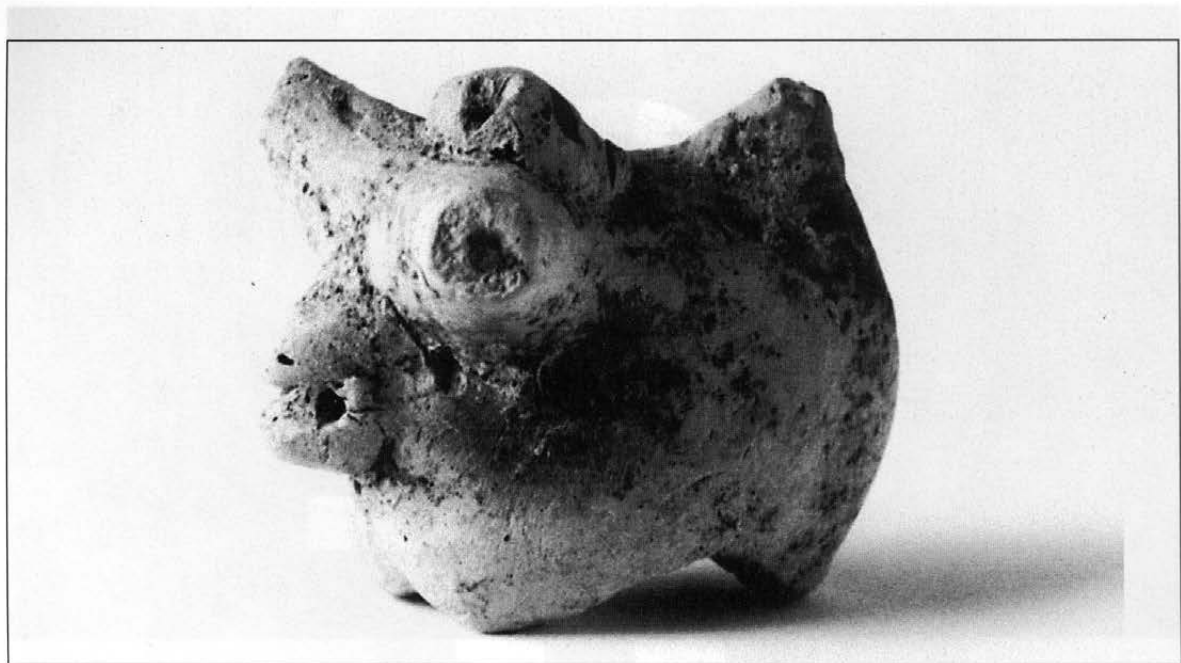
γ - δ - ε: Τα περίαπτα M10, M45 και M71 από την Τομή Κ.

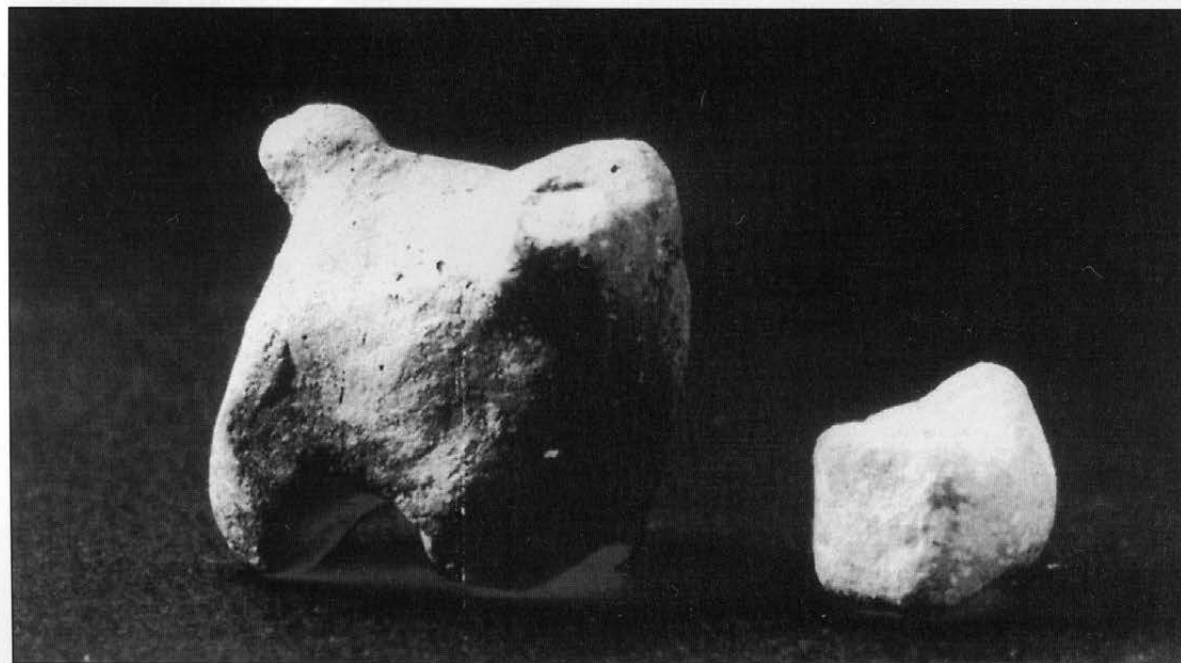
α: Το περίαπτο M84 από την Τομή ΙΒ.

β-γ-δ: Μικροαντιχειίμενα - κοσμήματα από την Τομή ΙΑ: M40, M57 και M81.

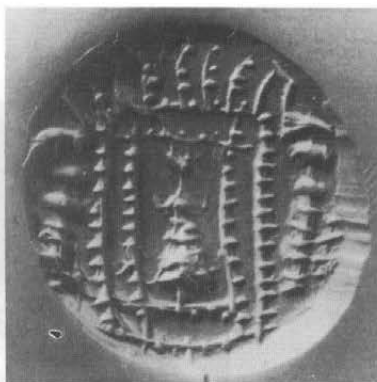

a

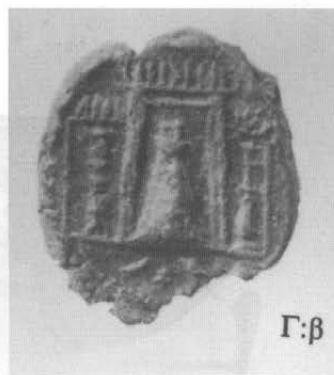

α

β

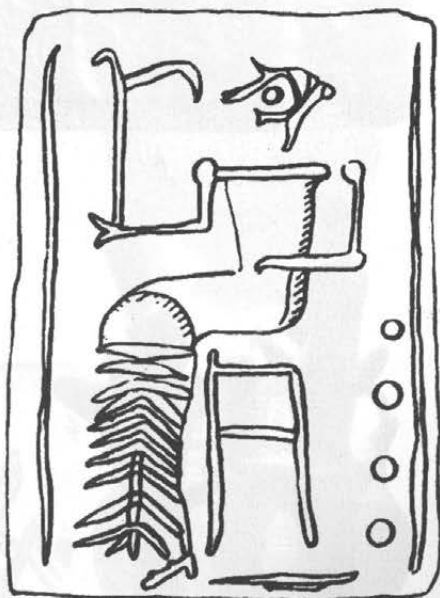

Γ:β

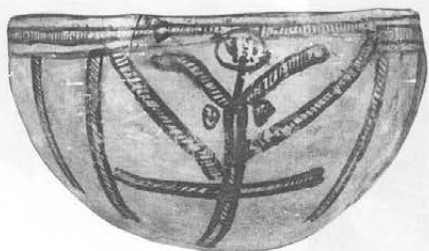
γ

δ

ε

α

γ

β

δ

ε

α

β

γ

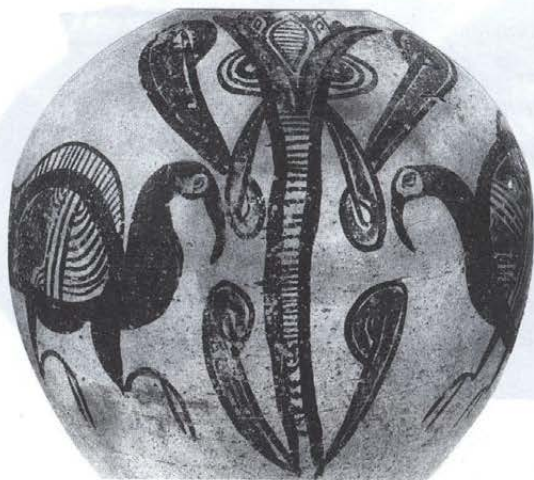
α

β

γ

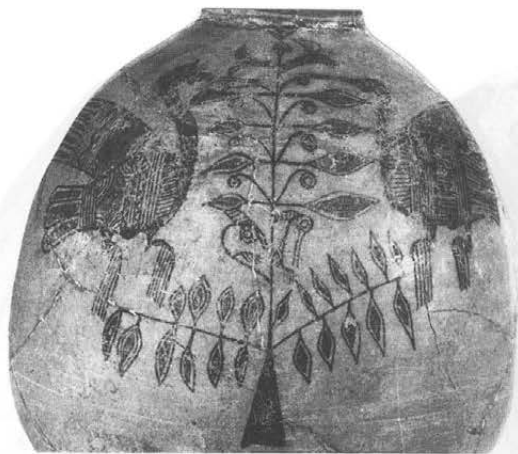
α

β

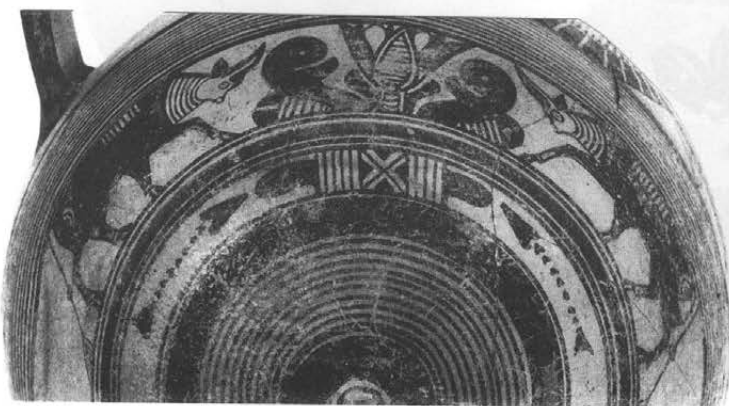
γ

α

β

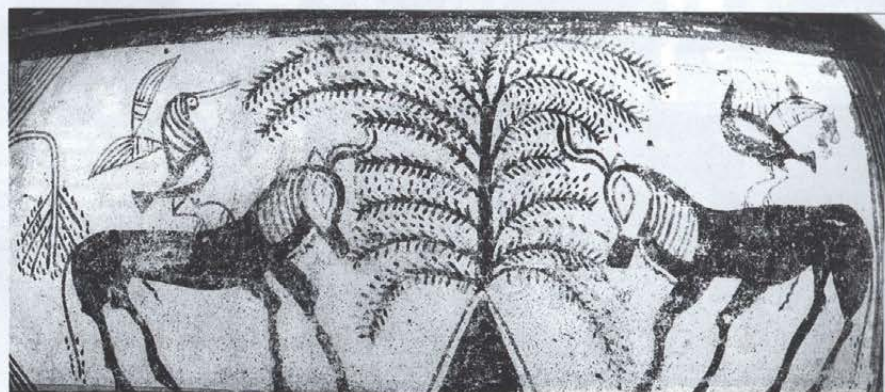
γ

α

β

α

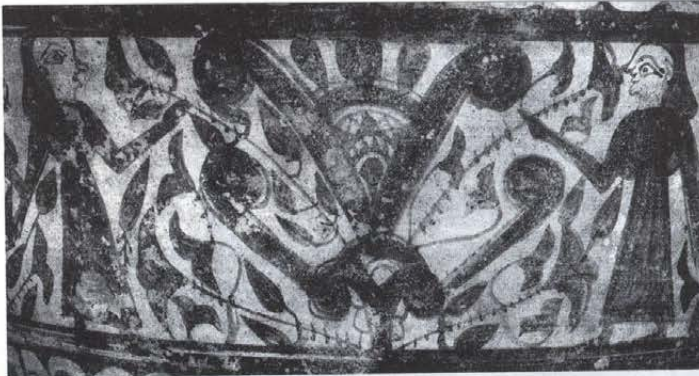
β

γ

α

β

α

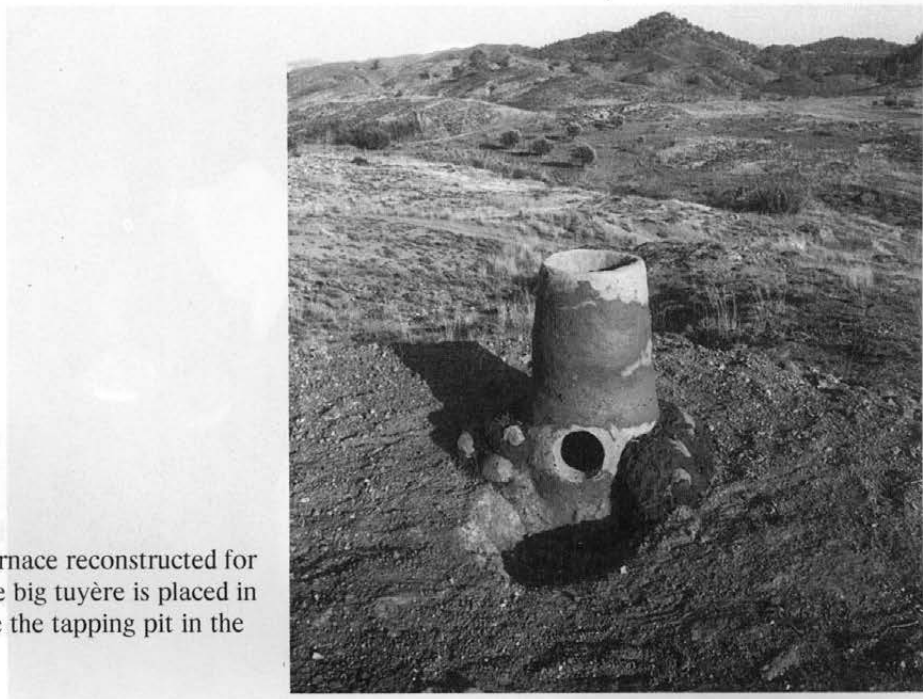
β

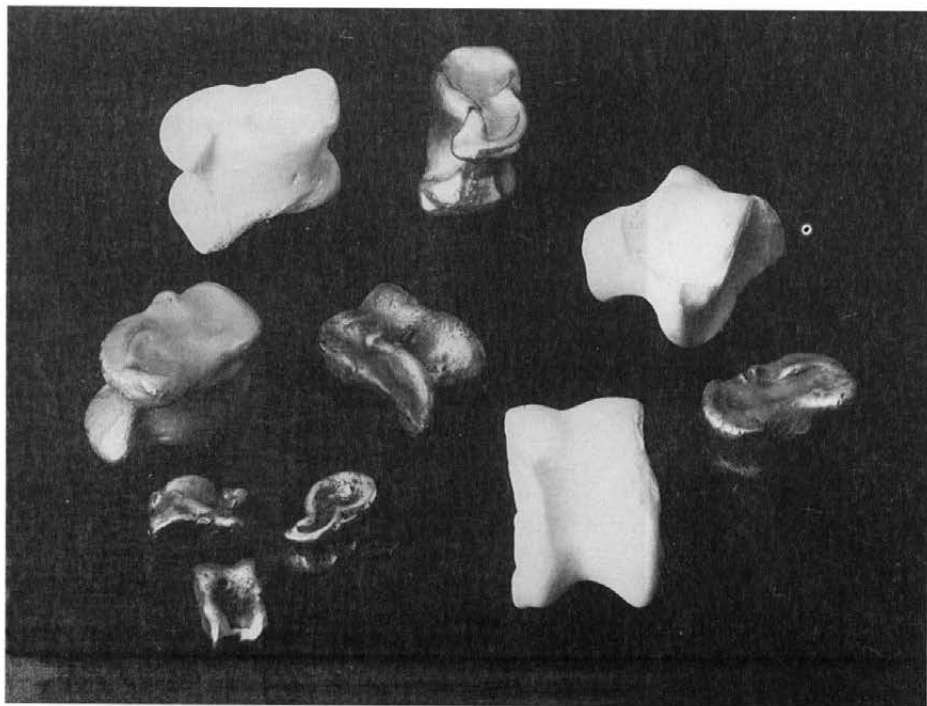

a: Agia Varvara – *Almyras* before excavation, looking south into the Sia-Valley: All finds and installations except the copper mine are hidden under the sediments on the small hillock in the foreground.

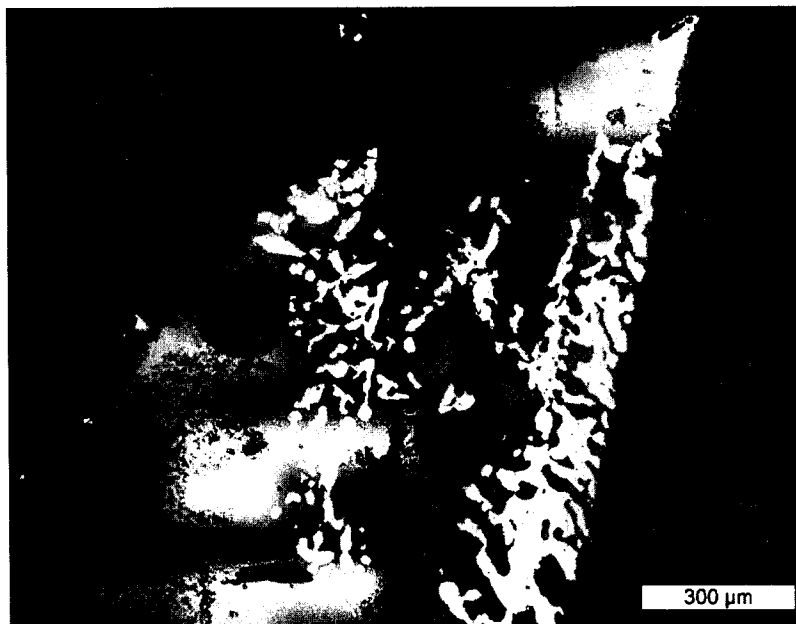

b: Copper smelting furnace reconstructed for experimental use. One big tuyère is placed in the central hole above the tapping pit in the foreground.

a: Two bellows for artificial air-induction into the smelting furnace. Manual technique as used in Archaic and Classical Greece.

b: Original sheep bone astragali and experimental copies in bronze, lead, silver and gilded bronze. Astragali have been used as dice since antiquity.

a: Micrograph of a polished piece of matte with metallic iron as the dominant inclusion (bright dendrites). Metallic copper is present in small particles.

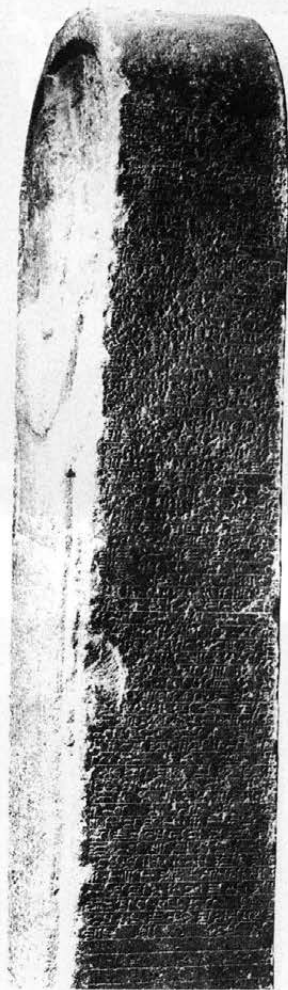
b: Micrograph of a piece of slag with a large globular matte inclusion. It contains metallic iron (bright drops) and slightly more metallic copper (in the cracks and at the periphery).

Berlin Museum

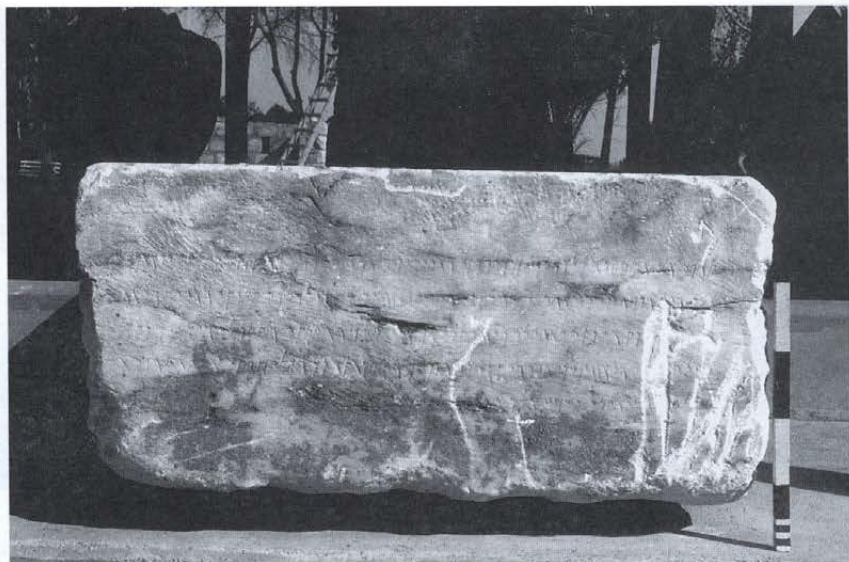
a

b

c

a

b

c

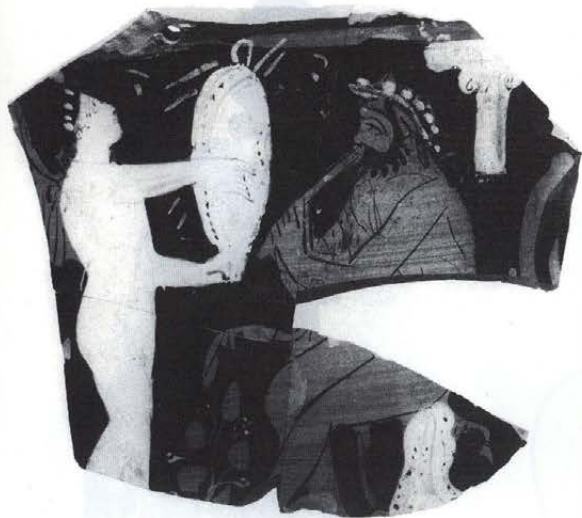
a

b

c

a

b

a

cm
A.I. 2758

b (cat. 2)

cm

1951/VII-4/4

c (cat. 18)

cm
1949/IV-7/I

d (cat. 20)

a (cat. 21)

b (cat. 23)

c (cat. 31)

a (cat. 34)

cm.

b (cat. 38)

cm.
03.2650/1

c

cm.

cm.

0.99

a, b (cat. 40)

cm

D.3264

c (cat. 42)

cm

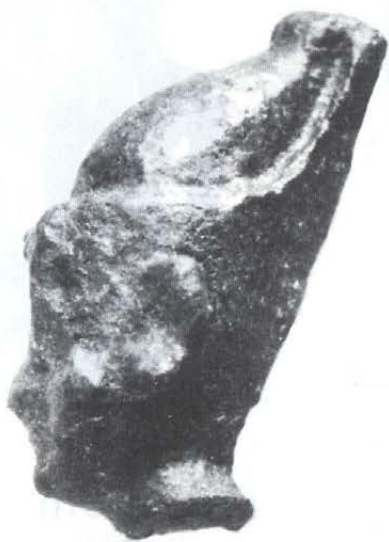
D.2615

d (cat. 43)

cm
IS 39/IX-17/1

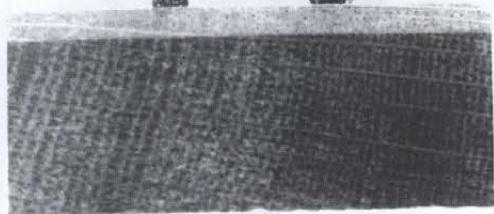
a (cat. 47)

b, c (cat. 48)

a (cat. 67)

b (cat. 69)

c (cat. 72)

d (cat. 76)

a (cat. 78)

b (cat. 80)

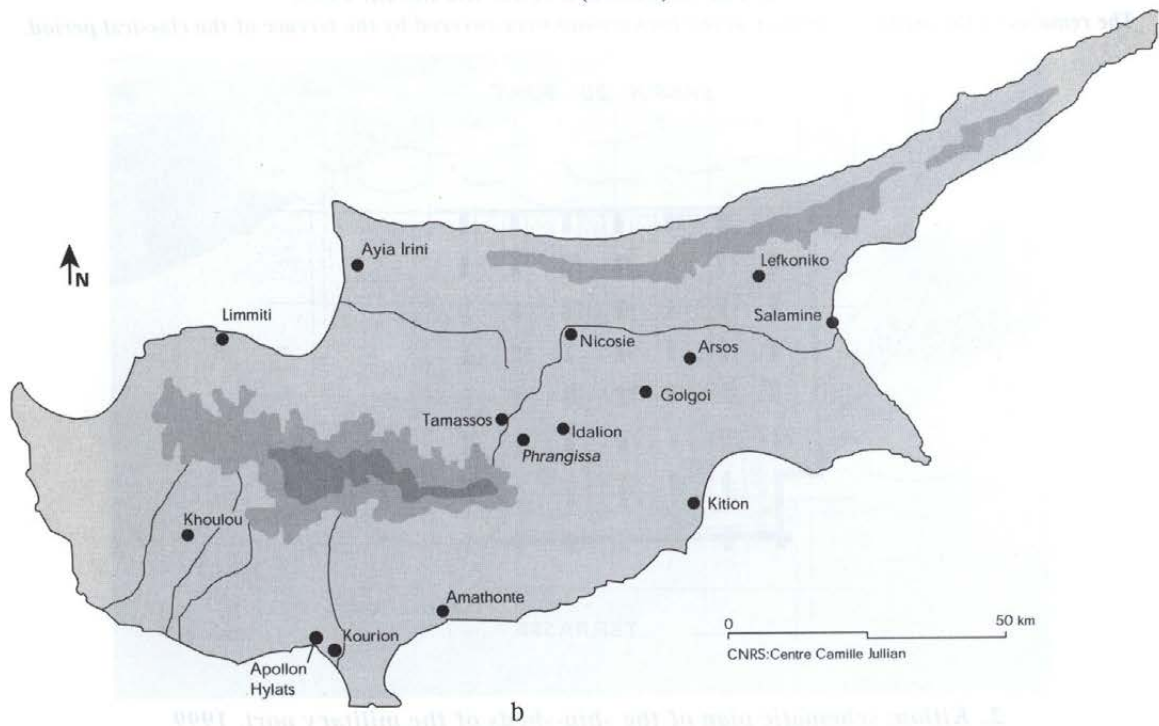
c (cat. 88)

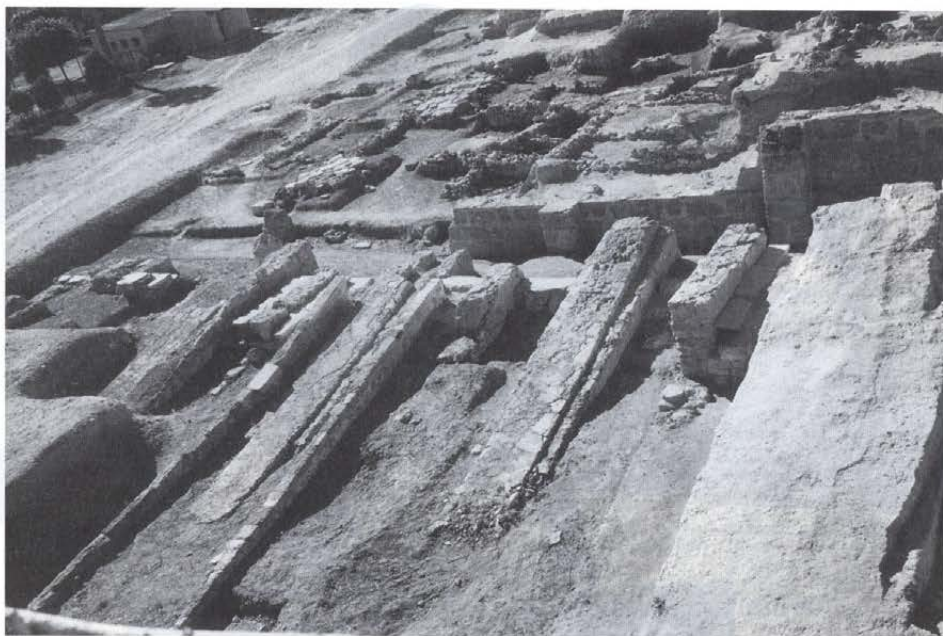

d (cat. 90)

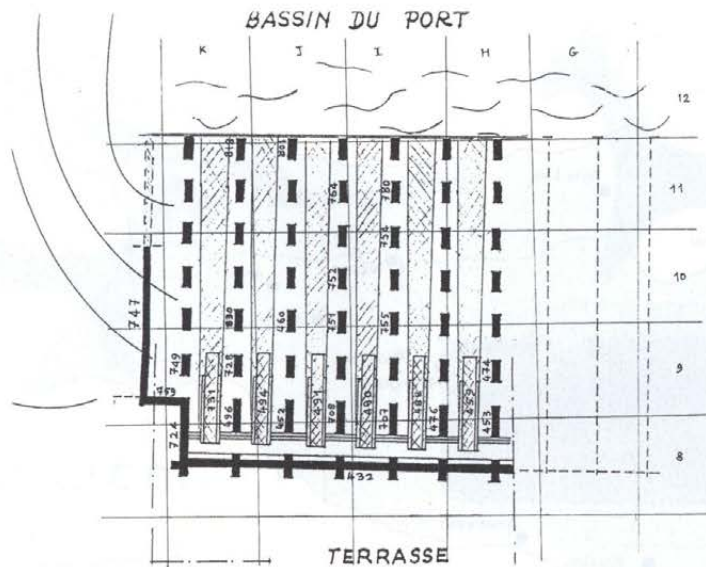
a (cat. 94)

1. Kition. The neoria seen from the north. 1999.

The remains of the archaic sanctuary at the background were covered by the terrace of the classical period.

2.. Kition: schematic plan of the ship-sheds of the military port. 1999.

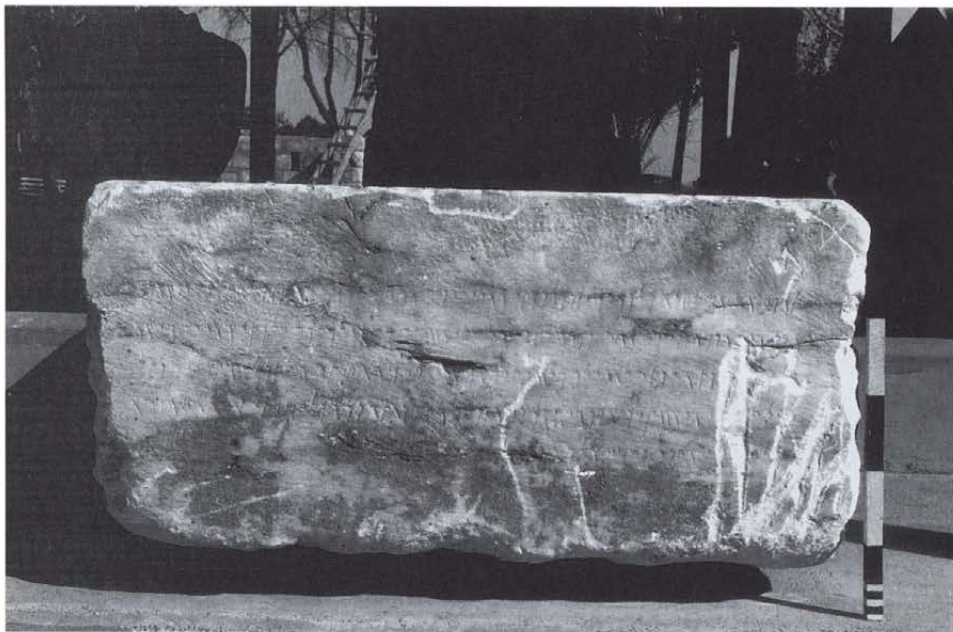
1. Kition. The neoria seen from the east (left: terrace wall 432). 1999.

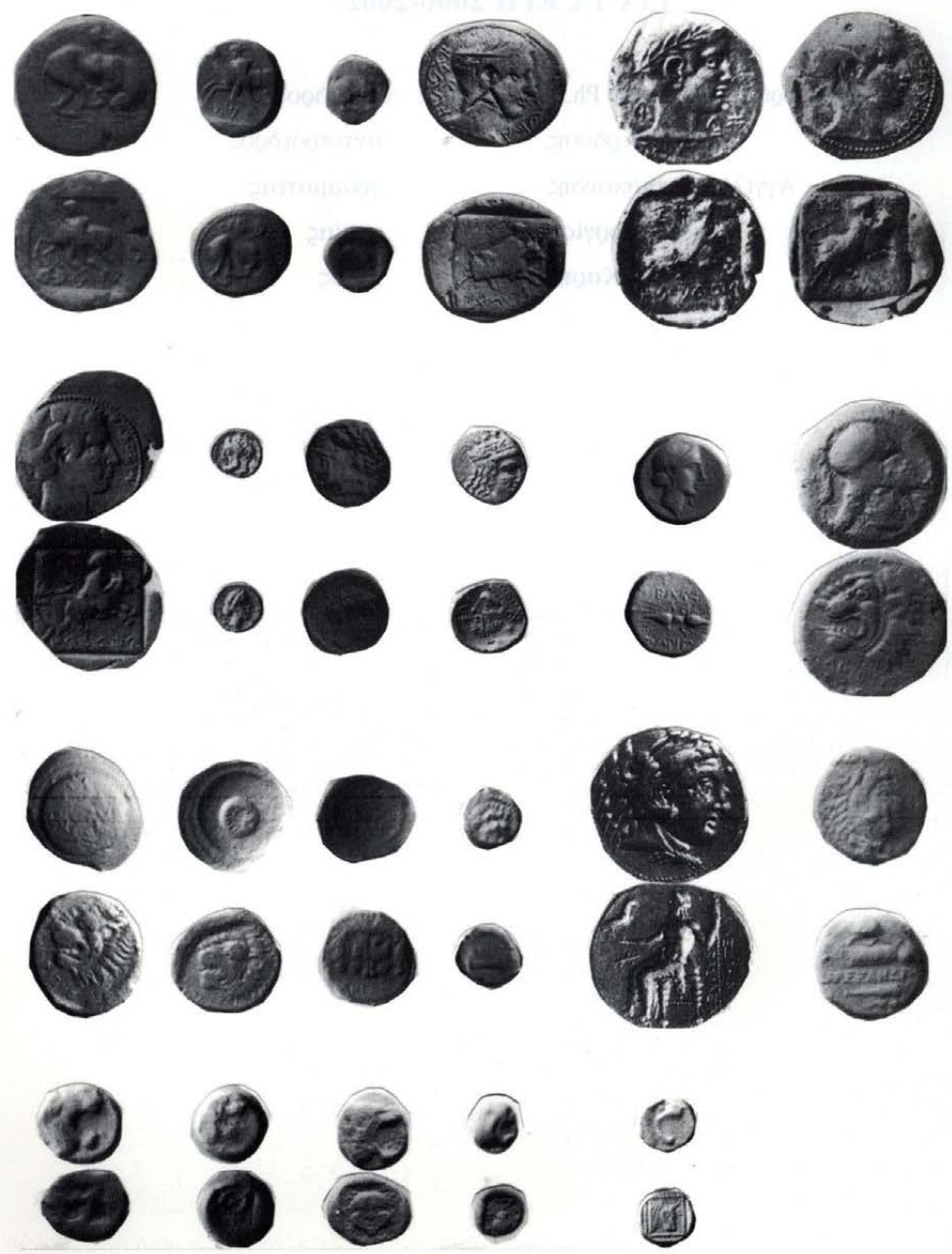
2. Kition. Base of the pillar 728. 1999.

1. Kition. South-west corner of the neoria. 1999
Northern part of slip-way 731 seen from the south-west : phases 2 and 3.

2. Kition. Base of the trophy of the king Milkyaton with inscription in Phoenician, 392 BC.
Museum of Larnaca MLA 1513.

**ΜΕΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΚΥΠΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ ΕΤΗ 2000-2002**

Ανδρέας Δημητρίου Ph.D

Στέλιος Πεοδίκης

Άγγελος Κυριακούδης

Νίκος Γεωργίου

Χρίστος Καρής

πρόεδρος

αντιπρόεδρος

γραμματέας

ταμίας

μέλος

